

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΙΣΤΟΡΙΑ,
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΑΙ
ΝΟΤΙΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η εθνολογική σύσταση του σαντζακίου Σερρών (1890-1912):
ο πόλεμος των στατιστικών**

του φοιτητή

Μαυρίδη Δημήτρη

ΑΜ: hac21007

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Σταματόπουλος Δημήτριος, Επιβλέπων

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΤΗΣ: Βλασίδης Βλάσιος, Συνεπιβλέπων

ΤΡΙΤΟΣ ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΤΗΣ: Καρράς Ιωάννης, Συνεπιβλέπων

Θεσσαλονίκη 2023

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, δηλώνω ότι είμαι αποκλειστικός συγγραφέας της παρούσας Διπλωματικής Εργασίας. Έχω αναφέρει πλήρως και με σαφείς αναφορές, όλες τις πηγές χρήσης δεδομένων, απόψεων, θέσεων και προτάσεων, ιδεών και λεκτικών αναφορών, είτε κατά κυριολεξία είτε βάση επιστημονικής παράφρασης.

«Η έγκριση της Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα.»

Πίνακας περιεχομένων

Μεταγραμματισμοί	5
Πρόλογος.....	6
Εισαγωγή	8
1. Η πληθυσμιακή παράμετρος στην χάραξη πολιτικών (policy making).....	11
2. Περί «εθνολογικών ερευνών» στην Μακεδονία	15
2.1. Εθνικές ιστοριογραφίες και εθνικοποίηση του παρελθόντος (nationalization of the past).....	16
2.1.1. Η ελληνική εκδοχή.....	17
2.1.2. Η βουλγαρική εκδοχή	19
2.1.3. Η σερβική εκδοχή	20
2.1.4. Η ρουμανική εκδοχή.....	22
2.1.5. Η σλαβομακεδονική εκδοχή.....	23
2.2. Χαρτογραφία.....	25
2.3. Ορισμένα γλωσσολογικά στοιχεία	27
2.4. Ψευδογλωσσολογία (Pseudolinguistics).....	31
2.5. Εθνικοποίηση του φολκλόρ – Volksgeist	33
3. Οι στατιστικές των πληθυσμών.....	36
4. Το σαντζάκι Σερρών.....	39
4.1. Γεωγραφικές και διοικητικές πληροφορίες.....	39
4.2. Η αμφίβολη σημασία των στατιστικών με βάση τις εθνικές παρατάξεις ή την «εθνολογική» βάση	44
4.3. Ελληνόφωνοι χριστιανοί & μουσουλμάνοι.....	49
4.3.1. Οι ελληνόφωνοι των Σερρών	50
4.3.2. Η ελληνόφωνη παράκτια ζώνη (καζάς Ζίχνης και ναχιγιές Νιγρίτας).....	57
4.3.3. Τα Νταρνακοχώρια.....	61
4.3.4. Οι βόρειες πόλεις και κωμοπόλεις	65
4.3.5. Το Λιάλοβο	73
4.4. Σλαβόφωνοι χριστιανοί.....	77
4.4.1. Η διάσπαση των σλαβόφωνων χριστιανών σε πατριαρχικούς και εξαρχικούς	78
4.4.2. Ορισμένα γλωσσικά, εθνοτικά και άλλα χαρακτηριστικά	91
4.4.3. Περί μακεδονικής εθνικής ταυτότητας: η εξέλιξη των ονομάτων για τους σλαβόφωνους χριστιανούς.....	95
4.5. Σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι / Πομάκοι.....	108
4.6. Τσερκέζοι/Κιρκάσιοι	117
4.7. Εβραίοι.....	122

4.8. Τουρκόφωνοι χριστιανοί.....	129
4.9. Βλάχοι / Αρωμόνοι / Τσιντσάροι.....	134
4.10. Αρναούτηδες (εξισλαμισμένοι Αλβανοί).....	151
4.11. Τουρκόφωνοι μουσουλμάνοι ή Τούρκοι.....	155
4.12. Ρομά.....	168
Συμπεράσματα	174
Πίνακας παλαιών και σύγχρονων τοπωνυμίων.....	177
Βιβλιογραφία	180

Μεταγραμματισμοί

Κυριλλικό αλφάβητο [βουλγαρικό/ρωσικό]	Λατινικό αλφάβητο	Φωνητική απόδοση
А а	A a	/a/
Б б	B b	/b/
В в	V v	/v/
Г г	G g	/g/
Д д	D d	/d/
Е е	E e	/e/
Ë ë	Ë ë	/ö/
Ж ж	Ž ž	/zh/
З з	Z z	/z/
И и	I i	/i/
Й й	J j	/y/
К к	K k	/k/
Л л	L l	/l/
М м	M m	/m/
Н н	N n	/n/
О о	O o	/o/
П п	P p	/p/
Р р	R r	/r/
С с	S s	/s/
Т т	T t	/t/
У у	U u	/u/
Ф ф	F f	/f/
Х х	H h	/h/
Ц ц	C c	/ts/
Ч ч	Č č	/tsh/
Ш ш	Š š	/sh/
Щ щ	Št št	/sht/
Ъ ъ	Â â	/â/
Ы ы	I i	/i/
Ь ь	‘	/y/
Э э	E e	/e/
Ю ю	Ju ju	/ju/
Я я	Ja ja	/ja/

Πρόλογος

Η παρούσα μελέτη αποτελεί κατά κάποιον τρόπο μια εμβάθυνση της πτυχιακής μου εργασίας, κατατεθειμένη τον Ιούνιο του 2018 στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης με τίτλο «Ντεμίρ Χισάρ (1890-1913): Χώρος και πληθυσμοί». Πρόκειται για μια έρευνα με κέντρο την ιδιαίτερη πατρίδα μου, την περιοχή του νομού Σερρών κοντά στα σύνορα με την Βουλγαρία. Πάνω από μια δεκαετία πριν, τα σλαβικά και τουρκικά τοπωνύμια, τα οποία άκουγα, μου έδωσαν το έναυσμα να ασχοληθώ με την τοπική ιστορία και έτσι σταδιακά συγκέντρωσα και τις βουλγαρικές πηγές, ορισμένες από τις οποίες αναλύω σε αυτήν την εργασία. Στην περίοδο που καλύπτει η εργασία, συντελείται η μετάβαση από το προεθνικό στο εθνικό, λαμβάνει χώρα ο κατακερματισμός της ενιαίας βαλκανικής ορθοδοξίας και ξεπηδούν οι βαλκανικές εθνικές ταυτότητες, φαινόμενα τα οποία δεν άφησαν ανεπηρέαστη την περιοχή υπό εξέταση.

Η χρονική περίοδος είναι επίσης κατάλληλη, διότι οι πηγές πληθαίνουν σε μεγάλο βαθμό και ταυτόχρονα γίνονται πιο συγκεκριμένες, αναφορικά με τον εκάστοτε τόπο, πληθυσμό, ή φαινόμενο που περιγράφουν. Η εξέλιξη, για παράδειγμα, από το οδοιορικό του Εβλιγιά Τσελεμπί μέχρι τα οδοιορικά των τελών του 19^{ου} αιώνα είναι εμφανής. Το άμεσο ενδιαφέρον των γύρω βαλκανικών καθώς και των ευρωπαϊκών χωρών για την Μακεδονία, και στα πλαίσιά της και του σαντζακίου Σερρών, είναι αυτό που οδήγησε στην τεράστια βιβλιογραφική παραγωγή: οδοιορικά, βιβλία, εφημερίδες, μελέτες, απομνημονεύματα, περιοδικά κ.ά. είναι κάποια από τα είδη πηγών, τα οποία επιτρέπουν στον ερευνητή πολλές προσεγγίσεις πάνω στην οθωμανική Μακεδονία και υπό πολλά πρίσματα. Η αρχή της περιόδου υπό εξέταση (1890) τέθηκε ακριβώς εξαιτίας των παραπάνω παραγόντων και καθώς μετά το 1885 (de facto ενσωμάτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας από την Βουλγαρία, Αυστριακή διοίκηση στην Βοσνία-Ερζεγοβίνη κ.ά.), η πληθώρα των χαρτών και των γραπτών πηγών εστίαζαν, πλέον, στην Οθωμανική Μακεδονία, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα προγενέστερα τεκμήρια, τα οποία προσπαθούσαν να παράσχουν πληροφορίες για σχεδόν ολόκληρη την περιοχή νοτιώς του Δούναβη. Η εστίαση, λοιπόν, μετά το 1885 στην περιοχή, τόσο γενικά για τη Μακεδονία όσο και για το σαντζάκι Σερρών, προσέφερε και πιο έγκυρες πληροφορίες, γεγονός που επέτρεψε μια προσέγγιση μετά το 1890 σε πιο στέρεες βάσεις.

Το θέμα της εργασίας αυτής έχει να κάνει ως ένα σημείο με τον τρόπο που βιώθηκαν οι εθνικοί ανταγωνισμοί από τους πρωταγωνιστές της μακεδονικής υπαίθρου των Σερρών και όχι απλά ως πολιτικές ή διπλωματικές εξελίξεις. Προσωπικά, αυτό το θεωρώ ως ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της ιστορίας, το οποίο συχνά δεν λαμβάνει την προσοχή που του αρμόζει. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου για την στήριξη αυτήν την περίοδο, και επίσης τον υπεύθυνο καθηγητή μου, κ. Δημήτρη Σταματόπουλο, για το υλικό και την βοήθεια που μου παρείχε.

Δημήτρης Μαυρίδης,

Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2022

Εισαγωγή

Στα πλαίσια εξέλιξης του Μακεδονικού Ζητήματος, ως μέρους ενός ευρύτερου ζητήματος, του Ανατολικού, τα βαλκανικά εθνικά κράτη διεκδικούσαν τον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας. Έχοντας τα ίδια δημιουργηθεί μετά από επιρροή του ρομαντισμού και του εθνικισμού, αυτά τα ρεύματα συντέλεσαν σε μια επανασύνδεση των βαλκανικών λαών με το μεσαιωνικό τους παρελθόν, στρέφοντας με αυτόν τον τρόπο τους τελευταίους προς την διεκδίκηση της Μακεδονίας ως χώρο, όπου το εκάστοτε έθνος έζησε και μεγαλούργησε στο παρελθόν. Με την ταυτόχρονη διεκδίκηση της Μακεδονίας, είτε ακέραιη στην γεωγραφική της μορφή, είτε περιοχών της από τους Έλληνες, τους Βούλγαρους, τους Σέρβους, ή μόνο ορισμένων πληθυσμών, από τους Ρουμάνους, ξέσπασαν μια σειρά από παράλληλους ανταγωνισμούς ανάμεσα στους διεκδικητές της περιοχής. Αρχικά (1870'-1912) έλαβε χώρα ο εκπαιδευτικός-εκκλησιαστικός ανταγωνισμός, κατά τον οποίο οι αντιμαχόμενες πλευρές υποστήριζαν φιλικά προς την εκάστοτε βαλκανική χώρα εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά δίκτυα επί των χριστιανών της Μακεδονίας, από ένα σημείο και έπειτα, εις βάρος των άλλων χωρών που τους διεκδικούσαν. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1890' ξεκίνησε και ο ένοπλος ανταγωνισμός ανταρτικών ομάδων σαν προέκταση του προηγούμενου ανταγωνισμού, ο οποίος διήρκεσε μέχρι τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο το 1912, οπότε τερματίστηκαν οι εθνικοί ανταγωνισμοί με αυτήν την μορφή, με τα βαλκανικά εθνικά κράτη να ενσωματώνουν κομμάτια της Μακεδονίας.

Ταυτόχρονα με τους δύο ειδών ανταγωνισμούς, μαινόταν και ένας ακόμα ανταγωνισμός, τόσο εντός όσο και εκτός της Βαλκανικής: ο Πόλεμος των Στατιστικών. Επρόκειτο για αλληπάλληλες έρευνες και μελέτες, κατά κανόνα στρατευμένες, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την παραγωγή αμέτρητων στατιστικών. Αυτές είχαν ως σκοπό να δείξουν, κυρίως στις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις αλλά χρησιμοποιούνταν από το εκάστοτε έθνος και για εσωτερική κατανάλωση, ότι στις περιοχές υπό διεκδίκηση της κάθε πλευράς, ο πληθυσμός ή δευτερευόντως τα εκπαιδευτικά ιδρύματα αυτής της χώρας κυριαρχούσαν. Πολλές φορές τα σχετικά δημοσιευμένα στοιχεία δεν πλησίαζαν καν την υφιστάμενη κατάσταση, ενώ όταν την σκιαγραφούσαν, για την σωστή ερμηνεία τους έπρεπε να ληφθούν υπόψη διάφορες ομάδες του πληθυσμού, των οποίων η ένταξη στην κυρίαρχη ομάδα της κάθε στατιστικής, προκαλούσε ερωτηματικά.

Κεντρικό θέμα της διπλωματικής εργασίας είναι η εξέταση της εθνολογικής σύνθεσης του σαντζακίου Σερρών κατά την περίοδο 1890-1912, μέσα από πηγές των αντιμαχόμενων πλευρών που διεκδικούσαν την περιοχή (Ελλήνων, Οθωμανών, Βουλγάρων, Σέρβων κ.ά.). Ως σαντζάκι Σερρών ορίζεται η περιοχή η οποία μετά την οθωμανική διοικητική μεταρρύθμιση του 1864 περιελάμβανε τους καζάδες Σερρών, Ζίχνης, Ντεμίρ Χισάρ, Πετριτσίου, Μελενίκου, Άνω Τζουμαγιάς, Ράζλογκ και Νευροκοπίου, κατά προσέγγιση δηλαδή το ανατολικό κομμάτι της ευρύτερης Μακεδονίας. Μέσα από την διασταύρωση των δεδομένων, τα συμπεράσματα που πρόκειται να προκύψουν αναφορικά με την εσκεμμένη αλλοίωση των αριθμών στην κάθε περίπτωση, με την συμπερίληψη των «ενδιάμεσων ομάδων» (όπως για παράδειγμα οι ελληνόφιλοι σλαβόφωνοι¹ ως Βούλγαροι στις βουλγαρικές στατιστικές κ.ά.) στον υπολογισμό του αριθμού του εκάστοτε έθνους, αναλύονται παρακάτω δείχνοντας έτσι την αντίληψη του κάθε έθνους για το ίδιο, για τους πληθυσμούς που διεκδικεί και μέσω ποιων κριτηρίων. Παράλληλα, παρατίθεται μια σύντομη ιστορική επισκόπηση του παρελθόντος της εκάστοτε ομάδας, σε συνδυασμό με άλλα κοινωνικά, γλωσσικά και εθνογραφικά στοιχεία.

Το περιεχόμενο του θέματος στρέφει την μεθοδολογία της έρευνας στην βιβλιογραφική επισκόπηση. Συνεπώς πρόκειται για μια έρευνα γραφείου πάνω σε πρωτογενείς, δευτερογενείς, άμεσες και έμμεσες πηγές σχετικές με το ζήτημα. Για την μεθοδολογία των συγγραφέων των βασικών πρωτογενών πηγών αυτής της εργασίας γίνεται λόγος στην πρώτη αναφορά του καθένα. Δυστυχώς, στα πλαίσια των μαινόμενων ανταγωνισμών της περιόδου, οι πηγές τους παρουσιάζουν ελάχιστα στοιχεία πέρα από τον αριθμό των υπό εξέταση ομάδων, την μητρική τους γλώσσα και την θρησκεία τους. Και αυτά μας δίνονται ελαφρώς διαστρεβλωμένα, με τα στοιχεία να ισορροπούν με τις απαιτήσεις του εκάστοτε αναγνωστικού κοινού και με το πόσο μπορούν να αλλαχθούν τα δεδομένα, ώστε να φαίνονται ρεαλιστικά.

Ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποιες ήταν οι πληθυσμιακές ομάδες της υπό εξέτασης περιοχής, και ποια ήταν τα γλωσσικά και δημογραφικά τους χαρακτηριστικά;
2. Ποιο είναι το ιστορικό παρελθόν αυτών των ομάδων και πως σχετίζεται με την εγκατάστασή τους στην περιοχή;

¹ Η όπως ονομάζονταν από τους ίδιους τους Βούλγαρους ως «Γραικομάνοι».

3. Πως και σε ποιο βαθμό ενεπλάκησαν αυτές οι ομάδες στους εθνικούς ανταγωνισμούς;

1. Η πληθυσμιακή παράμετρος στην χάραξη πολιτικών (policy making)

Μετά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μια έκρηξη στις κυκλοφορία υλικού (στατιστικών, εθνογραφιών, χαρτών κ.ά.) από τα ενδιαφερόμενα βαλκανικά κράτη αναφορικά με τον πληθυσμό των οθωμανικών εδαφών και συγκεκριμένα της ευρύτερης Μακεδονίας. Ενώ, λοιπόν, στην βιβλιογραφία θίγεται πολλές φορές ο πόλεμος των προπαγανδών, ο οποίος βασιζόταν, ή ορθότερα νομιμοποιόταν από αυτές τις θεωρίες και έρευνες, δεν γίνεται ξεκάθαρος ο τρόπος κατά τον οποίο η απόδειξη πως μια περιοχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατοικείται από μια εθνότητα, έδινε το δικαίωμα σε ένα τουλάχιστον βαλκανικό κράτος να εγείρει αξιώσεις επ' αυτής. Ο Dundar εξηγεί ότι οι στατιστικές πληθυσμού έγιναν ένα βασικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε στις συζητήσεις για την νομιμότητα των εθνικιστικών κινήματων, από την στιγμή που ο πληθυσμός αναδύθηκε ως βάση χάραξης πολιτικών². Αυτό είναι το γεγονός τομή, που πυροδότησε την εργαλειοποίηση του πληθυσμού στα πλαίσια προώθησης της εξωτερικής πολιτικής του εκάστοτε βαλκανικού κράτους. Υπάρχουν, δε, βάσιμες ενδείξεις ότι αυτό συνέβαινε εκείνη την περίοδο και από την πλευρά των Οθωμανών με στόχο να αποδείξουν την κυριαρχία του μουσουλμανικού στοιχείου όπου ήταν αυτό δυνατό.

Η εδραίωση της παραμέτρου του πληθυσμού ως εργαλείο διεκδικήσεων συναντάται γύρω στην δεκαετία του 1870, οπότε λαμβάνουν χώρα μεγάλες πολιτικές αλλαγές στα οθωμανικά Βαλκάνια: η ίδρυση της Εξαρχίας³, οι συζητήσεις και διαπραγματεύσεις για ένα βουλγαρικό κρατικό μόρφωμα, η Ανατολική Κρίση, και ο

² Fuat Dundar, "Balance of Criminality": Recording and observing the ethnic conflicts in Müzsteg Macedonia (1903-1909)", *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, Vol. II, Political Violence and the Balkan Wars (edit. Stamatopoulos Dimitris), The Isis press, Istanbul, σ. 49. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Μισίρκωφ στο βιβλίο του «Μακεδονικές Υποθέσεις» «η Τουρκία θέλω να πιστεύω ότι κατάλαβε πως κανείς πλέον δεν μπορεί να αμφιβάλλει ότι δεν θα καταφέρει να κρατήσει τη Μακεδονία αν συνεχίσει την ίδια πολιτική που ακολουθούσε ως τώρα απέναντί μας. Ότι δεν μπορεί να διατηρήσει τις επαρχίες χωρίς τη βοήθεια του ντόπιου πληθυσμού». Κρίστε Μισίρκωφ, *Μακεδονικές Υποθέσεις*, μετάφραση: Δημήτρης Καραγιάννης, εκδ. Πετσίβα, Αθήνα 2003, σ. 45.

³ Βλ. σχετικά Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση: Προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ. 275-382.

Ρωσο-οθωμανικός πόλεμος του 1878 με αποτέλεσμα τις συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και το Συνέδριο του Βερολίνου ήταν τα γεγονότα που συντέλεσαν σε αυτήν την αλλαγή. Ο Dundar θέτει την αρχή κυρίως μετά τις δύο μεγάλες πολιτικές αλλαγές, όπως αναφέρονται παραπάνω, του 1878, οι οποίες «υποδείκνυαν ότι ο εθνο-θρησκευτικός χαρακτήρας του πληθυσμού της Μακεδονίας ήταν ένας βασικός παράγοντας εδαφικής και πολιτικής αναδιαμόρφωσης. Ενώ, λοιπόν, οι συνθήκες εξασφάλιζαν την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αμφισβητούσαν την Οθωμανική κυριαρχία επί του πληθυσμού στα πλαίσια μιας διεθνούς πολιτικής ατζέντας. Προφανώς αυτό αύξησε την σημασία του εθνο-θρησκευτικού χαρακτήρα του πληθυσμού της Μακεδονίας, και αντίστοιχα την στατιστική του αναπαράσταση»⁴.

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω διατύπωση, ανιχνεύει κανείς την αρχή της εμφάνισης της πληθυσμιακής παραμέτρου ήδη από το σουλτανικό φερμάνι ίδρυσης της βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870. Στο 10^ο άρθρο του οποίου παρατηρείται η χάραξη των ορίων της Εξαρχίας ακριβώς με βάση τον πληθυσμό⁵. Ο τρόπος που εξαιρούνται τα ελληνόφωνα χωριά από την δικαιοδοσία της Εξαρχίας προμηνύει ότι η σύσταση του πληθυσμού επρόκειτο να αποτελέσει ισχυρό παράγοντα στο τραπέζι των συζητήσεων των επόμενων δεκαετιών. Επιβεβαιώνει επίσης την αποδοχή από την οθωμανική εξουσία της ταύτισης γλώσσας και έθνους για τις βουλγαρικές τουλάχιστον περιοχές. Το δεύτερο στοιχείο που κινητοποιήσε τις δύο τουλάχιστον πλευρές⁶ (την ελληνική και την βουλγαρική) για το μέλλον της Μακεδονίας ήταν το σημείο στο ίδιο άρθρο, όπου οριζόταν πολύ προσεκτικά η ενδεχόμενη μελλοντική επέκταση των ορίων της

⁴ Ο.π., σ. 50.

⁵ «*Αρθ. 10^ο. Η Βουλγαρική Εξαρχία θέλει περιλάβει τας επαρχίας Ρουσσουκίου, Σιλιστρίας, Σούμλας, Τουρνόβου, Σοφίας, Βράτσης, Λοβτσού, Βιδύνης, Νύσσης, Εσεχέρ Κιοί, Κεστεντηλίου, Σαμακοβίου, Βελισσού, και την επαρχίαν Συλίμνου, [εξαιρουμένων είκοσι περίπου χωρίων παραλίω του Ευζείνου Πόντου μεταξύ Βάρνης και Κωνσταντίας κειμένων και οικουμένων υπό κατοίκων μη Βουλγάρων ως και των πόλεων και κωμοπόλεων Βάρνης, Αγκιάλου και Μεσημβίας] τον δήμον της Σωζουπόλεως [εξαιρουμένων των παραλίω χωρίων του] και την Μητρόπολιν Φιλιππουπόλεως, (εκτός της πόλεως Φιλιππουπόλεως, της κωμοπόλεως Στανιμάχου και των κωμών Κοπελάνας, Βιδίνας, και Αρναούτ-Κιοί, Παναγίας, Λεβόσσης, Λασέσσης, Αγκάνης, Πατζκοβίου, Λαστίτζας και των μοναστηρίων Πατζκοβίου, Αγίων Αναργύρων, Αγίας Παρασκευής, Αγίου Γεωργίου)».* *Obraz na carskij ferman za rešenieto na bálgarskij vâpros [pro turski, po bálgarski i po gracki]* (Εικόνα του βασιλικού φερμανιού για την λύση του βουλγαρικού ζητήματος: στα τουρκικά, τα βουλγαρικά και τα ελληνικά), *Pečatnica 'V. Makedonija'*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 14-15.

⁶ Η σερβική εξωτερική πολιτική στράφηκε δυναμικά προς την Μακεδονία μετά το 1881.

Εξαρχίας, αν τα 2/3 των ορθοδόξων μίας μητροπολιτικής επαρχίας το επιθυμούσαν. Προβλέποντας τους κινδύνους που θα γεννηθούν από αυτήν την επιλογή, ο σουλτάνος συμπληρώνει: «αλλ' επειδή το τοιούτο γενήσεται τη ομοθύμω αιτήσει των κατοίκων, ή τουλάχιστον των δύο τρίτων αυτών, όσοι ήθελον προσπαθήσει να ενσπείρωσι διχόνοιαν μεταξύ των κατοίκων θέλουσι θεωρείσθαι υπεύθυνοι και θέλει επιβάλλεισθαι αυτοίς ποινή κατά τους νόμους⁷».

Παρά τις παραινήσεις του σουλτάνου, η περίοδος που ακολούθησε σημαδεύτηκε από τις ποικίλες στατιστικές και έρευνες. Ήδη το 1877 εκδίδεται το βιβλίο του Κοκώνη *Ιστορία των Βουλγάρων*, το βιβλίο *Ethnographie des Vilayets, d' Andrinople, de Monastir et de Salonique*, Constantinople 1878 κ.ά.. Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου, το άρθρο, το οποίο υπογράμμισε την σημασία του πληθυσμού στην χάραξη πολιτικών, ήταν το 23^ο άρθρο της ομώνυμης συνθήκης. Σύμφωνα με αυτό προβλεπόταν η εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στα τρία βιλαέτια (Κοσόβου, Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης) και την εισαγωγή σε αυτά μιας μορφής αυτονομίας και συγκεκριμένα παρόμοιο καθεστώς με τον Οργανικό Νόμο της Κρήτης του 1868⁸. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, οι επαναστατικές επιτροπές δικαιολογούσαν την πολιτική βία τους, επικαλούμενες την μη εφαρμογή του 23^{ου} άρθρου.

Στην περίοδο που ακολούθησε, μια σειρά από βιβλία εκδόθηκαν, προσπαθώντας να πείσουν το κοινό τους για την ταυτότητα της Μακεδονίας⁹. Το βιβλίο, το οποίου η σημασία έχει αναγνωριστεί, είναι του επιθεωρητή βουλγαρικών σχολείων στη Μακεδονία, Βασίλ Κάντσοφ¹⁰, *Μακεδονία: Εθνογραφία και Στατιστική*. Την αντίστοιχη εκδοχή της ελληνικής πλευράς είχε να επιδείξει ο επιθεωρητής

⁷ *Obraz na carskij ferman*, ό.π., σ. 15-16.

⁸ Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Museum of the Macedonian Struggle – Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1993, σ. 48.

⁹ Βασίλης Κ. Γούναρης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19^ο έως τον 20^ο αιώνα – Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, Θέματα Ιστορίας 1, σ. 32-38.

¹⁰ Βασίλ Κάντσοφ (1862-1902): Βούλγαρος ερευνητής, δάσκαλος, επιθεωρητής σχολείων και μετέπειτα πολιτικός. Με την ιδιότητά του ως επιθεωρητής των βουλγαρικών σχολείων στην Μακεδονία είχε την ευκαιρία να περιοδεύει στα χωριά, συλλέγοντας εθνογραφικό υλικό. Από αυτό το υλικό, δημοσίευσε κατά καιρούς διάφορα άρθρα, εκ των οποίων σε αυτήν την εργασία αναλύονται το “Patuvane po dolinite na Struma, Mesta i Bregalnica” (Ταξίδι στις κοιλάδες του Στρυμόνα, Νέστου και Μπρεγκάλνιτσα), δημοσιευμένο σε μέρη ανάμεσα στα έτη 1894-96 και του βιβλίου του *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Βουλγαρική Λογοτεχνική Εταιρεία, Σόφια 1900.

ελληνικών σχολείων, Γεώργιος Χατζηκυριακού, στο βιβλίο του 1906, με λιγότερες λεπτομέρειες, περιορισμένο στις πατριαρχικές κοινότητες. Το ελληνικό έργο που παρουσιάζει μια ευρύτερη εικόνα με τον πληθυσμό του κάθε οικισμού είναι αυτό του Αθ. Χαλκιάπουλου¹¹.

Ήδη, όμως, από τα τέλη του 1903 εμφανίστηκε και ένα ακόμη άρθρο για να αναβαθμίσει τους υφιστάμενους εθνικούς ανταγωνισμούς μια για πάντα στην σφαίρα των ένοπλων συγκρούσεων. Αυτό ήταν το 3^ο άρθρο του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Müürzsteg¹². Σύμφωνα με αυτό προβλεπόταν η τροποποίηση των εδαφικών ορίων και διοικητικών ενοτήτων, προκειμένου να διαμορφωθεί μια ομαλότερη κατανομή των διαφόρων εθνοτήτων, μόλις αποκαθίστατο η ειρήνευση¹³. Μετά από αυτό, μπροστά στον φόβο χάραξης μιας εσωτερικής βουλγαρικής ζώνης στη Μακεδονία, ξεκίνησε η δράση ελληνικών ανταρτικών ομάδων στην Δυτική Μακεδονία και η θεμελίωση ενός ελληνικού μυστικού επαναστατικού δικτύου, όμοιου με το αντίστοιχο της ΕΜΕΟ.

Από τις παραπάνω συνθήκες και πολιτικές αλλαγές γίνεται κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο τα περίξ της οθωμανικής Μακεδονίας βαλκανικά εθνικά κράτη αντιλήφθηκαν την πολιτική διάσταση του πληθυσμιακού παράγοντα και κινήθηκαν ώστε να τον χρησιμοποιήσουν προς προώθηση των δικών τους εδαφικών αξιώσεων. Ο πληθυσμός δεν ήταν απλά οι κάτοικοι μιας περιοχής, αλλά το κλειδί, μέσω του οποίου ήταν δυνατόν αυτή η περιοχή να «πλησιάσει» στο κράτος που την διεκδικούσε. Οι, δε, σχετικές συνθήκες αποδείκνυαν ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις συναινούσαν σε αυτό (μιας που αυτές ήταν που πίεζαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία να τις εφαρμόσει), γεγονός

¹¹ Ο Αθανάσιος Χαλκιάπουλος ήταν Γραμματέας του Προξενείου Μοναστηρίου και από τον Νοέμβριο 1906 Γραμματέας Β' Τάξεως του Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης. Το έργο του, το οποίο εξετάζεται, ονομάζεται *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Τυπογραφείον 'Νομικής', Εν Αθήναις 1910. Πρόκειται για μια στατιστική υπέρ των ελληνικών διεκδικήσεων, βασισμένη στην απογραφή του Χιλμί Πασά.

¹² Το μεταρρυθμιστικό Σχέδιο του Müürzsteg, με πρόδρομό του το αντίστοιχο Σχέδιο της Βιέννης, ήταν μια σειρά από μεταρρυθμίσεις, τις οποίες έκριναν αναγκαίες οι Αυστροουγγαρία και η Ρωσία να επιβληθούν στην επαναστατημένη Μακεδονία, ως τρόπο εξομάλυνσης της κατάστασης μετά την Εξέγερση του Ίλντεν και την αποφυγή μιας παρόμοιας εξέγερσης.

¹³ Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η διπλωματία των Δυνάμεων και οι μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία 1903-1908*, εκδ. Ι. Σιδέρης, 2^η έκδοση, Αθήνα 2011, σ. 141.

που γεννούσε ελπίδες στα βαλκανικά κράτη ότι στην κατάλληλη πολιτική συγκυρία, η εδαφική τους επέκταση θα επιτευχθεί.

2. Περί «εθνολογικών ερευνών» στην Μακεδονία

Προτού αναλυθεί η μέθοδος διεξαγωγής των στατιστικών και των λοιπών ερευνών στην Μακεδονία, είναι ανάγκη να επισημανθεί η σχετική συζήτηση για τα έθνη στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο. Η επικρατούσα αντίληψη συνέδεε την μητρική γλώσσα ενός πληθυσμού με την εθνική του ταυτότητα¹⁴. Ωστόσο, η οθωμανική πραγματικότητα δεν αναγνώριζε έθνη, αλλά θρησκευτικές κοινότητες, οι περισσότερες εκ των οποίων βεβαίως από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχαν ξεκάθαρα εθνικά χαρακτηριστικά. Οι γλωσσικές ομάδες που ζούσαν εκείνη την περίοδο στην Μακεδονία ήταν σλαβόφωνοι, βλαχόφωνοι, ελληνόφωνοι, τουρκόφωνοι, αλβανόφωνοι κ.ά., ενώ τα αναγνωρισμένα μιλλέτ ήταν το ρωμέικο μιλλέτ, το βουλγαρικό, το σερβικό από το 1903 και εξής, το βλαχικό από το 1905 κ.ά..

Έτσι, στους προπαγανδιστές των εθνικών κρατών δινόταν η επιλογή να εκδώσουν στατιστικές και έρευνες βάσει της μητρικής γλώσσας των κατοίκων (αλά φράγκα) ή βάσει της θρησκευτικής τους υπαγωγής (αλά τούρκα), επιλογή που περιέβαλαν και με σχετικές θεωρίες, όπως πρόκειται να αναλυθεί παρακάτω. Φυσικά ο λόγος που η Σερβία και η Βουλγαρία επέλεξαν να ακολουθήσουν τις πρώτες θεωρίες είναι ο ίδιος λόγος που η Ελλάδα επέμενε στην κριτική αυτών των θεωριών με το αντεπιχείρημα της "εθνικής συνείδησης" ανεξαρτήτως μητρικής γλώσσας του πληθυσμού: για την επίτευξη του μέγιστου δυνατού οφέλους επί των πληθυσμών από αυτές. Όπως επισημαίνει ο Κωστόπουλος, «η ύπαρξη ενός αξιόλογου αριθμού σλαβόφωνων Μακεδόνων που για τον έναν ή τον άλλον λόγο είχαν μείνει πιστοί στο Πατριαρχείο, λειτουργεί στις αρχές του αιώνα μας (ενν. του 20^{ου}) ως ένας ιδιότυπος στατιστικός μπαλαντέρ, ικανός να προσδώσει στο ένα ή το άλλο στρατόπεδο την περιζήτητη αριθμητική υπεροχή»¹⁵. Αυτό που έκαναν, λοιπόν, οι αντιμαχόμενες προπαγάνδες ήταν να παρουσιάζουν τους σλαβόφωνους που υπάγονταν στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ως Έλληνες όταν επρόκειτο για

¹⁴ Νέλλη Κωστούλα - Μακράκη, *Γλώσσα και Κοινωνία, Βασικές έννοιες*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σ. 98-99. Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, ό.π., σ. 17.

¹⁵ Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα, Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σ. 23-24.

ελληνικές έρευνες βασισμένοι στην εκκλησιαστική τους υπαγωγή και ως Βούλγαρους ή Σέρβους οι αντίστοιχες έρευνες βασισμένες στο κριτήριο της μητρικής τους γλώσσας.

2.1. Εθνικές ιστοριογραφίες και εθnikοποίηση του παρελθόντος (nationalization of the past)

Στην περίοδο που η χάραξη πολιτικών δεν είχε συνδεθεί ακόμα με την σύσταση του πληθυσμού μιας περιοχής, τα «ιστορικά δίκαια», δηλαδή κατά πόσο το ένα ή το άλλο βαλκανικό έθνος δικαιούται μια περιοχή βάσει της ιστορικής του παρουσίας σε αυτήν, ήταν ένα δυνατό διαπραγματευτικό χαρτί. Πάνω σε αυτό τοποθετείται η Jelavich ως εξής: «Όπως και κατά το παρελθόν, τα επιχειρήματα στηρίζονταν σε τρεις βασικές αρχές: την ιστορική καταγωγή, την εθνική σύσταση του πληθυσμού και την ανάγκη να διατηρηθεί η ισορροπία δυνάμεων. [...] Αν η ιστορία αποτελούσε τη βάση της σύγχρονης κυριότητας, τότε το πλεονέκτημα το είχαν οι Έλληνες¹⁶. Τα εδάφη είχαν συνδεθεί με την αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο και υπάγονταν στην δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, το οποίο λειτουργούσε ως ελληνική εθνική οργάνωση. Βέβαια οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι είχαν επίσης ιστορικές αξιώσεις που χρονολογούνταν από την προοθωμανική περίοδο»¹⁷. Κατά συνέπεια, τα βαλκανικά κράτη κινητοποιήθηκαν στην δημιουργία εθνικών ιστοριογραφιών, ώστε να αποδείξουν ιστορικά την κυριαρχία τους στον μακεδονικό χώρο¹⁸.

Στα εθνικά ιδρύματα (σχολεία, παρθεναγωγεία, γυμνάσια κ.ά.) που συστάθηκαν στην Μακεδονία, η κάθε πλευρά παρουσίαζε την δική της εθνική ιστοριογραφία. Αν, λοιπόν, ληφθεί υπόψη ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Μακεδονία

¹⁶ Η εμμονή του Χατζηκυριακού στα ιστορικά δίκαια έναντι της υποστήριξης από την βουλγαρική πλευρά της πληθυσμιακής παραμέτρου, αποτυπώνεται στο εξής απόσπασμα: «Οποίοι αρά γε οι άνδρες ούτοι, ους απειννήμονευσαν αι επιτύμβιοι εκείναι πλάκες, ας χρόνος τόσων εκατονταετηρίδων μέχρι ημών περιέσωσεν. [...] Δύνανται οι παραχαράκται του ιστορικού και εθνολογικού της χώρας χαρακτήρος να παραχαράξωσι τα Ελληνικά αυτών ονόματα;». Γεώργιος Χατζηκυριακού, *Εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν μετά τοπογραφικών, ιστορικών και αρχαιολογικών σημειώσεων*, εν Αθήναις 1906, σ. 31.

¹⁷ Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων II. 20^{ος} αιώνας*, μετάφραση. Σταυρούλα Γιαννοπούλου, επιμέλεια. Βάσιας Τσοκόπουλος, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 150.

¹⁸ Για την πληθώρα των ιστοριογραφικών κανόνων και αποκλίσεων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 20^{ου}, βλ. Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

υπήρχαν ελληνικά, βουλγαρικά, σερβικά και ρουμανικά σχολεία, υπήρχαν αντίστοιχα τουλάχιστον 4 διαφορετικές εκδοχές για την καταγωγή των χριστιανικών λαών της Μακεδονίας. Όπως επισημαίνει ο Σταματόπουλος, η ενσωμάτωση ή μη περιόδων στον ιστοριογραφικό κανόνα ενός βαλκανικού κράτους συνδέεται άμεσα με τα στρατηγικά διλήμματα που επρόκειτο να προκύψουν στην πορεία της εκάστοτε εθνικής ολοκλήρωσης¹⁹. Σε αυτό το σημείο πρόκειται να εξεταστούν τα σχετικά εθνικά αφηγήματα των ενδιαφερομένων βαλκανικών εθνικών κρατών:

2.1.1. Η ελληνική εκδοχή

Σε αυτήν η αφήγηση ξεκινά από την αρχαία ιστορία του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι τους πρώτους αιώνες μ.Χ. και μεταπηδά αμέσως στον 18^ο – 19^ο αιώνα. Επισημαίνονται δηλαδή οι περίοδοι, οπότε οι Έλληνες ήταν στο προσκήνιο της ιστορίας της περιοχής, παραλείπεται, δε, εσκεμμένα η ενδιάμεση περίοδος, οπότε έγιναν μεγάλες επιδρομές και η εγκατάσταση των Σλάβων²⁰. Αυτό είναι το σχήμα που ακολουθεί, για παράδειγμα, ο Χατζηκυριακού. Ο συγκεκριμένος γνωρίζει, ωστόσο, για την κάθοδο των Σλάβων καθώς αναφέρεται στο ιστορικό αυτό φαινόμενο, ώστε να εξηγήσει ορισμένα φαινόμενα που συναντά. Γράφει για παράδειγμα για το όνομα της Έδεσσας: «*Η Έδεσσα μετωνομάσθη υπό των μετοίκων, των επιδραμόντων κατά τον μεσαιώνα την χώραν Σλαβικών φύλων, δια της ονομασίας Βοδενά, σημαινούσης πόλιν υδατόρρυτον*»²¹. Με τον ίδιο τρόπο, όπως αναφέρει ο Μισίρκωφ²², και ο Μαργαρίτης Δήμιτσας θεωρεί σπουδαία την ιστορία της Μακεδονίας από την αρχαία εποχή μέχρι τους Ρωμαίους²³. Μεταξύ αυτών που τόλμησαν να συμπεριλάβουν και την περίοδο των επιδρομών και έπειτα των σλαβικών εγκαταστάσεων στη Μακεδονία είναι ο

¹⁹ Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 16.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά το περιεχόμενο των μαθημάτων της Ιστορίας Γ' και Δ' τάξεων Δημοτικού στα Άνω Πορόια. Παναγιώτης Χρ. Ζιώγας, *Γεώργιος Μ. Παπαηλιάκης και Άνω Πορρόια Σερρών*, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 175-176.

²¹ Χατζηκυριακού, *Εντυπώσεις εκ περιοδείας*, ό.π., σ. 42.

²² Κρίστε Μισίρκωφ (1874-1926): Δάσκαλος από το χωριό Πόστολ (σημ. Πέλλα), σπουδαγμένος στην Σερβία. Θεωρείται ο εδραιωτής της μακεδονικής εθνικής ταυτότητας. Έγραψε το βιβλίο *Za makedonskite raboti* (Μακεδονικές Υποθέσεις), τυπογραφείο 'Liberalnij klub', Σόφια 1903.

²³ Κρίστε Μισίρκωφ, *Μακεδονικές Υποθέσεις*, μετάφραση: Δημήτρης Καραγιάννης, εκδ. Πετσιβα, Αθήνα 2003, σ. 125.

Καζάζης²⁴. Υπογραμμίζει, ωστόσο, την συγχώνευση Ελλήνων ανάμεσα στους Σλάβους, απογόνους των οποίων θεωρεί τους ελληνίζοντες σλαβόφωνους, χωρίς να αποκλείσει την «μερίδα ελληνικού αίματος» και στους υπόλοιπους σλαβόφωνους, βουλγαρίζοντες και σερβίζοντες²⁵.

Ο Χατζηκυριακού αντίστοιχα αφήνει να γράφει ξεκάθαρα ότι η υπαγωγή στην Ορθοδοξία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, την Ελληνική Ορθοδοξία, αποτελεί συνέχεια του Βυζαντινού παρελθόντος²⁶ και παρακάτω μιλώντας για την Πλεύνα συμπληρώνει: «*Η ημετέρα κοινότης εναπομείνασα μικρά και ασθενής επίζηλον επεδείξατο θάρρος και αντοχήν εν τη διαφυλάξει της ιεράς των πατέρων ημών πίστεως και κληρονομίας*»²⁷. Δεν πρόκειται, δηλαδή, απλά για μια εκκλησιαστική υπαγωγή, αλλά για μια κληρονομιά, η οποία φανερώνει και το ελληνικό παρελθόν αυτών που την φέρουν. Κάτι τέτοιο ταυτίζεται με για την σύνδεση πατριαρχικών και απογόνων ελληνικής καταγωγής που προτάσσει και ο Καζάζης, αλλά ενώ αυτός ανάγει την εμμονή στην πατριαρχική υπαγωγή ως μια τάση που πηγάζει από το αίμα και την φυλετική καταγωγή τους, ο Χατζηκυριακού αναγνωρίζει αυτήν την υπαγωγή σαν ένα πολιτιστικό στοιχείο που μαρτυρεί το βυζαντινό, και άρα ελληνικό, παρελθόν όσων την φέρουν. Σε πολλά σημεία στο βιβλίο του το περιεχόμενο των όρων βυζαντινό, ελληνορθόδοξο και ελληνικό ταυτίζεται. Αντίστοιχα, οι όροι «φυλή» και «γένος» εναλλάσσονται. Είναι αυτό που αναφέρεται ως «πίστη στα πάτρια», όταν κάποιο χωριό επιστρέφει στο δίκτυο του Οικουμενικού Πατριαρχείου²⁸.

Με παρόμοιο τρόπο χρησιμοποιεί τις αρχαίες επιγραφές κοντά σε χωριά, αφήνοντας να εννοηθεί ότι οι σύγχρονοι τους κάτοικοι, αποτελούν μακρινούς

²⁴ Νεοκλής Καζάζης (1849-1936): Καθηγητής του Δικαίου και της Πολιτικής Οικονομίας, πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών (1902-03), ιδρυτής της Εταιρείας «Ελληνισμός» (1894) και σημαντικός ρήτορας. Εξέδωσε μια σειρά από βιβλία, εκ των οποίων εξετάζονται σε αυτήν την εργασία τα *Έλληνες και Βούλγαροι κατά τον ΙΘ' και Κ' αιώνα*, Εν Αθήναις 1908 και *Ο Ελληνισμός εν Μακεδονία*, Τύποις 'Πανελληνίου Κράτους', Εν Αθήναις 1909.

²⁵ Νεοκλής Καζάζης, *Ο Ελληνισμός εν Μακεδονία*, εν Αθήναις 1909, σ. 33-36.

²⁶ Χατζηκυριακού Γεώργιος, *Εντυπώσεις εκ περιοδείας*, ό.π., σ. 149.

²⁷ Ό.π., σ. 191.

²⁸ Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να γίνει αντιληπτό το σημείο όπου ο Χατζηκυριακού λέει: «*Η εις τα πάτρια πίστις ώθησαν αυτούς εις ίδρυσιν μικράς Ελληνικής σχολής και μικράς εκκλησίας*» ό.π., σ. 192.

απογόνους αυτών που δημιούργησαν αυτήν την υλική πολιτιστική κληρονομιά²⁹. Για το Μελένικο έγραψε συγκεκριμένα: «Όντως Βυζαντινή πόλις». Πολλά μαρτύρια σώζονται της τοιαύτης καταγωγής της»³⁰. Αναφορικά με τα στρατηγικά διλήματα, τα οποία υπαγορεύουν τον εκάστοτε ιστοριογραφικό κανόνα, είναι προφανές ότι ο ορισμός του έθνους, που έδωσε το 1806 ο Κοράης, για παράδειγμα, δεν μπορεί να προταθεί στην περίπτωση της Μακεδονίας, διότι λαμβάνοντας υπόψιν το κριτήριο της ελληνικής ως μητρικής γλώσσας, οι διεκδικήσεις της Ελλάδας στην Μακεδονία επρόκειτο να αποδεκατιστούν³¹. Επόμενο, λοιπόν, ήταν να προταθούν οι προσεγγίσεις του Παπαρηγόπουλου και του Ζαμπέλιου, οι οποίες παρά τις επιμέρους διαφορές τους, νομιμοποιούσαν τις διεκδικήσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής³².

2.1.2. Η βουλγαρική εκδοχή

Στην βουλγαρική ιστοριογραφία της εποχής, λαμβάνοντας ως παράδειγμα τον καθηγητή Ιορντάν Ιβανώφ, η αφήγηση ξεκινά από τους αρχαίους Θράκες (δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι Βούλγαροι θεωρούν ακόμα ότι αποτελούν απογόνους τους)³³,

²⁹ Ένα παράδειγμα αποτελεί το πλήθος αποδελτιώσεων από θραύσματα στο Γενί-κιοϊ που περνάει στο βιβλίο του, η πλάκα με τα ίχνη «Ελληνικών αρχαϊκών γραμμάτων» στην Αναστασία (καζά Ζίχνης), οι πλάκες που βρέθηκαν «εκεί που πλησίον» στο παρθεναγωγείο του Ντεμίρ Χισάρ.

³⁰ Ο.π., σ. 225. Στις σελίδες 228-231 παραθέτει αποσπάσματα από επιγραφές της υστεροβυζαντινής και οθωμανικής περιόδου.

³¹ Βλ. σχετικά Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 208.

³² Ο.π., σ. 41-73.

³³ Πριν τον Ιβανώφ, ορισμένοι εκ των οποίων υποστήριζαν την θρακική καταγωγή των Βουλγάρων ήταν οι Gatterer (1804), Čertkov (1842), Lelever (1844) καθώς και οι Πέταρ Μπερόν και Γκεόργκι Ρακόφσκι. Όπως επισημαίνει ο Σταματόπουλος: «Η επιλογή της θρακικής καταγωγής επέλυε ζητήματα που σχετίζονταν με τις πολιτικές διεκδικήσεις του βουλγαρικού εθνικού κινήματος εκείνη την εποχή. Εάν μπορούσε κανείς να θεμελιώσει την καταγωγή πάνω στην αρχή της αυτοχθονίας, θα ήταν πιο εύκολο να διατυπώσει διεκδικήσεις επί της επικράτειας, που αντιστοιχούσε στους τόπους εγκατάστασης των αρχαίων Θρακών. Ταυτοχρόνως, λυνόταν και το ζήτημα της κατασκευής μιας βουλγαρικής αρχαιότητας, η οποία μπορεί να μην ήταν τόσο λαμπρή αλλά συνέπιπτε, χρονικά, με την ελληνική αρχαιότητα. Και μάλιστα κατά έναν πολύ ενδιαφέροντα τρόπο η αρχαιότητα αυτή θα αντιστοιχούσε σε ένα πολιτικό παρόν με το ίδιο πολιτικό διακύβευμα: το αίτημα για απαγκίστρωση του θρακικού-βουλγαρικού λαού από την ελληνική πολιτιστική επιρροή». Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 148-149.

ενώ οι Έλληνες αναφέρονται ως ξένο στοιχείο, οι οποίοι εξελλήνισαν τους Θράκες ως ένα σημείο στην γλώσσα και την κουλτούρα, αλλά όχι και τόσο όσον αφορά στο αίμα. Με μια σύντομη αναφορά των μεσαιωνικών χρόνων και στο φαινόμενο των εξελληνισμένων Θρακών που κατοικούσαν στην περιοχή, η αφήγηση συνεχίζει εστιάζοντας στην εμφάνιση των Βουλγάρων και στις μάχες των Σλάβων από τον 6^ο αιώνα μ.Χ. με τους Βυζαντινούς, την εγκατάσταση των Σμολεάνων και των Στρυμονιτών Σλάβων, την συνδρομή των τελευταίων στην απόθεση των Αράβων το 904, την εξέγερση του Δραγωγιά το 1255 για να φτάσει στην οθωμανική κατάκτηση και αμέσως μετά στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όπου παρατίθενται αποσπάσματα από οδοιπορικά της εποχής. Σε γενικές γραμμές, οι Βούλγαροι παρουσιάζονται ως ο εντόπιος λαός, απόγονος των Θρακών, των Σλάβων και των Βουλγάρων, οι οποίοι κατοικούσαν κατά πλειοψηφία στην περιοχή, ενώ οι Έλληνες ως κάτι ξένο, οι οποίοι εξελλήνιζαν από τους αρχαίους Θράκες και τους Βούλγαρους και τους Βλάχους μέχρι το 19^ο αιώνα, και δεν ζούσαν παρά στις πόλεις και σε μερικές νησίδες στον νότο³⁴.

2.1.3. Η σερβική εκδοχή

Στην ιστοριογραφία των Σέρβων, οι κάτοικοι νοτίως της «Παλαιάς Σερβίας», της ευρύτερης δηλαδή περιοχής του Κοσόβου, χαρακτηρίζονταν από πολλούς συγγραφείς ως Βούλγαροι μέχρι το Συνέδριο του Βερολίνου³⁵. Μετά την επέκταση της Αυστροουγγαρίας στην Βοσνία και την παραίνεσή της απέναντι στην Σερβία να στραφεί νοτιότερα, κίνηση για την οποία η Σερβία θα είχε την υποστήριξη της Αυστροουγγαρίας, οι Σέρβοι υποστήριξαν ότι οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας ήταν Σέρβοι, ξεκινώντας με αυτόν τον τρόπο μια δυναμική εμπλοκή στην περιοχή. Η

³⁴ Βλ. Jordan Ivanov, *Naselenieto v jugoiztočna Makedonija: Sersko, Dramsko i Kavalsko* (Ο πληθυσμός στην νοτιοανατολική Μακεδονία: Περιοχές Σερρών, Δράμας και Καβάλας), *Komitet za izučevane na bálgarskite zemi*, Knížka 2, Σόφια 1917, σ. 3-15.

³⁵ Για μια σειρά σχετικών παραδειγμάτων βλ. Demeter Gabor – Bottlik Zsolt – Csaplár-Degovics Krisztian, *Ethnic maps as political advertisements and instruments of symbolic nation-building and their role in influencing decision-making from Berlin (1878-1881), to Bucharest (1913)*, σ. 70-75. (https://www.academia.edu/9111939/Ethnic_maps_as_political_advertisements_and_instruments_of_symbolic_nation_building_and_their_role_in_influencing_decision_making_from_Berlin_1877_1881_to_Bucharest_1913) (πρόσβαση 24-11-2022).

παραπάνω θέση εκφράστηκε μεταξύ άλλων από τον Σπυρίδων Γκόπτσεβιτς³⁶. Στο βιβλίο του Γκόπτσεβιτς³⁷, «Μακεδονία και Παλαιά Σερβία», οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας παρουσιάζονται αρχικά ως «Παλαιοσέρβου», υπό την έννοια ότι όλοι οι Σλάβοι του 6^{ου}-7^{ου} αιώνα που εγκαταστάθηκαν στην Βαλκανική Χερσόνησο ήταν πιο κοντά στους Σέρβους. Κάποια στιγμή, ένα μέρος αυτών των «Παλαιοσέρβων» υποτάχθηκε στους αριθμητικά λιγότερους αλλά ιδιαίτερα πολεμοχαρείς Βούλγαρους, οι οποίοι μέχρι τον 9^ο αιώνα είχαν αφομοιωθεί με τους «Παλαιοσέρβους» που είχαν υποτάξει. Αυτή η επισήμανση εξυπηρετεί το επιχείρημα ότι «οι Βούλγαροι δεν εγκαταστάθηκαν ποτέ στη Μακεδονία»³⁸. Παραθέτοντας κάποιες επεκτάσεις των Βουλγάρων βασιλιάδων του μεσαιώνα στη Μακεδονία, αναφέρεται εκτενώς στην κυριαρχία του κράτη Στέφανου Ντούσαν στα νότια Βαλκάνια στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, υπογραμμίζοντας ότι:

1. Εφόσον ο κράλης Στέφανος Ντούσαν³⁹ έκανε έδρα του τα Σκόπια, είναι δυνατόν να ήταν μια βουλγαρική πόλη;

³⁶ Σπυρίδων Γκόπτσεβιτς (1855-1928): Διπλωματικός ακόλουθος της Σερβίας στο Βερολίνο (1886-87) και την Βιέννη (1887-90), ερευνητής και δημοσιογράφος. Ενεπλάκη στις μακεδονικές υποθέσεις με το βιβλίο του *Makedonien und Alt Serbien* (Μακεδονία και Παλαιά Σερβία), Berlin 1889. Για την συγγραφή αυτού του βιβλίου συντέλεσε αποφασιστικά η πρόσβασή του σε αυστριακούς χάρτες, αποδίδοντας έναν χάρτη με πολύ λιγότερα λάθη από τους προγενέστερούς του, και τα ταξίδια του στην Μακεδονία. Παρόλα αυτά, παρουσιάζονται λάθη στο έργο του, τα οποία φανερώνουν ότι δεν ταξίδεψε σε όλα τα χωριά που αναφέρει, όπως άλλοι, αλλά βασίστηκε σε προγενέστερους συγγραφείς. Βλ. σχετικά Η. R. Wilkinson, *Maps and Politics: A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, Liverpool 1951, σ. 96-103.

³⁷ Για την κριτική του Μπεράρ πάνω σε μέρη του βιβλίου του Γκόπτσεβιτς, βλ. Victor Bérard, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες – Τούρκοι – Βλάχοι – Αλβανοί – Βούλγαροι – Σέρβοι*, μετάφραση Μ. Λυκούδης, εισαγωγή – σχόλια Θ. Πυλαρινός), εκδ. Τροχαλία – Δαμιανός, Αθήνα 1987, σ. 252-257.

³⁸ Ο.π., σ. 254.

³⁹ Για τις αναφορές της σερβικής ιστοριογραφίας στην ιστορία του Ντούσαν και των διαδόχων του στις περιοχές του Σαντζακίου Σερρών, βλ. Gordana Blagojević, «Οι Σέρρες και οι γύρω περιοχές στη σερβική ιστοριογραφία: από την εποχή των τουρκικών κατακτήσεων έως και το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους – Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τομ. Α' (2013), σ. 3-8. Ορισμένες πληροφορίες παρατίθενται επίσης και στο βιβλίο του Βέρκοβιτς: S. I. Verkovič, *Topografičesko-etnografičesko očerk Makedonij* (Τοπογραφικό-εθνογραφικό δοκίμιο της Μακεδονίας), Αγία Πετρούπολη 1889, σ. 53 & 61.

2. Καθώς η σερβική κυριαρχία στη Μακεδονία είχε διάρκεια μισό αιώνα, πώς εξηγείται ότι συναντώνται σερβικά έθιμα, φορεσιές κ.ά. στη Μακεδονία του 19^{ου} αιώνα, εκτός από την εξήγηση που θέλει τον πληθυσμό ήδη σερβικό;

Την σερβική καταγωγή των σλαβόφωνων της περιοχής των Σερρών υποστήριξε και ο Μπράνισλαβ Νούσιτς, ο οποίος εργάστηκε για την ίδρυση σερβικού προξενείου στις Σέρρες και δραστηριοποιήθηκε έντονα στην περιοχή μεταξύ 1896-1898⁴⁰. Ένας ακόμα Σέρβος, που υποστήριξε την θεωρία ότι οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας είναι Σέρβοι ήταν ο Ίβαν Ίβανιτς, στο βιβλίο του «Η Μακεδονία και οι Μακεδόνες»⁴¹. Με το βιβλίο του να έχει εκδοθεί το 1906, παράλληλα με την εμφάνιση της θεωρίας του Τσβίγιτς, μαρτυρά πως στην Σερβία δεν είχαν εγκαταλειφθεί οι θεωρίες που ήθελαν ως Σέρβους τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας.

2.1.4. Η ρουμανική εκδοχή

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ρουμανική προπαγάνδα διεκδικούσε τους Βλάχους. Η σχετική ιστοριογραφία θέλει τους Βλάχους αδελφό έθνος με τους Γάλλους, τους Ιταλούς, τους Ισπανούς και τους Πορτογάλους, οι οποίοι προέκυψαν από τον εποικισμό της τραϊανής Δακίας με Ρωμαίους. Η εμφάνιση των Βλάχων της Μακεδονίας στον 19^ο αιώνα τόσο μακριά από την πέρανα του Δουνάβεως Βλαχία (την σημερινή περιοχή της Ρουμανίας) ερμηνεύεται ως κίνηση για να σώσουν τις ζωές τους από επιθέσεις άλλων λαών. Ως ιστορικές βλαχικές προσωπικότητες αναφέρονται ο ίδιος ο Μέγας Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός. Μεγάλη βάση δίνεται στην γλώσσα, ενώ αναφέρεται ότι στην Βαλκανική χερσόνησο ζούσαν προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα πάνω από δύο εκατομμύρια Ρουμάνοι⁴². Ένας από τους Ρουμάνους καθηγητές που

⁴⁰ Βασίλειος Μουγκράκης, «Ελληνοσερβικές εκκλησιαστικές και διπλωματικές αντιπαραθέσεις στις Σέρρες κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους – Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τομ. Α' (2013), σ. 337-353.

⁴¹ Gordana Blagojević, «Οι Σέρρες και οι γύρω περιοχές στη σερβική ιστοριογραφία: από την εποχή των τουρκικών κατακτήσεων έως και το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους – Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τομ. Α' (2013), σ. 9. Για την περιγραφή των κατοίκων των Σερρών από τον Ίβανιτς βλ. Το ίδιο.

⁴² *Επίσημα έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδυνηράς καταστάσεως*, Οικουμενικό Πατριαρχείο, εν Κωνσταντινουπόλει, 1906, σ. 97-99.

ασχολήθηκαν με την βλαχική ιστορία ήταν ο Ξενοπόλ⁴³. Κατά τον Μόττα, η κίνηση των Ρουμάνων για την διεκδίκηση των Βλάχων της Μακεδονίας ως αδελφών με κοινό σημείο τους Ρωμαίους των πρώτων αιώνων, βοηθούσε και τους ίδιους τους Ρουμάνους να αποκρούσουν τις θεωρίες, που τους αρνούσαν το δικαίωμα να διεκδικούν την ρωμαϊκή κληρονομιά⁴⁴.

2.1.5. Η σλαβομακεδονική εκδοχή

Έχοντας αναφέρει ότι αυτές οι θεωρίες δημιουργούνταν εκείνη την περίοδο από τα κράτη που επιδίωκαν να προσεταιριστούν έναν ή πολλούς λαούς της Μακεδονίας, η δημιουργία μιας σλαβομακεδονικής εθνικής θεωρίας στερείτο ενός εθνικού κράτους. Πέρα από το πρακτικό κομμάτι, δηλαδή αυτό της υποστήριξης μιας θεωρίας από ένα εθνικό κράτος με την αντίστοιχη εκπαιδευτική εκστρατεία, με βάση το σκεπτικό κατά το οποίο οι βαλκανικοί λαοί πριν την οθωμανική κατάκτηση επανέρχονταν, πλέον, στο προσκήνιο⁴⁵, η απουσία ενός σλαβομακεδονικού κράτους στον μεσαίωνα δεν άφηνε πολλά περιθώρια για την δόμηση ενός τέτοιου έθνους, το οποίο θα χρησιμοποιούσε μοναδικά σλαβομακεδονικά σύμβολα⁴⁶.

Επιπλέον, και ως απόρροια του παραπάνω παράγοντα, όσοι από τους λαούς της Μακεδονίας είχαν έρθει σε επαφή με τις ιδέες του εθνικισμού, είχαν ταυτιστεί με ένα από τα γύρω εθνικά κράτη⁴⁷. Οι υπόλοιποι, ως επί το πλείστον χωρικοί, απλώς βρίσκονταν σε προεθνικό στάδιο. Έτσι, δεν υπήρχαν κάποιοι να στηρίξουν μια σλαβομακεδονική εθνική θεωρία. Αυτό άλλαξε σε πολλά επίπεδα μετά την δημιουργία

⁴³ Victor Bérard, ό.π., σ. 294-295. Για την ανάλυση των θεωριών εκείνης της περιόδου περί της καταγωγής των Ρουμάνων, βλ. Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 335-353.

⁴⁴ Giuseppe Motta, «The fight for Balkan Latinity: The Aromanians until World War 1», *Mediterranean Journal of Social Sciences*, vol. 2, no. 3 (2011), σ. 4.

⁴⁵ Για αυτήν την αντίληψη βλ. Vasil Kančov, *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Σόφια 1900, σ. 62. Gordana Blagojević, «Οι Σέρρες», ό.π., σ. 10. Barbara Jelavich, ό.π., σ. 151.

⁴⁶ Barbara Jelavich, ό.π., σ. 151. Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, Τόμος Α', Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι το Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 423.

⁴⁷ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 424.

της βουλγαρικής ηγεμονίας το 1878⁴⁸. Ο υφιστάμενος γλωσσικός σεπερατισμός των Βουλγαρομακεδόνων και των Βουλγάρων και τα κατά καιρούς διαφορετικά συμφέροντά των δύο αυτών ομάδων συντέλεσαν στην πρώτη ρήξη⁴⁹. Σε γενικές γραμμές, η παρουσίαση του σλαβόφωνου πληθυσμού της Μακεδονίας ως μη βουλγαρικού, αλλάζοντας με αυτόν τον τρόπο την επικρατούσα άποψη μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 19ου αιώνα, συνέφερε την εξωτερική πολιτική των κρατών, των οποίων τα συμφέροντα ανταγωνίζονταν τα αντίστοιχα βουλγαρικά στη Μακεδονία. Τα κράτη αυτά ήταν η Αυστροουγγαρία, η Σερβία και η Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από τους δύο μεγάλους θεμελιωτές της σλαβομακεδονικής εθνικής θεωρίας, ο Μισίρκωφ σπούδασε στην Σερβία και ο Γσβίγιτς ήταν Σέρβος. Δεν είναι, επίσης, τυχαίοι οι όροι που χρησιμοποίησε η ελληνική πλευρά για να περιγράψει τους σλαβόφωνους, επιστρατεύοντας διάφορες παραλλαγές του εθνικά άχρωμου τότε ονόματος «Μακεδόνες».

Για τον Μισίρκωφ, αφότου έχει επισημάνει στο βιβλίο του τις υπάρχουσες στην εποχή θεωρίες για την εθνικότητα των Σλάβων της Μακεδονίας, ξεκαθαρίζει ότι δεν υπάρχουν ούτε Σέρβοι ούτε Βούλγαροι στην Μακεδονία, αλλά μόνο μία σλαβική φυλή: οι Μακεδόνες. Παραδέχεται, ότι όντως μέχρι τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878, οι Μακεδόνες αυτοπροσδιορίζονταν ως Βούλγαροι. Αλλά, συμπληρώνει, ότι αυτό κατέληξε να είναι το όνομά τους, μέσα από μια σειρά αλλαγών, κατοχών του Μεσαίωνα και παρερμηνεύσεων των Τούρκων και του «Φαναριώτικου κατεστημένου» και ότι πλέον, αφότου εδώ και 25 χρόνια ακολουθούν διαφορετικά συμφέροντα οι Βούλγαροι και οι Μακεδόνες, μπορούν να το αποτινάξουν⁵⁰.

Καλεί συγκεκριμένα προς δημιουργία του «νέου μακεδονικού έθνους»⁵¹ (όχι σε αντιδιαστολή με το αρχαίο). Εξηγεί ότι η εθνογένεση είναι μια φυσιολογική διαδικασία και ότι «το ότι δεν υπήρχαμε δεν μας εμποδίζει από το να εμφανιστούμε»⁵². Στηρίζει την θέση του αναφερόμενος στην θεωρία περί Ινδοευρωπαίων και στον κατακερματισμό τους σε επιμέρους έθνη, και συνεχίζει ιστορώντας την ίδια διαδικασία μετά την κάθοδο

⁴⁸ Κρίστε Μισίρκωφ, *Μακεδονικές Υποθέσεις*, μετάφραση: Δημήτρης Καραγιάννης, εκδ. Πετσίβα, Αθήνα 2003, σ. 5 & 68.

⁴⁹ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή*, ό.π., σ. 425-427.

⁵⁰ Κρίστε Μισίρκωφ, ό.π., σ. 149-163.

⁵¹ Ό.π., σ. 129.

⁵² Ό.π., σ. 130.

των Σλάβων, εξηγώντας ότι «έτσι όπως χωρίζονταν ή ενώνονταν τα έθνη, οι ιστορικές περιστάσεις μετά το Συνέδριο του Βερολίνου απαιτούσαν από την Βουλγαρία να χάσει τη Μακεδονία, πρώτα πολιτικά και έπειτα σε εθνικό επίπεδο»⁵³. Χωρίς όμως να ξεφύγει από το εμπόδιο της ιστορικότητας που υπήρχε στα Βαλκάνια, για την στήριξη της θεωρίας του, ανατρέχει σε γεγονότα του παρελθόντος εμφανίζοντάς τα ως μακεδονικά, όπως τις σκλαβηνίες στη περιοχή του 7^{ου} αιώνα, το κράτος του Σαμουήλ στη Μακεδονία, την ηγεμονία του Κράλη Μάρκο στην σημερινή κεντρική Μακεδονία κ.ά.⁵⁴.

2.2. Χαρτογραφία

«Στη Μακεδονία εκπροσωπούνται και οι τρεις αυτές ομάδες (η τουρκική, η σλαβική και η πελασγική ή ελληνολατινική ομάδα). Είναι μια από τις σπάνιες αλήθειες που γίνονται απ' όλους αποδεκτές. Πράγματι, ας κοιτάξουμε τους χάρτες ή τα ντοκουμέντα όλων των παρατάξεων. Η καθεμιά διεκδικεί την πλειοψηφία για τον εαυτό της αλλά και καμία δεν μπόρεσε να αρνηθεί την παρουσία και κάποιων ελαχίστων αντιπάλων. Οι χάρτες που τυπώνονται στη Σόφια, περιορίζουν όσο μπορεί να φανταστεί κανείς, το μερίδιο της ελληνολατινικής ομάδας. Στους χάρτες της Αθήνας που δεν υπολείπονται σε ανακρίβεια, οι σλαβικοί πυρήνες, μικροί και λίγοι με χρώμα κάπως αόριστο (σκοτωμένο βιολετί), εξαφανίζονται μέσα στο απέραντο γαλάζιο των θραμβευόντων Ελλήνων. Οι Σέρβοι γεωγράφοι πάλι με τη σειρά τους απωθούν τους Βούλγαρους προς τη Ροδόπη, τους Αλβανούς πέρα από την Πίνδο και τους Έλληνες μέχρι τα θεσσαλικά σύνορα. Κάποιες όμως αναστολές σταματούν Σέρβους, Έλληνες και Βούλγαρους και τους επιβάλλουν το σεβασμό ορισμένων ξένων νησίδων εδώ και κει, στα μέρη που είναι αρκετά απομακρυσμένα από το τωρινό βασίλειο ή που τα γνωρίζουν καλά οι Ευρωπαίοι. Ο Τούρκος, πιο αξιοπρεπής, δε χρωματίζει με καμιά βαφή το δικαίωμα κατοχής του. Η εθνογραφία είναι μια γκιαούρική επιστήμη την οποία περιφρονεί.

[...] Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι Σέρβοι, Βούλγαροι και Έλληνες μένουν σ' ένα σημείο σύμφωνοι, ακόμη και στους πιο φαντεζίστικους χάρτες τους, στο ότι αποδίδουν στον Τούρκο τη σωστή σχεδόν θέση που του πρέπει. Για τους τρεις αυτούς χριστιανικότατους λαούς ο Τούρκος είναι ένα ον τόσο ξεχασμένο από το Θεό, τόσο

⁵³ Ο.π., σ. 134.

⁵⁴ Ο.π., σ. 145-165.

προορισμένο για τον όλεθρο, τόσο κοντά στον επιθανάτιο ρόγχο, ώστε κανέναν κίνδυνο δε διατρέχουν πια. [...] Όταν η σλαβική συνείδηση υποχωρεί μπρος σε μια πολύ θρασεΐα διεκδίκηση, τότε η καταχώρηση στους Τούρκους ελληνικών περιοχών χρησιμεύει το ίδιο στη δίκαιη υπόθεση, όσο και μια νέτη σκέτη προσάρτηση. Επίσης, όταν η ελληνική οξύνοια, αντιλαμβάνεται ότι αξιώσεις πάνω σε αυθεντικά βουλγαρικούς τόπους θα καθιστούσαν ύποπτους για υπερβολή και όλους τους υπόλοιπους ελληνικούς λογαριασμούς, γρήγορα μια τουρκική νερομπογιά εκεί! Ο αντίπαλος αποδυναμώνεται στον ίδιο βαθμό. Η Ευρώπη βλέπει με πολύ καλό μάτι την ευμένεια αυτή προς τον Τούρκο. Ένας χριστιανικός χάρτης τόσο ελεήμων προς τον Άπιστο θεωρείται περισσότερο φερέγγυος. Θωπεύεται έτσι η Ευρώπη στους πιο μύχιους πόθους της»⁵⁵.

Στο παραπάνω απόσπασμα, ο Μπεράρ⁵⁶ αποτυπώνει με μεγάλη λεπτομέρεια την χρήση της χαρτογραφίας εκείνη την περίοδο για την στήριξη των εθνικών διεκδικήσεων τόσο των πέριξ της οθωμανικής αυτοκρατορίας βαλκανικών κρατών, όσο και των ευρωπαϊκών δυνάμεων που στήριζαν το καθένα ανάλογα με τις περιστάσεις. Επισημαίνεται η ανακρίβεια των εμπνευστών και των ίδιων των χαρτογράφων, τους οποίους δεν ενδιαφέρει τόσο η ακριβής αποτύπωση των εθνών στα εκάστοτε εδάφη, αλλά στοχεύουν στην επιβεβαίωση των εθνικών διεκδικήσεών τους και από την επιστήμη της χαρτογραφίας. Έτσι, οι χάρτες αποτυπώνουν τα πολιτικά προγράμματα του κάθε κράτους – γι' αυτό και ποικίλουν τόσο όσον αφορά στην έκταση του κάθε λαού όσο και στον αριθμό των ίδιων των λαών. Είναι εξίσου σημαντικό το στοιχείο που επισημαίνει ο Μπεράρ αναφορικά με την αποτύπωση των Τούρκων ή των μουσουλμανικών πληθυσμών, που δεν διεκδικούνταν από τα βαλκανικά εθνικά κράτη (σε αντίθεση με τους Πομάκους από τους Βούλγαρους ή τους «Σέρβους μουσουλμάνους» αν ληφθούν υπόψη οι σερβικές θέσεις του Γκόπτσεβιτς) στους χάρτες: Απλά εξαφανίζονται από πολλά σημεία, παρόλο που στις στατιστικές αποτελούν μια από τις πιο δυνατές αριθμητικά ομάδες, αν όχι την πιο δυνατή. Η μερική εξαφάνιση των Τούρκων από τους χάρτες επιβεβαιώνει τόσο την ανακρίβεια των χαρτογράφων όσο και την επιθυμία τους να αποτυπώσουν τις διεκδικήσεις τους,

⁵⁵ Bérard Victor, *Τουρκία και Ελληνισμός*, ό.π., Αθήνα 1987, σ. 191-192.

⁵⁶ Victor Bérard (1864-1931): Γάλλος ελληνιστής και αρχαιολόγος. Εξέδωσε το 1897 την β' έκδοση του βιβλίου του *La Turquie et l'Hellenisme contemporain*, με την οποία ασχολούμαι μέσω της μετάφρασής της στα ελληνικά του Μ. Λυκούδη και έκδοση του έργου από τις εκδόσεις Τροχαλία – Δαμιανός, Αθήνα 1987.

θεωρητικά νομιμοποιώντας τες, τόσο εντός όσο και εκτός των εθνικών τους κρατών, με αυτόν τον τρόπο.

Όσον αφορά στα δεδομένα πάνω στα οποία σχεδιάζονταν εκείνοι οι «εθνογραφικοί», «εθνολογικοί» κ.ο.κ. χάρτες, αυτά ήταν είτε γλωσσικά, και συγκεκριμένα έδειχναν την μητρική γλώσσα των εκάστοτε πληθυσμών, είτε την εκκλησιαστική υπαγωγή (Έλληνες/Σέρβοι πατριαρχικοί – Βούλγαροι εξαρχικοί), την θρησκεία (χριστιανοί – μουσουλμάνοι) ή αρκετές φορές αποτελούσαν μια διασταύρωση αυτών των κατηγοριών⁵⁷. Αυτό δείχνει ότι οι χάρτες χώριζαν τα έθνη στην Μακεδονία επιβάλλοντας οριζόντια κάποιες αρχές. Έτσι, για παράδειγμα, ένας οικισμός σλαβόφωνων, αποτυπωνόταν σε έναν χάρτη βουλγαρικών συμφερόντων ως βουλγαρικός, σε έναν αντίστοιχο σερβικών συμφερόντων ως σερβικός, σε έναν ελληνικών συμφερόντων ως ελληνικός, αν υπαγόταν η κοινότητα στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, και πολλές φορές οι ίδιοι οι κάτοικοι του οικισμού αυτοπροσδιορίζονταν με προεθνικούς όρους, όπως οι ελληνόφωνοι κάτοικοι ενός γειτονικού οικισμού. Οι ευρωπαϊκής προέλευσης χάρτες ακολουθούσαν τα παραπάνω μοτίβα, αναλόγως με την δύναμη που υποστήριζαν την εκάστοτε περίοδο.

2.3. Ορισμένα γλωσσολογικά στοιχεία

Με τα ζητήματα γλώσσας και ταυτότητας να καταλαμβάνουν κεντρική θέση στην εργασία, είναι αναγκαία για την περαιτέρω κατανόησή τους να εξεταστούν τα γλωσσολογικά φαινόμενα, τα οποία εξελίσσονταν στην περιοχή υπό εξέταση. Αρχής γενομένης από τους όρους, μια σειρά από αυτούς τείνουν να εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα τόσο στις πρωτογενείς, όσο στις δευτερογενείς πηγές. Για την καλύτερη ένταξη αυτών στο ιστορικό πλαίσιο και, κατ' επέκταση, την καλύτερη προσέγγιση του τελευταίου, παρατίθενται κάποιοι βασικοί όροι με το περιεχόμενό τους:

- Γλώσσα: Ο όρος αναφέρεται σε μια μοναδική γλωσσική νόρμα, δηλαδή έναν τύπο γλωσσικής ποικιλίας, που καθιερώνεται συμβατικά ως

⁵⁷ Demeter Gabor – Bottlik Zsolt – Csaplar-Degovics Krisztian, Ethnic maps as instruments of nation-building on the Balkans (1900-1914), 2013, σ. 1-11.

<https://www.semanticscholar.org/paper/Demeter%2C-Ga%CC%81bor-%E2%80%93-Bottlik%2C-Zsolt-%E2%80%93-Krisztia%CC%81n-maps/fd0b080b4cd22cee6b26123973d3e20b10260e11>

(πρόσβαση 1-12-2022).

πρότυπη γλώσσα και αποτελεί τον κανόνα της γλωσσικής χρήσης. Παραδείγματα για το ιστορικό πλαίσιο είναι η επίσημη βουλγαρική γλώσσα, η επίσημη σερβική γλώσσα κ.ά.⁵⁸

- **Διάλεκτος:** Ο όρος χρησιμοποιείται γενικά, για να αναφερθεί σε μια κατώτερη (ή υποδεέστερη κατά ορισμένους) ποικιλία μιας γλώσσας με σημαντικές φωνολογικές, μορφολογικές, συντακτικές και λεξιλογικές αποκλίσεις από την κοινή γλώσσα. Χρησιμοποιείται, επίσης, για μορφές του προφορικού λόγου, που δεν έχουν γραπτή αποτύπωση. Δύο μεγάλες ομάδες, με βάση τις οποίες μπορούν να κατανεμηθούν οι διάλεκτοι είναι οι γεωγραφικές διάλεκτοι (regional dialects) ή οι κοινωνικές διάλεκτοι (social dialects). Στην τελευταία ομάδα, ορισμένοι παράγοντες που καθορίζουν μια κοινωνική διάλεκτο είναι, για παράδειγμα, η κοινωνική τάξη, η θρησκεία και η εθνότητα⁵⁹.
- **Patois:** πρόκειται για όρο, που χρησιμοποιείται για την περιγραφή τύπων ομιλίας που απαντώνται σε αγροτικές περιοχές ή στα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας. Είναι, κατ' επέκταση, αρνητικά φορτισμένος και δεν θα χρησιμοποιηθεί για την περιγραφή τύπων ομιλίας των αστών⁶⁰.
- **Μητρική γλώσσα:** Είναι η γλωσσική ποικιλία που μαθαίνει ένα παιδί από τους γονείς, την χρησιμοποιεί συνήθως στο σπίτι και αποτελεί σημείο της ταυτότητάς του. Στην περίπτωση των τελών του 19^{ου} αιώνα, τα δύο τελευταία χαρακτηριστικά δεν ίσχυαν πάντα⁶¹.

Με βάση τους παραπάνω ορισμούς, μπορούν να επισημανθούν μια σειρά από ενδιαφέροντα φαινόμενα. Λαμβάνοντας υπόψη αρχικά τον ορισμό για την γλώσσα, γίνεται κατανοητή η στάση ενός σλαβόφωνου χωρικού της Μακεδονίας, ο οποίος ερωτώμενος τι γλώσσα μιλάει απάντησε «μακεδονικά» (makedonski). Ο χωρικός αυτός αντιλαμβανόταν ότι η γλώσσα που μιλούσε δεν ήταν η γλωσσική νόρμα που είχε

⁵⁸ Νέλλη Κωστούλα - Μακράκη, *Γλώσσα και Κοινωνία, Βασικές έννοιες*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2001, σ. 32.

⁵⁹ Ο.π., σ. 32-33.

⁶⁰ Ο.π., σ. 35.

⁶¹ Ο.π., σ. 42-43.

καθιερωθεί ως πρότυπη γλώσσα εκείνη την περίοδο στην Βουλγαρία, αλλά επρόκειτο για παρόμοια γλωσσική ποικιλία (η συγκεκριμένη του ομιλητή), οι οποία μαζί με άλλες συναντιόνταν στην γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας⁶².

Ο ισχυρισμός διάφορων Ευρωπαίων (Brailsford⁶³, Abbott⁶⁴ κ.ά.)⁶⁵ για *patois* είτε των σλαβόφωνων είτε των Βλάχων, ο οποίος στην ελληνική βιβλιογραφία μάλλον υποστηρίχθηκε με τον όρο «ιδίωμα»⁶⁶, υπογράμμισε τόσο την διαφορά των κατά τόπους γλωσσικών ποικιλιών των δύο τουλάχιστον παραπάνω εθνοτήτων, την απουσία μιας «καθαρής» γλώσσας ανάμεσα σε αυτούς⁶⁷, πιθανότατα λόγω της ανύπαρκτης μόρφωσής τους⁶⁸, και την εισχώρηση μεγάλου όγκου ελληνικών λέξεων σε αυτά τα *patois*. Σίγουρα, αν στην αντίληψη των διανοούμενων του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα *patois* σήμαινε «αμφίβολη και μπερδεμένη γλώσσα», συνδέοντας την γλώσσα με την ταυτότητα, οι εκάστοτε ομάδες που μιλούσαν *patois* είτε της βουλγαρικής είτε την βλαχικής, φανέρωναν, με βάση αυτήν την ιδέα, ότι η εθνότητά τους ήταν αντίστοιχα αμφίβολη και μπερδεμένη. Σε αυτό το σημείο εύκολα γίνεται αντιληπτό το κίνητρο «υποβάθμισης» μιας γλωσσικής ποικιλίας σε «ιδίωμα» ή «*patois*» με σκοπό σε πρώτη φάση την αμφισβήτηση της εθνότητας των ομιλητών του και σε δεύτερη φάση την γλωσσική αφομοίωσή τους.

⁶² Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 41.

⁶³ Henry Noel Brailsford (1873-1958): Ανταποκριτής της Manchester Guardian και πρόεδρος της βρετανικής επιτροπής για τα θύματα του Ίλντεν. Έγραψε το βιβλίο *Macedonia. Its Races and their Future*, London 1906.

⁶⁴ George Frederick Abbott (1874-1947): Άγγλος δημοσιογράφος και πολεμικός ανταποκριτής. Έχοντας σταλεί το 1900 από το Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ στη Μακεδονία, για να συλλέξει λαογραφικό υλικό, έγραψε το 1903 το βιβλίο *The tale of a tour in Macedonia*, London 1903, τασσόμενος υπέρ των ελληνικών διεκδικήσεων στην Μακεδονία.

⁶⁵ H. N. Brailsford, *Macedonia: Its races and their future*, London 1906, σ. 179-180. G. F. Abbott, *The tale of a tour in Macedonia, With Illustrations*, London, 1903, σ. 79

⁶⁶ Γεώργιος Χατζηκυριακού, *Εντυπώσεις εκ περιοδείας*, ό.π., σ. 11, 30, 36, 84. Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, *Εκθέσεις προξενικές, εκπαιδευτικές – εκκλησιαστικές και λοιπά συναφή έγγραφα του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα για τον υπόδουλο και μη ελληνισμό*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 195-197, 423, 438, 440, 443.

⁶⁷ Για τα παραδείγματα γλωσσικού καθαρισμού (purification) και την ιδέα ότι μία εθνική γλώσσα πρόκειται να αποτελέσει το ενοποιητικό εργαλείο ενός έθνους («une langue – une nation») βλ. Νέλλη Κωστούλα – Μακράκη, *Γλώσσα και κοινωνία*, ό.π., σ. 98-99.

⁶⁸ Βλ. H. N. Brailsford, *Macedonia*, ό.π., σ. 179-180.

Η μητρική γλώσσα δεν έπαιξε κανένα ρόλο στην Οθωμανική κοινωνία μέχρι περίπου τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ούτε καθόριζε την ταυτότητα κάποιου. Με τις ιδέες του εθνικισμού να εισχωρούν σταδιακά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στους χριστιανικούς λαούς της, η γλώσσα αναγνωρίστηκε ως στοιχείο ταυτότητας από έθνη που είχαν να κερδίσουν, αν στήριζαν τις διεκδικήσεις τους σε αυτό το κριτήριο (Βούλγαροι, Σέρβοι, Αλβανοί και Ρουμάνοι εθνικιστές). Από την άλλη, η ελληνική εξωτερική πολιτική θα έχανε πολλά από αυτά που διεκδικούσε, εάν υιοθετούσε αυτό το στοιχείο ως κριτήριο ταυτότητας. Με βάση τα παραπάνω, και καθώς αυτή η ιδέα κέρδιζε έδαφος, άλλα δίκτυα προσπάθησαν να υψώσουν την μητρική γλώσσα των πληθυσμών που διεκδικούσαν (ή να τους πείσουν να την τροποποιήσουν προς την πρότυπη γλώσσα των εκάστοτε κρατών), ενώ το ελληνικό προσπάθησε ποικιλοτρόπως είτε να αφομοιώσει γλωσσικά τους μη ελληνόφωνους χριστιανούς που διεκδικούσε και σε δεύτερη φάση, καθώς αυτή η διαδικασία ούτε απλή ήταν ούτε γρήγορη, κυκλοφόρησαν διάφορες ψευδογλωσσολογικές θεωρίες (Τσιούλκας, Μπουκουβάλας κ.ά.), με βάση τις οποίες τα σλαβικά και τα βλαχικά της Μακεδονίας είχαν ελληνική βάση, αλλά αλλοιώθηκε από το πέρασμα του χρόνου.

Αντίστοιχα, ορισμένα γλωσσολογικά φαινόμενα, τα οποία συναντώνται στις κοινωνίες του σαντζακίου Σερρών και όχι μόνο, αναφορικά με την μητρική γλώσσα, είναι τα ακόλουθα:

- Διγλωσσία, Κοινωνική διγλωσσία και Ετερογλωσσία: Η διγλωσσία δεν περιγράφει απλά την χρήση δύο γλωσσών, αλλά διακρίνεται σε ατομική και κοινωνική διγλωσσία με διαφορετική εστίαση η κάθε μία. Σε αυτό το σημείο ενδιαφέρει την εργασία η κοινωνική διγλωσσία. Με βάση τον Ferguson, οι δύο γλωσσικές ποικιλίες στην κοινωνική διγλωσσία χωρίζονται σε αυτήν με υψηλό κύρος (χρησιμοποιείται στους επίσημους και δημόσιους χώρους -κυβέρνηση, εκπαίδευση, θρησκεία) και σε αυτήν με χαμηλό κύρος (χρησιμοποιείται σε πιο ανεπίσημους και ιδιωτικούς χώρους -στο σπίτι, με φίλους-)⁶⁹. Στην περίπτωση της οθωμανικής κοινωνίας και ειδικότερα του ελληνικού δικτύου, ίσχυε η κοινωνική διγλωσσία τόσο για τους ελληνόφωνους χριστιανούς (γλώσσα υψηλού κύρους η καθαρεύουσα και χαμηλού κύρους η καθομιλουμένη), όσο και για τους μη ελληνόφωνους (γλώσσα υψηλού κύρους η καθαρεύουσα και

⁶⁹ Νέλλη Κωστούλα – Μακράκη, *Γλώσσα και κοινωνία*, ό.π., σ. 48-49.

χαμηλού κύρους η εκάστοτε γλωσσική ποικιλία των σλαβικών, βλαχικών, τουρκικών κ.ο.κ.). Στην περίπτωση των μη ελληνόφωνων επρόκειτο περί «εξωδιγλωσσίας» κατά τον Kloss⁷⁰ ή περί «ετερογλωσσίας» σύμφωνα με τον Μπέη⁷¹.

- Γλωσσική υποχώρηση (language shift) και γλωσσική διατήρηση (language maintenance): Κατά τον Nelde «όταν δύο γλώσσες ή ποικιλίες συναντώνται -και έρχονται σε επαφή για μια χρονική περίοδο που διαρκεί μερικές γενιές- το αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις είναι η γλωσσική υποχώρηση»⁷². Η επικράτηση της μίας από τις δύο γλώσσες έχει να κάνει με το γλωσσικό κεφάλαιο: κατά πόσο η συγκεκριμένη γλώσσα είναι χρήσιμη ή ωφέλιμη στην εκάστοτε κοινωνία. Έτσι, η γλώσσα που δεν θεωρείται χρήσιμη, δεν διατηρείται και δεν μεταδίδεται στην επόμενη γενιά. Η γλωσσική διατήρηση είναι η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος. Στην πολύγλωσση οθωμανική κοινωνία η ανάγκη επαφών (οικονομικών, κοινωνικών κ.ά.) με τις διαφορετικές εθνότητες παρείχε σχεδόν πάντα το κίνητρο για γλωσσική διατήρηση, κάνοντας πολλούς ομιλητές δίγλωσσους, τρίγλωσσους κ.ο.κ. Κάποιοι από τους επιπλέον παράγοντες που καθορίζουν την γλωσσική υποχώρηση ή διατήρηση είναι δημογραφικοί, έχουν να κάνουν με το κύρος της εκάστοτε γλωσσικής ποικιλίας, καθώς και θεσμικοί παράγοντες (η γλώσσα της διοίκησης)⁷³.

2.4. Ψευδογλωσσολογία (Pseudolinguistics)

Όσο κέρδιζε έδαφος η θεωρία που αναγνώριζε την μητρική γλώσσα των κατοίκων ως απόδειξη της εθνικότητάς τους, αυτό το γεγονός έστρεψε ορισμένους Έλληνες και όχι μόνο, συγγραφείς με το να αποδείξουν τις ελληνικές ή σερβικές αντίστοιχα ρίζες της γλώσσας που μιλούν οι σλαβόφωνοι και οι βλαχόφωνοι της

⁷⁰ Ο.π., σ. 51.

⁷¹ Σταμάτης Μπέης, «Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού στην περίπτωση των γλωσσικών μειονοτήτων της Ελλάδας», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 328.

⁷² Νέλλη Κωστούλα – Μακράκη, *Γλώσσα και κοινωνία*, ό.π., σ. 70-71.

⁷³ Σταμάτης Μπέης, «Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού στην περίπτωση των γλωσσικών μειονοτήτων της Ελλάδας», ό.π., σ. 332.

Μακεδονίας. Αυτού του είδους οι έρευνες εντάσσονται στην σφαίρα της ψευδογλωσσολογίας (pseudolinguistics). Η Ιωαννίδου στο σχετικό της άρθρο για τις σλαβικές διαλέκτους στην Ελλάδα εξετάζει τα βιβλία των Μπουκουβάλα (1905) και Τσιούλκα (1907)⁷⁴, οι οποίοι θεώρησαν πως ανίχνευσαν κάποιες ελληνικές ρίζες σε αυτές. Κατ' επέκταση, αυτό οδηγούσε στο συμπέρασμα πως και οι ομιλητές τους ήταν Έλληνες, που επιφανειακά επηρεάστηκαν από τις σλαβικές επιδρομές του μεσαίωνα. Σε αυτό καταλήγει ο Μπουκουβάλας, γράφοντας πως: «η ανάγνωσις των λεξιλογίων τούτων κινεί την έκπληξιν του αναγνώστου, πειθομένου ακραδάντως, ότι εις τας χώρας ταύτας προ ετών πολλών γλώσσα λαλουμένη ήτο η ελληνική, διότι και σήμερον του διαλεκτικού τούτου ιδιώματος η ελληνική είνε η βάσις και ο πυρήν, ως καταφαίνεται εκ του πλήθους και της ποιότητος των εν αυτή υπάρχουσών ελληνικών λέξεων και φράσεων. [...] Ένεκα δε των διαφόρων επιδρομών των κατά διαφόρους εποχάς γενομένων υπό διαφόρων λαών, ένεκα της ποικίλης αυτών αναμίξεως μετά των εγχωρίων, εισήλασαν εις αυτήν ποικίλα άλλα στοιχεία εξ άλλων ιδιωμάτων, περιών εγένετο λόγος ανωτέρω»⁷⁵.

Έχει σημασία σε αυτό το σημείο να τονιστεί, όπως επισημαίνει η Ιωαννίδου, ότι κανείς από τους δύο δεν γνώριζε κάποια σλαβική γλώσσα⁷⁶. Μολαταύτα αυτό δεν τους εμπόδισε στην στήριξη αυτής της θεωρίας. Κάτι όχι και τόσο υπερβολικό έκαναν και οι Σέρβοι στην προσπάθειά τους να αποδείξουν ότι οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας ήταν Σέρβοι, επειδή η γλώσσα που μιλούσαν ήταν σερβική. Ένας από τους εκφραστές αυτής της γνώμης ήταν ο Γορτσενιέ στο βιβλίο του *Μακεδονία και Παλαιά Σερβία* (1889)⁷⁷.

⁷⁴ Οι δύο αυτοί δεν ήταν οι μόνοι που «αποδείκνυαν» μέσα από τα έργα τους την ελληνική βάση των σλαβικών διαλέκτων. Ακολούθησαν και άλλοι μετά το 1913, αλλά δεν αναφέρονται εδώ καθώς βρίσκονται εκτός των χρονικών ορίων της διπλωματικής εργασίας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Alexandra Ioannidou, «Questions on the Slavic dialects of Greek Macedonia», *Ars Philologica. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag* (επιμ. K. Grunberg και W. Potthoff). Φρανκφούρτη: Peter Lang 1999, σ. 55-68.

⁷⁵ Μπουκουβάλας Γεώργιος, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία βουλγαροφώνων*, Καΐρω 1905, σ. 7-8.

⁷⁶ Alexandra Ioannidou, «Questions on the Slavic dialects of Greek Macedonia», ό.π., σ. 56.

⁷⁷ Μία σύγκριση επί των σλαβικών διαλέκτων της Μακεδονίας με τα βουλγαρικά και τα σερβικά συναντάται στον Μπεράρ στα πλαίσια του σχολιασμού του έργου του Γορτσενιέ: Victor Bérard, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες – Τούρκοι – Βλάχοι – Αλβανοί – Βούλγαροι – Σέρβοι*, (μετ. Μ. Λυκούδης, εισαγωγή – σχόλια Θ. Πυλαρινός), εκδ. Τροχαλία – Δαμιανός, Αθήνα 1987, σ. 167, 252.

Στο ίδιο μήκος κύματος υπήρχε και η θεωρία για την ελληνική βάση του «ελληνοβλαχικού ιδιώματος»⁷⁸. Αξίζει να συμπεριληφθεί το σχετικό απόσπασμα από την επιστολή του μητροπολίτη Μελενίκου Αιμιλιανού προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ο οποίος σχολιάζει το βλαχικό ζήτημα: «[...] πληροφορώ τη Υ.Θ.Π. ότι εις απάντα τα χωρία, εν οίς οικοῦσι ελληνοβλαχοί, της ταπεινῆς επαρχίας μου και απάσης της Μακεδονίας, ὄχι μόνον η ἐκκλησιαστική αὐτῶν γλώσσα εἶναι ἡ ἐλληνική, ἀλλά και ἅπασα ἡ ποιητική αὐτῶν γλώσσα εἶναι ἐπίσης ἐλληνική. Διότι και τα εἰδυλλιακά και τα ηρωϊκά και τα γαμήλια και θρηνώδη ἢ ἐπικήδεια αὐτῶν ἄσματα εἶναι ἅπαντα ἐλληνικά, τα οποία διετηρήθησαν ἀπὸ στόματος εἰς στόμα και ἀπὸ γενεάς εἰς γενεάν μέχρι σήμερον, εἰς μαρτύριον και ἀπόδειξιν της ἀρχαίας και ἐλληνικωτάτης αὐτῶν καταγωγῆς. [...] Ἐκ των εκατὼν λέξεων τας οποίας προφέρουσι, αἱ 80% εἶναι ἐλληνικαί, εἰς τας οποίας προσθέτουσι ξένας καταλήξεις»⁷⁹. Η στροφή της ελληνικής πλευράς στο κριτήριο της γλώσσας με τον παραπάνω τρόπο μαρτυρά ότι τόσο τα ιστορικά δίκαια όσο και η συζήτηση γύρω από την σημασία της εθνικής συνείδησης μάλλον δεν ικανοποιούσαν τους Ευρωπαίους, οι οποίοι επρόκειτο να στηρίζουν, να αποδεχτούν ή να απορρίψουν το εκάστοτε εγχείρημα του βαλκανικῶν κρατῶν.

2.5. Εθνικοποίηση του φολκλόρ – Volksgeist

Η ανάδειξη στοιχείων του φολκλόρ και η χρήση τους ως απόδειξη της μιας ή της ἄλλης εθνικής ταυτότητας δεν αποτελούσε καινοτομία για τον 19^ο αἰῶνα⁸⁰. Με

⁷⁸ Από τις σχετικές εκθέσεις διαμαρτυρίας των πατριαρχικῶν Βλάχων της μητρόπολης Μελενίκου προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1907, διαβάζει κανείς: «ομιλούμεν ελληνοβλαχικόν τι γλωσσικόν ἰδίωμα, ὅλως ἀνόμοιον τη ρωμουνική γλώσσει» (για τα Ἄνω Πορόια, σ. 109 & Ράμνα, σ. 119), «διακηρύσσομεν ὅτι το ελληνοβλαχικόν ἰδίωμα οὐδέν το κοινόν ἔχει προς την ρωμουνικὴν γλώσσαν, ὅτι ἡ ρωμουνική γλώσσα εἶναι ἀγνωστος ἡμῖν» (για την Μπαρακλή Τζουμαγιά, βλ. σ. 113-114). Οι σελίδες αναφέρονται σε αυτό το ἄρθρο: Ἰωάννης Βλάχος, «Ο Μακεδονικός Ἀγὼν εἰς την περιοχὴν Μελενίκου (Ἐκθέσεις Μητροπολιτῶν Εἰρηναίου και Αἰμιλιανού)», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 8 (1979).

⁷⁹ Ἰωάννης Βλάχος, «Ο Μακεδονικός Ἀγὼν εἰς την περιοχὴν Μελενίκου (Ἐκθέσεις Μητροπολιτῶν Εἰρηναίου και Αἰμιλιανού)», ὁ.π., σ. 108-109.

⁸⁰ Η αναφορά του Hylland - Eriksen στην ἀρχὴ του Νορβηγικού εθνικισμοῦ μετὰ το 1850 θυμίζει αρκετὰ την ἀντίστοιχη ἐξόρμηση των εθνογράφων στη Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} – ἀρχές 20^{ου} αἰῶνα. Thomas Hylland – Eriksen, *Μικροὶ τόποι, Μεγάλα ζητήματα. Μια εἰσαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ἀνθρωπολογία*, Εἰσαγωγή και ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Ἰωάννης Μάνος, ἐκδ. Κριτική, Αθήνα, 2007, σ. 432-433.

αυτόν τον τρόπο και καθώς η χάραξη πολιτικών ήταν πλέον άμεσα συνδεδεμένη με τον πληθυσμό, όπως εξηγήθηκε παραπάνω, οι προπαγανδιστές των βαλκανικών εθνικών κρατών πάσχιζαν να αποδείξουν ότι όχι μόνο η γλώσσα, αλλά και το φολκλόρ των υπό διεκδίκηση πληθυσμών μαρτυρούσε την εθνική τους ταυτότητα. Ταυτόχρονα, αυτό νομιμοποιούσε αθόρυβα τις διεκδικήσεις επ' αυτών. Έτσι, ξεχύθηκαν αμέτρητοι με την αποστολή του εθνογράφου στα χωριά και τις κωμοπόλεις της Μακεδονίας στην προσπάθειά τους να βρουν τις αποδείξεις που χρειάζονταν από το φολκλόρ. Η λέξη εθνογραφία, η οποία κυκλοφορούσε ευρύτατα ως όρος στα βιβλία εκείνης της περιόδου, αφορά συγκεκριμένα σε τέτοιου είδους στοιχεία αναμειγμένα με ορισμένα κοινωνικά και άλλα αντίστοιχα, συνδράμοντας στην κατάταξη ενός πληθυσμού στο ένα ή το άλλο έθνος. Ήταν κάτι που απέχει αρκετά από την σημερινή εθνογραφία.

Η επιλογή στοιχείων για την σύνδεση με το εκάστοτε εθνικό αφήγημα ήταν τέτοια, ώστε ο εκάστοτε ερευνητής «έβρισκε» τα δικά του έθιμα, φορεσιές, μύθους κ.ά. στους πληθυσμούς που εξέταζε⁸¹. Στο Ντεμίρ Χισάρ, για παράδειγμα, αναφέρει ο Abbott πως υπήρχαν δυο λείες πλάκες, τις οποίες ονόμαζαν οι κάτοικοι «οι πλύστρες των πριγκιπισσών», όπου, κατά την λαϊκή μνήμη, οι κόρες του βασιλιά Φιλίππου Β' της Μακεδονίας άσπριζαν τα ρούχα τους⁸². Και καταλήγει: «Αυτές (ενν. οι μνήμες) δείχνουν ότι η εθνική συνείδηση δεν είναι νεκρή»⁸³. Αξιοσημείωτη είναι και η επιλεκτική δειγματοληψία, όσον αφορά την ελληνική εθνογραφία ή λαογραφία που σχετίζεται με την Μακεδονία. Στο άρθρο του Abbott στο Μακεδονικό Ημερολόγιο (1909) με θέμα «ο γάμος εν Μακεδονία» παρατίθενται διάφορα αποσπάσματα από σχετικά τραγούδια από την Μακεδονία: όλα όμως προέρχονται από ελληνόφωνα μέρη, όπως η Θάσος, η Καβάλα, η Νιγρίτα, το Μελένικο, η Σιάτιστα κ.ά.⁸⁴. Όσον αφορά την

⁸¹ Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ο Σοπώφ στο βιβλίο του επισημαίνει πως «ήταν πολύ ενδιαφέρον για μένα να μάθω κάτι για τα στοιχεία του παρελθόντος της Ροδόπης, που ανακαλύφθηκαν από τον Βέρκοβιτς και γι' αυτό ρωτούσα, συζητούσα, αλλά δεν μπόρεσα να βρω τα ίχνη κανενός προσώπου, που να μου πει κάτι από εκείνο, που πέτυχαν να ανακαλύψουν και να συγκεντρώσουν οι άνθρωποι του Βέρκοβιτς» (σ. 92). Είναι προφανές, ότι ο Σοπώφ αφήνει αιχμές για την εγκυρότητα του βιβλίου του Βέρκοβιτς. Atanas Šopron, *Iz života i položenieto na bálgarite van Vilaetite* (Περί της ζωής των Βουλγάρων στα Βιλαέτια), Φιλιππούπολη 1894, σ. 92.

⁸² G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 98.

⁸³ Ο.π., σ. 99.

⁸⁴ G. F. Abbott, «Ο Γάμος εν Μακεδονία», μετάφραση υπό Ζ. Κοτιώνη στο *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, 1909, σ. 208-227.

βουλγαρική⁸⁵ και σερβική πλευρά, γράφτηκαν ανάλογες θέσεις, που κατέληγαν στον ίδιο σημείο: «Αφού λοιπόν συναντούμε μόνο τα σερβικά ως γλώσσα της Μακεδονίας – και παρά τα δέκα χρόνια βουλγαρικών σχολείων και προπαγάνδας – και μόνο σερβικά ήθη, έθιμα, φορεσιά και τραγούδια στους Μακεδόνες, δεν πρέπει να συμπεράνουμε ότι από πάντοτε τη Μακεδονία την κατοικούσαν Σέρβοι;» θα υποστηρίξει ο Γορčενιέ⁸⁶. Το ίδιο υποστήριζε και ο Simitch στον Παγιαρέ⁸⁷.

Εδώ, όμως, ο Γορčενιέ γνωστοποιεί έμμεσα και ένα άλλο ζήτημα: την στοχευμένη αλλαγή του φολκλόρ. Ως αποτέλεσμα της ενασχόλησης πολλών ερευνητών με την καταγραφή του φολκλόρ, τα εκάστοτε εθνικά δίκτυα έστρεψαν τους πληθυσμούς στους οποίους ασκούσαν επιρροή, να απορρίψουν ορισμένα και να υιοθετήσουν κάποια άλλα στοιχεία. Σε αυτό το πλαίσιο, αναφέρονται κοιμητοζήδες να εξαναγκάζουν τους χωρικούς να σκίζουν ή να πετούν ό,τι από τις ενδυμασίες τους παραπέμπει στις ελληνικές παραδόσεις⁸⁸. Αντίστοιχα, σημειώνει ο Μπουκουβάλας για το Ασβεστοχώρι Θεσσαλονίκης: «και εις την εισαγωγήν δε ελληνικών και εν γένει ευρωπαϊκών ηθών επέδρασαν τοσούτον αι ικαναί διδασκάλισσαι, ώστε πάσαι αι οικογένειαι απέβαλλον το βουλγαρικόν ένδυμα και ενδύονται νυν ως αι ελληνίδες»⁸⁹.

⁸⁵ Για ένα παράδειγμα έρευνας από την βουλγαρική σκοπιά, βλ. Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dăržavna pečatnica, 1891, σ. 88-91.

⁸⁶ Victor Bérard, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες – Τούρκοι – Βλάχοι – Αλβανοί – Βούλγαροι – Σέρβοι*, (μετ. Μ. Λυκούδης, εισαγωγή – σχόλια Θ. Πυλαρινός), εκδ. Τροχαλία – Δαμιανός, Αθήνα 1987, σ. 257.

⁸⁷ M. Paillares, *Η μακεδονική θύελλα: Τα πύρινα χρόνια 1903-1907. Θεσσαλονίκη – Κοζάνη – Έδεσσα – Νάουσα – Σέρρες – Καβάλα – Δράμα – Μοναστήρι – Σκόπια*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ. 502-508.

⁸⁸ Ο.π., σ. 425.

⁸⁹ Μπουκουβάλας Γεώργιος, *Η γλώσσα*, ό.π., σ. 45.

3. Οι στατιστικές των πληθυσμών

Στα στατιστικά που περιείχαν τα παραπάνω βιβλία παρουσιάζονταν αόριστοι αριθμοί για καζάδες ή μεγαλύτερες διοικητικές μονάδες (σαντζάκια, βιλαέτια). Σε αυτά που φαίνονταν πιο ακριβή, καθώς παρέθεταν αναλυτικά στατιστικά για τον κάθε οικισμό, ο συνολικός αριθμός των κατοίκων δεν υπολογιζόταν κατόπιν μέτρησής τους. Συνήθως τα νοικοκυριά του οικισμού μετριούνταν κατά προσέγγιση (πολλές φορές δεν γινόταν ούτε καν αυτό) και ο αριθμός τους, στις περισσότερες φορές πολλαπλάσιος των δεκάδων (10, 20, 30, κ.ο.κ), πολλαπλασιαζόταν με μια μεταβλητή, την οποία όριζε ο εκάστοτε συντάκτης, η οποία αναφερόταν στον μέσο όρο των μελών ενός νοικοκυριού. Συνήθως αυτός ήταν ο αριθμός 5 ή 5,5 αλλά αυτό ποίκιλε ανά συγγραφέα⁹⁰.

Ο αντίλογος στην αναλογία νοικοκυριό/άτομα είναι ότι πολλές φορές οι ερευνητές γενίκευαν έναν αριθμό γι' αυτόν τον σκοπό, ο οποίος δεν ανταποκρινόταν στην κοινωνική δομή της κοινωνίας που εξέταζαν. Ο Μίνον, για παράδειγμα, συμφωνεί με τον υπολογισμό του Κάντσωφ για την αναλογία 5 Βλάχων ανά νοικοκυριό στις κωμοπόλεις, αλλά, βασισμένος στις σχετικές μελέτες, διαφωνεί κάθετα με την αναλογία 6 Βλάχων νομάδων ανά οικία (όχι με την στενή έννοια), ανεβάζοντας τον αριθμό στους 9 και παραπάνω⁹¹. Μια έκθεση του επιθεωρητή ελληνικών σχολείων Παπαζαχαρίου το 1904 για τα χωριά κοντά στον Λαγκαδά και την Νιγρίτα παρουσιάζει αντίστοιχα μια μικρή αλλά αισθητή διαφορά μεταξύ οικιών και οικογενειών σε αυτές⁹², ενώ ο Κάντσωφ αναγνώρισε την ύπαρξη της ζαντρούγκα⁹³ σε ορισμένα από τα

⁹⁰ Μια όχι και τόσο διαδεδομένη αναλογία ήταν αυτή των νοφούς/πληθυσμό, όπου ο πρώτος όρος παρέπεμπε στον φορολογούμενο πληθυσμό Raina Gavrilova, *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Massachusetts, 1999, σ. 38-41. Πάλι, όμως, δεν ήταν σπάνιο πολλοί να χρηματίζουν τους Οθωμανούς απογραφείς, ώστε να μην καταγράφουν όλα τα μέλη των οικογενειών τους. Nikola Minov, «The War of Numbers and its First Victim: The Aromanians in Macedonia (End of 19th – Beginning of the 20th century)», *Macedonian Historical Review*, University of Ss. Cyril and Methodius – Skopje, Faculty of Philosophy, vol. 3 (2012), σ. 158.

⁹¹ Μίνον Nikola, «The War of Numbers and its First Victim: The Aromanians in Macedonia (End of 19th – Beginning of the 20th century)», ό.π., σ. 182.

⁹² Ανδρεάδης Χρήστος Γ., *Εκθέσεις προξενικές*, ό.π., σ. 436-444.

⁹³ Πρόκειται για τον πυρήνα της οργάνωσης των Σλάβων από τον πρώιμο μεσαίωνα και εντεύθεν, στην βάση ενωμένων πατριαρχικών οικογενειών, οι οποίες ζούσαν αντίστοιχα ενωμένες. Στην εποχή του Κάντσωφ, η ζαντρούγκα παρέπεμπε σε μια εκτεταμένη οικογένεια, η οποία απάρτιζε το ίδιο νοικοκυριό.

σλαβόφωνα χωριά που εξέτασε⁹⁴. Παρ' όλα αυτά, πολλοί συνέχισαν να συγγέουν τους όρους οικίες και οικογένειες στις στατιστικές τους ως κάτι ταυτόσημο.

Η Gavrilova, στην προσπάθειά της να προσεγγίσει τις κοινότητες των Βουλγάρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, προτείνει τον υπολογισμό τους μέσω των εκπαιδευτικών τους ιδρυμάτων και των κοινοτήτων τους⁹⁵. Κάτι τέτοιο, αν θα μπορούσε να σημειωθεί ως αναλογία «κοινότητας ή σχολείων/πληθυσμού κατά προσέγγιση», ήταν ένα εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα κυρίως από την ελληνική πλευρά, και σε δεύτερη φάση από την βουλγαρική. Αυτό συνέβαινε διότι αναγνωρίζονταν όχι οι εθνοτικές ομάδες των κατοίκων, αλλά οι εθνικές, γεγονός που συνέφερε πρωτίστως της ελληνική πλευρά. Υπό αυτό το πρίσμα, κυκλοφόρησαν πολλές συγκρίσεις στατιστικών επί των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων του εκάστοτε εθνικού δικτύου. Η κυκλοφορία στατιστικών με βάση τα εκπαιδευτήρια ενός εθνικού δικτύου, έδειχνε (πρωτίστως στην Ευρωπαϊκή κοινή γνώμη) την αριθμητική υπεροχή ενός έθνους στον συγκεκριμένο τομέα και έμμεσα επιβεβαίωναν τις αντίστοιχες στατιστικές, που εξέδιδε το εκάστοτε έθνος. Αυτός ήταν και ο λόγος που οι αντάρτες της κάθε παράταξης ασχολούνταν με το κλείσιμο ή το άνοιγμα ενός σχολείου μιας αντίπαλης παράταξης.

Τα μεθοδολογικά προβλήματα και οι δυσκολίες είναι εμφανείς. Σε αυτά, ήρθε να προστεθεί και η πολιτικοποίηση και των στατιστικών, ως εργαλείου χάραξης πολιτικών. Πολλοί είναι αυτοί που άσκησαν κριτική στις οθωμανικές απογραφές, κατά τον ισχυρισμό των οποίων ο αριθμός των μουσουλμάνων διογκωνόταν, ώστε να φαίνεται και η αντίστοιχη πολιτική δύναμη της Πύλης στην εκάστοτε περιοχή⁹⁶. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να στερείται βάσης, καθώς ο εποικισμός χριστιανικών περιοχών από Τσερκέζους και μουσουλμάνους «μουχατζήρ» (πρόσφυγες, κυρίως από τα

Για ορισμένες πληροφορίες για την ζαντρούγκα βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι Βαλκανικοί Λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 36-42.

⁹⁴ Vasil Kančov, *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Σόφια 1900, σ. 37-38.

⁹⁵ Raina Gavrilova, *Bulgarian Urban Culture*, ό.π., σ. 53-59.

⁹⁶ Vasil Kančov, *Makedonija* ό.π., σ. 186. Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 37-41. Raina Gavrilova, *Bulgarian Urban Culture*, ό.π., σ. 38.

χριστιανικά κράτη των Βαλκανίων), στόχευε ακριβώς στην ενδυνάμωση του μουσουλμανικού στοιχείου κατά τόπους, στα πλαίσια της κυριαρχίας στην πληθυσμιακή παράμετρο που τέθηκε. Υπό αυτό το πρίσμα, και οι βαλκανικές εθνικές προπαγάνδες μείωναν κάπως τον αριθμό των μουσουλμάνων στις στατιστικές, αποκορύφωμα των οποίων ήταν οι βουλγαρικές, οι οποίες κατακερμάτιζαν τους μουσουλμάνους, κατατάσσοντάς τους σε ξεχωριστές κατηγορίες ανά μητρική γλώσσα.

Μια νέα κατηγορία στατιστικών, που ξεπήδησε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη Μακεδονία, ήταν τα «στατιστικά θυμάτων». Επρόκειτο για πίνακες του εκάστοτε εθνικού δικτύου, οι οποίοι «αποδείκνυαν» κατά πόσο οι πληθυσμοί τους έχουν πληγεί από τα αντίπαλα δίκτυα. Με τον ίδιο τρόπο, τα νούμερα ήταν αρκετά ύποπτα. Συνεπώς, ήταν ένα ακόμα πολιτικό εργαλείο στα χέρια των αντιμαχόμενων μερίδων⁹⁷.

⁹⁷ Βλ. σχετικά Fuat Dundar, «Balance of Criminality», ό.π., σ. 48-55.

4. Το σαντζάκι Σερρών

4.1. Γεωγραφικές και διοικητικές πληροφορίες

Το σαντζάκι Σερρών κάλυπτε μια περιοχή, η οποία κατά προσέγγιση συμπίπτει με τον σημερινό νομό Σερρών και την περιοχή της βουλγαρικής Μακεδονίας, ή Μακεδονίας του Πιρίν. Μεγαλύτερή του πόλη πληθυσμιακά ήταν οι Σέρρες και ακολουθούσαν το Νευροκόπι, η Άνω Τζουμαγιά, το Ντεμίρ Χισάρ, το Πετρίτσι, το Μελένικο και η Ζίχνη, τα κέντρα των αντίστοιχων καζάδων. Με πληθυσμό ίσο περίπου με το Ντεμίρ Χισάρ (περίπου 6.000 άτομα) ήταν η σλαβόφωνη κωμόπολη Άνω Βροντού, ισχυρό κέντρο της βουλγαρικής, και η Κάτω Τζουμαγιά, της ελληνικής αντίστοιχα εθνικής κίνησης.

Οι οροσειρές του σαντζακίου⁹⁸ ήταν στα δυτικά το Καρά-ντάγ (Μαυροβούνι), το οποίο εκτεινόταν από την περιοχή νοτίως της λίμνης Δοϊράνης μέχρι το όρος Μπεσίκ (Βερτίσκοζ) στο νότο, δυτικά του ναχιγιέ Νιγρίτας. Οι συγκεκριμένοι ορεινοί όγκοι είχαν χαμηλό υψόμετρο (ημιορεινή περιοχή), επιτρέποντας την κατοίκησή τους από γιουρुकικούς γεωργο-κτηνοτροφικούς πληθυσμούς, οι οποίοι κατοικούσαν συμπαγώς εκεί. Βορειότερα οι οροσειρές, που χώριζαν το σαντζάκι Σερρών από αυτό της Θεσσαλονίκης στα δυτικά, διακόπτονταν από την κοιλάδα του ποταμού Στρούμιτσα, οριζόντιου παραποτάμου του Στρυμόνα στο ύψος του Πετριτίσιου, με αμέσως επόμενο κάθετο φυσικό όριο στα δυτικά τα όρη του Μάλες (ή δυτικός Όρβηλος). Στα ανατολικά η περιοχή ήταν περισσότερο ορεινή με τις διακλαδώσεις του όρους Πιρίν (ή ανατολικός Όρβηλος) και τα δυτικά όρη της οροσειράς της Ροδόπης να κυριαρχούν σε μεγάλο μέρος των καζάδων Ράζλογκ, Νευροκοπίου και Μελενίκου. Βορειότερο όρος αυτών ήταν η Ρίλα, ενώ το όρος Ντοσπάτ στα βορειοανατολικά σύνορα του σαντζακίου Σερρών, σύμφωνα με τον Στρέζωφ⁹⁹, «αναφέρεται από όλους

⁹⁸ Για τις οροσειρές του σαντζακίου Σερρών βλ. Δημήτριος Φιλιππίδης, *Η Μακεδονία*, Εν Αθήναις 1906, σ. 39-48. Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρένιτετς, Dăržavna pečatnica, 1891, σ. 813-817.

⁹⁹ Γκεόργκι Στρέζωφ (1864-1938): Βούλγαρος ιστορικός και νομικός. Μεταξύ 1887-1890 δίδαξε ως καθηγητής στο βουλγαρικό σχολείο του Μοναστηρίου, και από το 1891 στο βουλγαρικό σχολείο των Σερρών. Εκείνη την περίοδο έγραψε και το βιβλίο που εξετάζεται στην εργασία, με τίτλο *Dva Sandžakja ot Iztočna Makedonija* (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), το οποίο εξέδωσε το 1891 σε 2 μέρη στο Περιοδικό της Βουλγαρικής Λογοτεχνικής Εταιρείας. Από τις λεπτομέρειες που παραθέτει

σχεδόν τους γεωγράφους ως το υψηλότερο βουνό στην βαλκανική χερσόνησο»¹⁰⁰. Νοτιότερα, ως προέκταση του Πιρίν, ανατολικά του χωριού Τσεγγέλ, εκτείνεται η οροσειρά Τσεγγέλ και συνεχίζει με το όρος Αλή Μποτούς, ενώ ανατολικά του Ντεμίρ Χισάρ υπάρχει το όρος Σάρλια (όρη Βροντούς). Ανατολικά της πόλης των Σερρών και στους πρόποδες του οποίου βρίσκονται τα Νταρνακοχώρια, συναντιέται το όρος Σμίνιτσα (Μενοίκιο¹⁰¹) και στην παράκτια ελληνόφωνη ζώνη υψώνεται το όρος Κούσνιτσα ή Πουρνάρ (Παγγαίο). Κεντρικά, το σαντζάκι Σερρών ήταν πεδινό, με την πεδιάδα των Σερρών να ταυτίζεται με το μεγαλύτερο μέρος των ορίων του καζά Σερρών. Η μόνη οριζόντια οροσειρά αυτή του Μπέλες. Βορειότερα από αυτήν, με εξαίρεση την κοιλάδα του ποταμού Στρούμιτσα, η περιοχή ήταν σε γενικές γραμμές ορεινή, με τον Στρυμόνα να χωρίζει την οροσειρά του Πιρίν από το Μάλες και τον Νέστο στα βορειοανατολικά να χωρίζει την οροσειρά του Πιρίν από αυτήν της Ροδόπης.

Οι ποταμοί στο σαντζάκι Σερρών¹⁰² ήταν λιγότεροι από τα όρη. Βασικός ήταν ο ποταμός Στρυμόνας, με τον οποίο ενώνονταν οι παραπόταμοι Στρούμιτσα και Μπίστριτσα στο ύψος του Πετριτσίου, ο παραπόταμος Μπούτκοβα (Κερκινίτης ή Αμμουδοπόταμος), ο οποίος πήγαζε από το Καρα-ντάγ και ο Αγγίτης, ο οποίος διέσχιζε την πεδιάδα Σερρών από τους πρόποδες του όρος Παγγαίου. Υπήρχαν, επίσης, αμέτρητοι μικρότεροι, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για την κινητοποίηση των διάσπαρτων υδρόμυλων.

Διοικητικά, το σαντζάκι Σερρών αποτελούσε υποδιαίρεση του βιλαετίου Θεσσαλονίκης, το οποίο με την σειρά του αποτελείτο από το ομώνυμο σαντζάκι και το αντίστοιχο υπό εξέταση. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το σαντζάκι Σερρών αποτελείτο από 8 καζάδες (από το Νότο προς τον Βορρά): Σερρών, Ζίχνης, Ντεμίρ Χισάρ, Πετριτσίου, Μελενίκου, Νευροκοπίου, Άνω Τζουμαγιάς και Ράζλογκ. Οι δύο τελευταίοι καζάδες δημιουργήθηκαν μετά την κήρυξη της Βουλγαρικής Ηγεμονίας ως αυτόνομες,

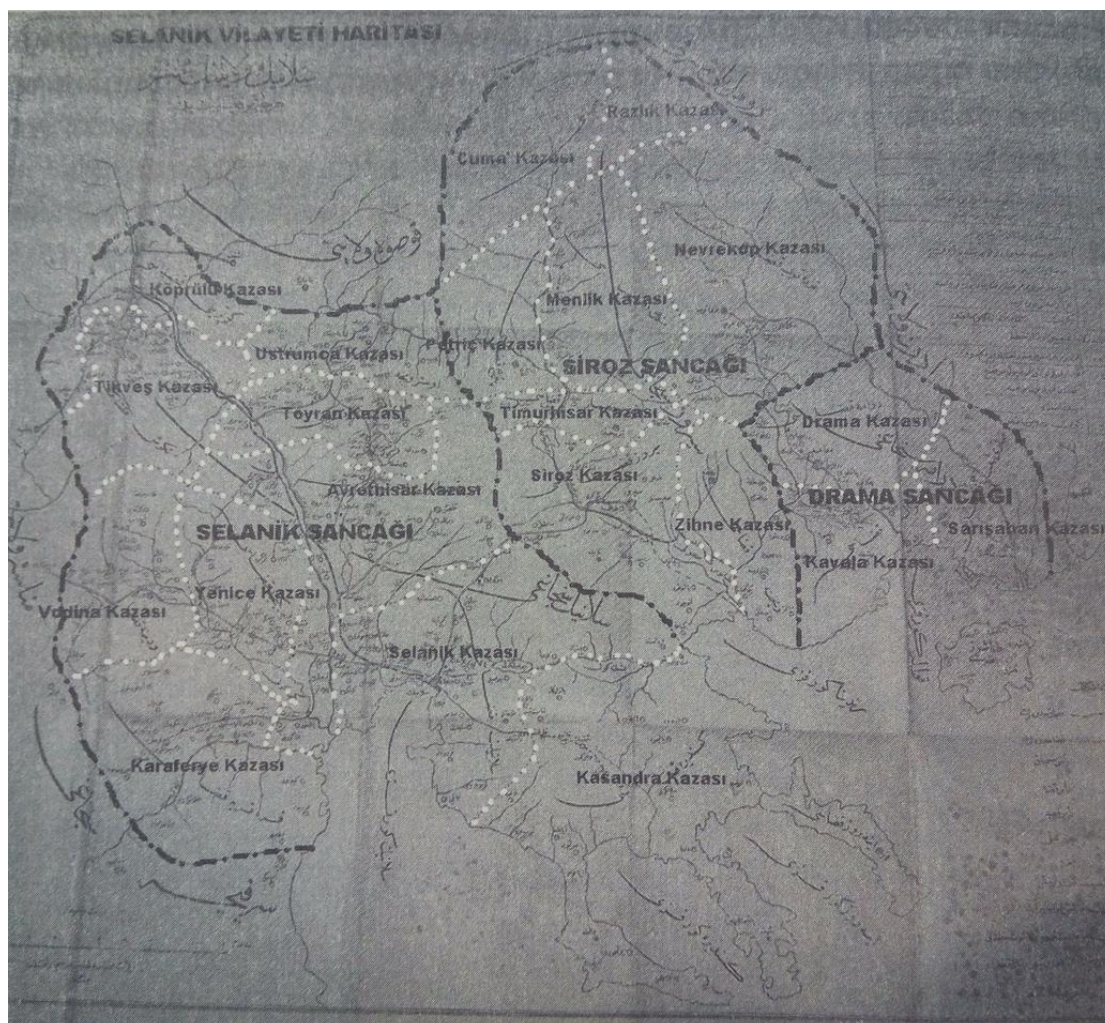
(αποστάσεις μεταξύ των χωριών σε ώρες, γειτονικά χωριά, χαρακτηριστικά των κατοίκων κ.ά.), είναι πολύ πιθανόν να ταξίδεψε στα χωριά που περιγράφει.

¹⁰⁰ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), ό.π., σ. 813.

¹⁰¹ Σε ορισμένες περιπτώσεις συγχέεται με το όρος Μποζ Νταγ (Φαλακρό), το οποίο εκτείνεται λίγο πιο ανατολικά.

¹⁰² Βλ. Δημήτριος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 62-63.

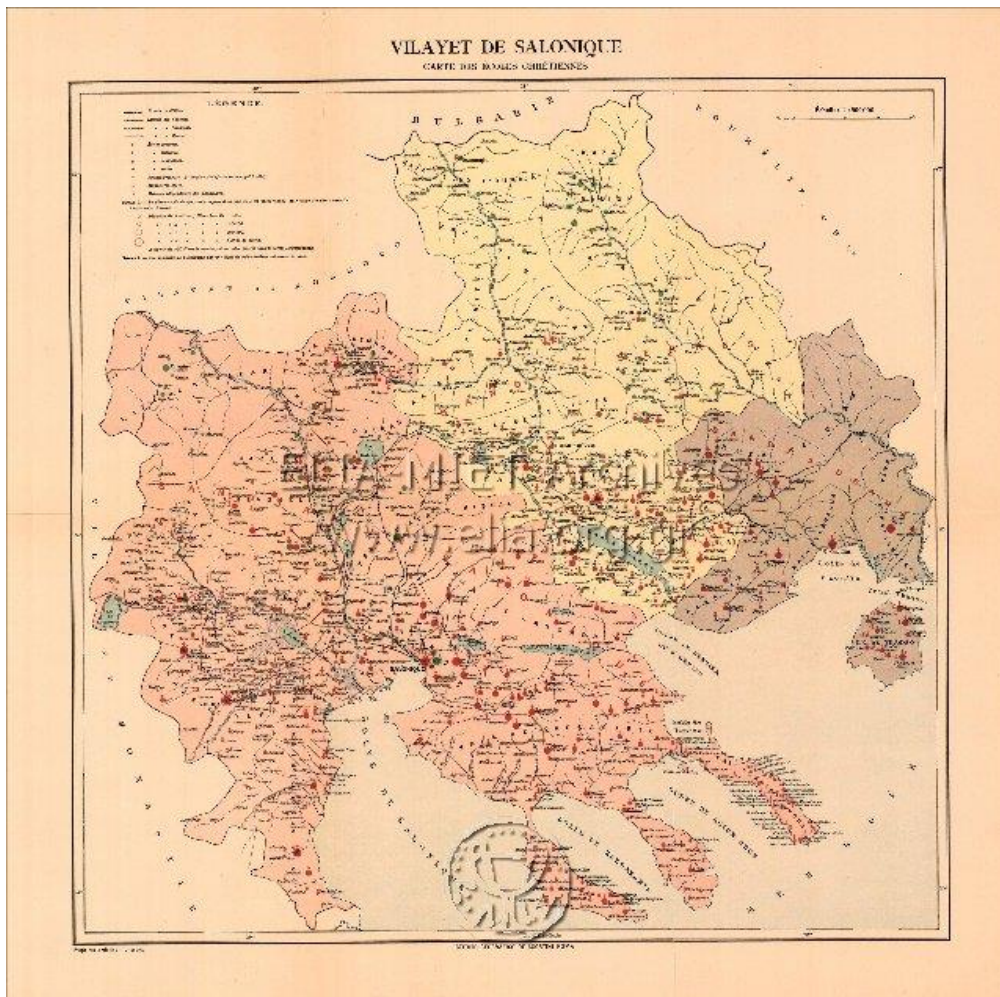
τροποποιώντας τα προϋπάρχοντα διοικητικά όρια: της Άνω Τζουμαγιάς το 1879 και του Ράζλογκ το 1886¹⁰³. Αυτός είναι και ο λόγος που απουσιάζουν σε στατιστικές ερευνητών του 1880, με τους ίδιους να βασίζονται σε παλαιότερα στοιχεία¹⁰⁴.

Το βιλαέτι της Θεσσαλονίκης και οι υποδιαιρέσεις του. Το σαντζάκι των Σερρών σημειώνεται ως Siroz Sancağı. Πηγή: Veli H. Aydin, «Το σαντζάκι των Σερρών κατά τις Οθωμανικές επετηρίδες (1882-1907)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), τομ. Α' (2010), σ. 134.

¹⁰³ Z. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), ό.π., σ. 13 & 18.

¹⁰⁴ Ένα παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο του S. I. Verkovič, *Topografičesko-etnografičesko očerk Makedonij* (Τοπογραφικό-εθνογραφικό δοκίμιο της Μακεδονίας), Αγία Πετρούπολη 1889.

Το σαντζακι των Σερρών φαίνεται με απαλό κίτρινο χρώμα σε αυτόν τον χάρτη. Χάρτης: *Vilayet de Salonique*, κλίμακα 1:600.000. Σειρά: *Cartes géographiques et statistiques de la Turquie d' Europe*, Ρώμη 1908. Πηγή: <http://eliaserver.elia.org.gr:8080/lselia/rec.aspx?id=587112> (πρόσβαση 26-2-2023).

Τα όρια των μητροπόλεων ακολουθούσαν ως ένα βαθμό τις διοικητικές αλλαγές. Με την χάραξη των οθωμανο-βουλγαρικών συνόρων το 1878, η μητρόπολη Μελενίκου επέκτεινε την δικαιοδοσία της μέχρι την Άνω Τζουμαγιά, η οποία μέχρι τότε υπαγόταν στην μητρόπολη Σαμακοβίου. Το υπόλοιπο μέρος της συμπεριλάμβανε τους καζάδες Μελενίκου, Πετριτσίου, Ντεμίρ Χισάρ και μέρος της βόρειας πεδιάδας των Σερρών, η οποία παλαιότερα ανήκε στον τελευταίο καζά. Η μητρόπολη Νευροκοπίου κάλυπτε τους καζάδες Νευροκοπίου και Ράζλογκ και η μητρόπολη

Σερρών όλο τον καζά Σερρών και Ζίχνης¹⁰⁵. Ορισμένα χωριά του καζά Ζίχνης από την ανατολική πλευρά του Παγγαίου υπάγονταν στην δικαιοδοσία της μητρόπολης Δράμας¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno društvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 77.

¹⁰⁶ Τα χωριά αυτά ήταν η Γκόρνιτσα, το Εγρί-δερέ, η Γράτσιανη, Τριστένιτσα, Δράτσοβα, Μανδήλι, Σφεληγός, Κλεπούσνα, Αναστασία, Χωρόβιστα και Νούσκα. Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 193.

4.2. Η αμφίβολη σημασία των στατιστικών με βάση τις εθνικές παρατάξεις ή την «εθνολογική» βάση

Πολλοί ήταν αυτοί, που στα πλαίσια του πολέμου των στατιστικών, αντιπαρέθεταν στατιστικά, τα οποία έδειχναν τον αριθμό των ακολούθων των μιλλέτ (ρουμ, βουλγαρικό, βλαχικό κ.ά.). Αυτές οι στατιστικές δείχνουν κάτι, αλλά σίγουρα όχι την συνείδηση ενός πληθυσμού. Οι υπέρμαχοι αυτής της θέσης, με πρώτη την ελληνική πλευρά, υποστήριξαν ότι η επιλογή, για παράδειγμα, Ελλήνων δασκάλων και Ελλήνων ιερέων μαρτυρούσε την εθνική τοποθέτηση μιας κοινότητας. Κάτι τέτοιο εύκολα αμφισβητείται, όπως και γίνεται στις επόμενες ενότητες. Υπάρχουν αμέτρητες περιπτώσεις, στις οποίες μια κοινότητα άλλαξε εθνικό δίκτυο, βάσει οικονομικών, πολιτικών (πίεση και εμπόδια από τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό) και κοινωνικών παραγόντων καθώς και πιέσεων. Τα παρακάτω αποσπάσματα υπογραμμίζουν αυτό το φαινόμενο:

«Το Μάιο, ο καϊμακάμης Μελενίκου Νακή Μπέης με την ευκαιρία της ετήσιας εμποροπανηγύρης στην Τουρίτσα της περιοχής Μελενίκου, μετέβη εκεί με τη συνοδεία του Σαντάνσκι και αφού προσκάλεσε τους αρχιτσελιγκάδες των τριών βλαχόφωνων χωριών, Λοπόβου, Σιατρόβου και Μποσδόβου, τους επέπληξε γιατί δε δέχτηκαν ρουμάνο διδάσκαλο και ιερέα στα χωριά τους και γιατί επέμεναν να αποκαλούν τους εαυτούς τους πατριαρχικούς. Οι αρχιτσελιγκάδες απάντησαν ότι δεν ανήκαν στο ρουμάνικο έθνος και ότι πάντοτε ήταν πιστοί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, προκαλώντας την οργή του καϊμακάμη. Οι οθωμανικές αρχές παρείχαν προστασία και διευκολύνσεις στον πράκτορα της ρουμάνικης προπαγάνδας Ζήκα, ο οποίος δραστηριοποιούνταν στα χωριά των Πορροϊών και του Πετριτσιού¹⁰⁷». Μετά το κίνημα των Νεοτούρκων οι ρουμανίζοντες επανέρχονται στον αριθμό, που τους κατέγραψε η απογραφή του Χιλμί Πασά, περίοδος που συνέπεσε με την αρχή της εδραίωσης του επαναστατικού δικτύου στο σαντζάκι Σερρών. Στους 12.000 περίπου Βλάχους του σαντζακίου Σερρών, ως ρουμανίζοντες καταγράφονται στην οθωμανική απογραφή του 1905/6 4.000 άτομα¹⁰⁸. Παρόμοια νούμερα εμφανίζονται και μετά το Κίνημα των Νεότουρκων¹⁰⁹, πράγμα το οποίο γίνεται κατανοητό αν σκεφτεί κανείς την αποδυνάμωση του ελληνικού επαναστατικού

¹⁰⁷ Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνισμός και η μητροπολιτική περιφέρεια Μελενοίκου 1850-1912*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 274.

¹⁰⁸ Karpat Kemal, *Ottoman population 1830-1914*, Γουινσκόκσιν 1985, σ. 166-167.

¹⁰⁹ Βλ. Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 21-23

δικτύου στην περιοχή μετά το Κίνημα των Νεοτούρκων και την υποστήριξη που παρείχαν οι Οθωμανοί σε όργανα της ρουμανικής προπαγάνδας εκείνη την περίοδο. Η υποστήριξη της οθωμανικής εξουσίας στην ρουμανική εθνική κίνηση στη Μακεδονία είχε ξεκινήσει ήδη από τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, με σταθμό τον Μάιο του 1905, οπότε αναγνωρίστηκε βλάχικο μιλλέτ¹¹⁰. Υπάρχει, δε, ο ισχυρισμός ότι οι Οθωμανοί εκείνη την περίοδο πίεζαν τους Βλάχους να ενταχθούν σε αυτό, με εναλλακτική επιλογή τις οχλήσεις από την χωροφυλακή και την φυλάκιση διάφορων ατόμων¹¹¹.

Είκοσι χρόνια πριν, ο Στρέζωφ καυτηρίασε την ίδια πρακτική, κατά την οποία σλαβόφωνοι χριστιανοί καταγράφονταν από τα κοινοτικά όργανα ως «ρουμ». *«Σύμφωνα με την ίδια στατιστική οι Έλληνες αυξάνονται σε 60.671 άτομα¹¹². Το πώς και το γιατί είναι πολύ εύκολο να το απαντήσει κανείς. Αυτή η καταμέτρηση έγινε μπροστά στα μάτια μου: φωνάζουν τον παπά – και εμπρός, γράψε! Τί είναι ο Πέτκο; - Ουρούμ εφέντη. – Τί είναι ο Τράικο; - Ουρούμ και ούτω καθεξής. Το μεγαλύτερο μέρος όσων αναγνωρίζουν το ελληνικό πατριαρχείο, καταχωρούνται ως Έλληνες (από τις αρχές). Στην Ζίχνη Έλληνες, Βούλγαροι και Γκαγκαούζοι γράφονται υπό το κοινό όνομα «γκαϊρί-μουσλουμάν» (μη μουσουλμάνοι). Οι Βλάχοι δεν αποτελούν ξεχωριστή κατηγορία, καθώς και αυτοί υπάγονται στην ίδια κατηγορία με τον κοινό όρο «ουρούμ», ισοδύναμο – όπως και γνωστό – στην επίσημη γλώσσα με τον «ορθόδοξο χριστιανό»¹¹³.*

Το ίδιο ακριβώς είπε και ο Βούλγαρος εμπορικός πράκτορας, ένα είδος προξένου, των Σερρών στον Παγιαρέ το 1905, όταν ρωτήθηκε αν έχει παράπονα από

¹¹⁰ Για τις λεπτομέρειες της δημιουργίας του βλαχικού αυτού μιλλέτ, καθώς και για τα δικαιώματά του βλ. *Επίσημα έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδυνηράς καταστάσεως*, Οικουμενικό Πατριαρχείο, εν Κωνσταντινουπόλει 1906, σ. 100. M. Paillares, *Η μακεδονική θύελλα: Τα πύρινα χρόνια 1903-1907. Θεσσαλονίκη – Κοζάνη – Έδεσσα – Νάουσα – Σέρρες – Καβάλα – Δράμα – Μοναστήρι – Σκόπια*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ. 487-489.

¹¹¹ M. Paillares, *ό.π.*, σ. 489.

¹¹² Σε αυτό το σημείο είναι ανάγκη να διευκρινιστεί ότι ο Στρέζωφ προσπαθεί να μειώσει όσο μπορεί τον αριθμό των ελληνόφωνων, υποβαθμίζοντας εσκεμμένα τον αριθμό των κατοίκων της ελληνόφωνης ζώνης νοτιώς των Σερρών και της Ζελιάχοβας. Με βάση τα ίδια τα βουλγαρικά στοιχεία, τόσο περίπου ήταν οι ελληνόφωνοι στα δύο σαντζάκια, Σερρών και Δράμας, στα οποία αναφέρεται ο Στρέζωφ. Βλ. την επόμενη παραπομπή για την ακριβή σελίδα.

¹¹³ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII)*, Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 38.

τον τρόπο που διεξάγεται η απογραφή της ίδιας χρονιάς: «Οπωσδήποτε γίνεται εναντίον μας, τουλάχιστον σ' αυτό το σαντζάκι (Σερρών). Σε πολλά χωριά, λόγου χάρη στο Πρόσνικ, το Καρλίκοβα, το Εγρί Δερέ, την Γκόρνιτσα, οι κάτοικοι ζήτησαν να εγγραφούν ως Βούλγαροι. Τους κόλλησαν το επίθετο του Ρούμη, με το πρόσχημα ότι ήταν πατριαρχικοί. Πάντα το ίδιο λάθος! Υπήρξαν όμως και χειρότερα: χωρικοί γραμμένοι ως Βούλγαροι στα παλιά νουφούζια, είδαν να μεταμορφώνονται σε Ρούμηδες από τις επιτροπές απογραφής. Αυτό έγινε στις Σέρρες, μπροστά στα μάτια του συνταγματάρχη Verand. Γράφτηκε ως Ρούμης ένας βιβλιοπώλης τόσο γνωστός για την βουλγαροφιλία του που η ελληνική προπαγάνδα είχε αποφασίσει να τον εκτελέσει θεωρώντας τον επικίνδυνο. Το ίδιο και ο κύριος Μοσκόφ, σπουδαίος μεγαλέμπορος από τη Βροντού. [...] Οι Τούρκοι θέλουν να λιανίσουν τους Βούλγαρους. Παλιά υπήρχαν μόνο Βούλγαροι και Ρούμηδες στα ληξιαρχικά μητρώα. Τώρα υπάρχουν ένα σωρό κατηγορίες: 1^{ov}) Βούλγαροι, 2^{ov}) ορθόδοξοι Βούλγαροι, 3^{ov}) εξαρχικοί Βούλγαροι, 4^{ov}) εξαρχικοί, 5^{ov}) ορθόδοξοι εξαρχικοί, 6^{ov}) διαμαρτυρόμενοι εξαρχικοί! Τί σημαίνουν αυτά Μπορεί να είναι κανείς ταυτόχρονα ορθόδοξος ή διαμαρτυρόμενος και εξαρχικός; Είναι καθαρή τρέλα!»¹¹⁴.

«Οι ενδιαφερόμενοι Βούλγαροι, Έλληνες και Σέρβοι, πλημμύρισαν τα προξενεία και τις αρχιεπισκοπές τους για να διαμαρτυρηθούν. «Μας γράφουν σαν Έλληνες!» έλεγαν αγανακτισμένοι οι Βούλγαροι. «Μας γράφουν σαν Βούλγαρους ή Ρουμάνους¹¹⁵!» αντέκρουαν οι Έλληνες. Με τη σειρά τους οι Σέρβοι παραπονιούνταν πως τους άλλαζαν την εθνικότητα προς όφελος των γειτόνων τους. Η παρωδία δεν κράτησε πολύ. Οι πολιτικοί πράκτορες βγήκαν από τη νάρκη και την αδιαφορία τους. Συμβούλεψαν λοιπόν τον Χιλμί ν' αναβάλει αυτά τα μέτρα»¹¹⁶. Είναι αρκετά πιθανό μέσω του χάους, ο Χιλμί πασά να προσπάθησε να ακυρώσει την προπαγανδιστική δύναμη των απογραφών, ακυρώνοντας την αξιοπιστία μιας οποιασδήποτε απογραφής, η οποία μόνο τους βαλκανικούς εθνικισμούς θέριευε. Έτσι, κατέληξαν στο status quo ante 1903, κατά το οποίο δεν μπορούσε να αλλάξει κανείς την εθνική του υπαγωγή και όλοι παρέμεναν στο ίδιο εθνικό δίκτυο, του οποίου μέλη αποτελούσαν μέχρι λίγο πριν τις αναταραχές

¹¹⁴ M. Paillares, ό.π., σ. 216-218.

¹¹⁵ Μια τέτοια αναφορά διαμαρτυρίας βρίσκει κανείς από τους Βλαχόφωνους του χωριού Σπόρλιτσα καζά Βέροιας. *Επίσημα έγγραφα περί της οδονηράς*, ό.π., σ. 110.

¹¹⁶ M. Paillares, ό.π., σ. 365.

του Ίλντεν¹¹⁷. Παρά την ύπαρξη του status quo, υπήρχαν πολλά χωριά, τα οποία με τον έναν είτε με τον άλλον τρόπο, εξακολουθούσαν να αλλάζουν εθνικό στρατόπεδο και στα χαρτιά.

Συνεπώς, η χρήση τέτοιων στατιστικών είναι ένα έωλο εργαλείο προώθησης της εξωτερικής πολιτικής των χωρών που βασίζονταν σε αυτές. Η ελληνική πλευρά, ωστόσο, τις χρησιμοποιούσε, καθώς η εναλλακτική ήταν οι στατιστικές με βάση την μητρική γλώσσα του πληθυσμού. Κάτι τέτοιο αποδυνάμωνε τελείως τις ελληνικές διεκδικήσεις στην Μακεδονία, περιορίζοντάς τις σε μια νότια παράκτια ζώνη. Αυτή η προσέγγιση στον πληθυσμό έμεινε γνωστή ως «Αρχή των εθνοτήτων», ή απλά «εθνολογική». Δεν επρόκειτο, όμως, για προσέγγιση σε εθνότητες στην Μακεδονία, αλλά σε γλωσσικές ομάδες με θρησκεία τον χριστιανισμό ή το Ισλάμ. Κάτι τέτοιο μπορεί να εξηγηθεί ως εξής: οι Πομάκοι και οι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, για παράδειγμα, ούτε αυτοπροσδιορίζονταν έτσι, ούτε αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους έτσι, ούτε είχαν οι διάσπαρτοι Πομάκοι έναν κοινό μύθο καταγωγής κ.ά.¹¹⁸. Ένωσαν και αυτοπροσδιορίζονταν ως μουσουλμάνοι, όρος ο οποίος ήταν συνώνυμος του Τούρκου εκείνη την περίοδο και, γενικότερα της άρχουσας ομάδας της αυτοκρατορίας. Αντίστοιχα, οι τουρκόφωνοι χριστιανοί δεν ξεχωρίζονταν από τους υπόλοιπους χριστιανούς, όπως διακριτά όρια είχαν οι Ρομά και οι Βλάχοι. Έπειτα, όλοι όσοι εξέδιδαν χάρτες και στατιστικά για τους πληθυσμούς υπό εξέταση, συνήθως δεν ζούσαν μέσα σε αυτές τις κοινότητες, ώστε να διακρίνουν ιδίως όμμασι τα χαρακτηριστικά των εκάστοτε εθνοτήτων και τα όριά τους. Όσοι, δε, ζούσαν ανάμεσα στους πληθυσμούς, έδιναν ελάχιστη βάση σε στοιχεία πέρα από την γλώσσα, την θρησκεία και ορισμένες πληροφορίες για το παρελθόν του εκάστοτε πληθυσμού.

Αναφορικά με τους σλαβόφωνους χριστιανούς, κατά την δεκαετία του 1890 υπήρξε έντονη συζήτηση, κατά την οποία η ελληνική πλευρά δεν επιθυμούσε την χάραξη διεκδικήσεων με «εθνολογική» βάση¹¹⁹, ενώ η βουλγαρική το επιδίωκε.

¹¹⁷ Αθανάσιος Χαλκιάπουλος, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Τυπογραφείον 'Νομικής', Εν Αθήναις 1910, σ. ζ'.

¹¹⁸ Για τα στοιχεία μιας εθνοτικής ομάδας, βλ. Λένα Διβάνη, «Η άρνηση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους Ρομά», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 416.

¹¹⁹ Σπυρίδων Σφέτας, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 155.

Σίγουρα, η ταύτιση της γλώσσας των σλαβόφωνων χριστιανών και μουσουλμάνων με το βουλγαρικό έθνος, της έδινε τον έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους της Μακεδονίας. Ο Ραντισλάβωφ, ηγέτης των Φιλελευθέρων, είπε σε συνέντευξή του τον Δεκέμβριο του 1895: «Άλλως τε μόνον μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας δύναται να επέλθη συνεννόησις, διότι έχομεν καθωρισμένα όρια και καθωρισμένας φυλάς, ενώ τοιαύτη συνεννόησις ούτε μεταξύ Ελλάδος και Σερβίας, ούτε μεταξύ Βουλγαρίας και Σερβίας δύναται να υπάρξη»¹²⁰. Αυτό που παραδέχθηκε ο Ραντισλάβωφ είναι ότι δεν ήταν ξεκάθαρα τα όρια μεταξύ Σέρβων και Βουλγάρων στην Μακεδονία, γιατί ακριβώς η γλώσσα σε αυτές τις περιοχές δεν είχε καθαρά σερβικό ή βουλγαρικό χαρακτήρα. Αυτός είναι και ο λόγος που μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας υπήρχαν «καθωρισμένα όρια και φυλάς», διότι η ελληνική ήταν εύκολο να διαχωριστεί από τα σλαβικά της Μακεδονίας. Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την συνεχή μετατόπιση του ορίου μεταξύ Σέρβων και Βουλγάρων στην Μακεδονία, με την εμφάνιση της ομάδας των Σλαβομακεδόνων σε ορισμένους χάρτες, δείχνουν πως οι «εθνολογικές» έρευνες, δεν ήταν τίποτα άλλο, παρά έρευνες σε πληθυσμούς, που χωρίζονταν με βάση την γλώσσα και την θρησκεία τους σε επιμέρους κατηγορίες. Αυτό δεν σήμαινε, ωστόσο, ότι εκείνες οι κατηγορίες υπήρχαν ως εθνότητες. Οι, δε, μικρότερες ομάδες που πληρούσαν ορισμένα κριτήρια για να ονομαστούν εθνοτικές, όπως οι Μάρβατσι (από την λέξη μ'ρβα, που παραπέμπει στην σκόνη των ορυχείων) αναφορικά με τους σλαβόφωνους χριστιανούς, δεν εμφανίζονται σε κανένα χάρτη ή στατιστική.

¹²⁰ Ο.π., σ. 213-214.

4.3. Ελληνόφωνοι χριστιανοί & μουσουλμάνοι

Οι ελληνόφωνοι στο σαντζάκι Σερρών μπορούν να εξεταστούν με βάση τις τέσσερις αντίστοιχες νησίδες, όπως δείχνει η γεωγραφική τους κατανομή.

1. Εντός της πόλης των Σερρών.
2. Στα Νταρνακοχώρια.
3. Στην νότια παράκτια ζώνη: καζάς Ζίχνης (α') και ναχιγιές Νιγρίτας (β').
4. Στις βόρειες πόλεις και κωμοπόλεις Μελένικο, Ντεμίρ Χισάρ και Άνω Τζουμαγιά.

Ένας χάρτης που συνδυάζει δεδομένα για την γλώσσα και την θρησκεία των κατοίκων της περιοχής που απεικονίζει. Οι ελληνόφωνοι χριστιανοί απεικονίζονται με κίτρινο χρώμα και φαίνονται καθαρά στο πρώτο μέρος του χάρτη (νότιο σαντζάκι Σερρών), ενώ στο δεύτερο μέρος του (βόρεια σαντζάκι) δεν φαίνονται σχεδόν πουθενά, καθώς δεν καλύπτουν μια ευρεία περιοχή. Παρ' όλα αυτά, τα μέρη που κατοικούν υπογραμμίζονται με κόκκινη γραμμή. Πηγή: Vasil Kančov, *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Σόφια 1900.

4.3.1. Οι ελληνόφωνοι των Σερρών

Αρχίζοντας από τις Σέρρες, η παρουσία των ελληνόφωνων εκεί χάνεται στον χρόνο. Η ιστορική αναδρομή της πορείας των ελληνόφωνων της πόλης των Σερρών, μαζί με όλα τα κατά καιρούς κύματα εποίκων και μετοίκων, από την αρχαιότητα ως την υπό εξέταση περίοδο αποτελεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα, αλλά συνάμα κάτι το οποίο δεν θα μπορούσε να ξεδιπλωθεί στα όρια της παρούσας εργασίας, πέραν του

ότι θα μετατόπιζε το θέμα της. Κάτι, όμως, το οποίο μπορεί να συμπεριληφθεί είναι η σειρά εξηγήσεων ή αφηγημάτων για την ύπαρξη του διπόλου σλαβόφωνης υπαίθρου-ελληνόφωνης πόλης, όπως αυτό συναντιόταν μεταξύ τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Στα πλαίσια της βουλγαρικής ιστοριογραφίας, όπως αυτή παρατίθεται από τον Ιορντάν Ιβανώφ¹²¹, οι Θράκες, με τους οποίους, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Βούλγαροι συνδέουν την αρχαία ιστορία τους, ήταν κύριοι της περιοχής κατά την αρχαιότητα και οι Έλληνες μέτοικοι ελάχιστων σημείων της παράκτιας ζώνης. Γίνεται τότε ένα χρονικό άλμα με βασικούς σταθμούς ότι οι κάτοικοι των Σερρών ήταν Θράκες¹²², αλλά εκρωμαΐστηκαν και εξελληνίστηκαν «όχι τόσο στο αίμα, όσο στην κουλτούρα και την γλώσσα» κατά την διάρκεια της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με την γλώσσα της διοίκησης να είναι ελληνική¹²³. Αγνοούνται με αυτόν τον τρόπο όλα τα ενδιάμεσα κύματα, ελληνόφωνων και μη, Ρωμαίων και ξένων λαών που εγκαταστάθηκαν στις Σέρρες. Συνεχίζοντας αναφέρει: «αυτή η εξελληνισμένη ομάδα Θρακών επρόκειτο να εκλείψει, αν δεν ενισχυόταν κατόπιν με Βούλγαρους και Βλάχους εποίκους»¹²⁴, μεταπηδώντας στην δική του εποχή και αφήνει να εννοηθεί με αυτό τον τρόπο ότι ο εξελληνισμός των Βουλγάρων από τους Έλληνες είναι ένα φαινόμενο το οποίο λαμβάνει χώρα από την αρχαιότητα. Η μόνη διαφορά, κατά τον ίδιο, ήταν ότι τότε εξελληνίζαν τους αντιπροσώπους των Βουλγάρων στην αρχαία τους ιστορία.

Κατά τον Στρέζωφ, οι ελληνόφωνοι των Σερρών του 19^{ου} αιώνα αποτελούν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα εξελληνισμού μετά την πυρκαγιά του 1849: «Ο εξελληνισμός των Σερρών ξεκίνησε από τότε (από την ίδρυση ελληνικών σχολείων από

¹²¹ Εξετάζω σε αυτό το σημείο την εκδοχή του Ιβανώφ. Βλ. Jordan Ivanov, *Naselenieto v jugoiztočna Makedonija: Sersko, Dramsko i Kavalsko* (Ο πληθυσμός στην νοτιοανατολική Μακεδονία: Περιοχές Σερρών, Δράμας και Καβάλας), Komitet za izučevane na bálgarskite zemi, Knížka 2, Σόφια 1917, σ. 3-5.

¹²² Ο Χατζηκυριακού, ενώ κάνει λόγο αναλυτικά για τις θρακικές φυλές που ζούσαν στην ευρύτερη περιοχή της πόλης των Σερρών από τον 5^ο αιώνα π.Χ., αυτό δεν φαίνεται να τον εμποδίζει να συνεχίσει συνοπτικά με την βυζαντινή ιστορία και την νεότερη ιστορία της πόλης, στα πλαίσια του εγκωμιασμού της ελληνικής παρουσίας εκεί. Αυτό συμβαίνει καθώς ο ίδιος δεν συνδέει τους Θράκες με τους Σλάβους ή τους Βούλγαρους. Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 106-109.

¹²³ Jordan Ivanov, *Naselenieto v jugoiztočna Makedonija*, ό.π., σ. 4.

¹²⁴ Ό.π., σ. 5.

πλούσιους Βλάχους εμπόρους). Ως εμπορική πόλη και τοποθετημένη κοντά στην θάλασσα, αυτή η πόλη τράβηξε με τον καιρό αρκετούς Βλάχους και Έλληνες, οι οποίοι λειτούργησαν ως όργανο του ελληνισμού. Το 1849 περισσότερο από το μισό της πόλης κάηκε. Οι περισσότεροι από τους παλιούς κατοίκους διεσπάρησαν και στην θέση τους ήρθαν κάτοικοι από τα χωριά σχηματίζοντας νέους μαχαλάδες: τον Αραμπατζή μαχαλά, τα Άνω και Κάτω Καμενίκια. Μέχρι την εμφάνιση του εκκλησιαστικού ζητήματος (της Εξαρχίας, περί το 1870) μόνο οι πλούσιοι και ορισμένοι μαθητές είχαν χαθεί για τον βουλγαρισμό (ενν. εξελληνιστεί). Βρέθηκαν εμπορικά βιβλία 50 χρόνων παλιά (1840), γραμμένα με ελληνικά γράμματα, αλλά αποτυπώνοντας βουλγαρικές λέξεις. [...] Στο Βαρόσι μιλούνται τα ελληνικά, αλλά δεν υπάρχει Σερραίος, που να μην ξέρει βουλγαρικά, καθώς είναι η γλώσσα της αγοράς, γλώσσα στην οποία γίνονται τα πάρε-δώσε. Η ελληνική γλώσσα υπάρχει ως μια γλώσσα κύρους και η μόδα αυτό επιτάσσει. Για την εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας βοηθούν τα εξής: τα σχολεία, τα οποία εκπαιδεύουν 1.700 μαθητές, κυρίως τα παρθεναγωγεία, και οι μικτοί γάμοι»¹²⁵. Ο Στρέζωφ, λοιπόν, περιορίζει στο ελάχιστο τους ελληνόφωνους, τους περισσότερους από τους οποίους τους θεωρεί εξελληνισμένους σλαβόφωνους και Βλάχους. Γενικά, δίνει μεγάλη βάση στον παράγοντα των σχολείων ως εργαλείο εξελληνισμού. Παρακάτω εκτιμά το αποτέλεσμα του πρόσφατου αυτού εξελληνισμού το 1891 σε 16.000 χριστιανούς των Σερρών, εκ των οποίων οι 4.200 ακόμα μιλούν στο σπίτι βουλγαρικά, αλλά είναι «γραικομάνου», και οι υπόλοιποι 11.800 είναι ελληνόφωνοι¹²⁶.

Ο Κάντσωφ φαίνεται να συμφωνεί σε γενικές γραμμές με τον παραπάνω, πέραν του χρονικού σημείου της πυρκαγιάς, το οποίο τοποθετεί μερικές δεκαετίες παλαιότερα. Ξεκινάει περιγράφοντας ότι οι Έλληνες και οι Βούλγαροι, δηλαδή οι ελληνόφωνοι και οι σλαβόφωνοι, κατοικούσαν μαζί στις Σέρρες για αιώνες κατά την βυζαντινή εποχή. Κατά την εποχή του Ισμαήλ μπέη στα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα, πολλοί αγρότες από τις γύρω περιοχές (Κιλκίς, Νευροκόπι, Βοδενά κ.ά.) εγκαταστάθηκαν στην πόλη του, καθώς τους υπερασπίστηκε από τις αυθαιρεσίες των τσιφλικάδων. Αυτοί οι μέτοικοι αύξησαν τον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης και σε μεγάλο βαθμό εκβουλγάρησαν την ίδια την πόλη. Μαζί με αυτούς, εκβουλγαρίστηκαν

¹²⁵ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bǎlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dǎržavna pečatnica, 1891, σ. 832-833.

¹²⁶ Ο.π., σ. 834.

και οι Βλάχοι που έφτασαν στην πόλη την ίδια περίοδο. Αναφέρει, δε, χαρακτηριστικά, ότι περί το 1840 δεν ακουγόταν άλλη γλώσσα στην αγορά, πέρα από τα βουλγαρικά και τα τουρκικά. Ωστόσο, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι Έλληνες επίσκοποι ασχολήθηκαν πολύ σοβαρά με την ανύψωση της ελληνικής γλώσσας. Ίδρυσαν πολλά σχολεία και εισήγαγαν την μέθοδο «Λάνκαστερ» σε αυτά¹²⁷. Καταλήγει: «Έτσι, δημιουργήθηκε μια μεγάλη ελληνική κοινωνία στις Σέρρες με αμελητέα βάση πραγματικών Ελλήνων»¹²⁸. Με τον όρο «πραγματικοί Έλληνες» εννοεί τους ήδη ελληνόφωνους. Ο αριθμός που παραθέτει ο Κάντσωφ για τους ελληνόφωνους εντός της πόλης των Σερρών είναι 10.000¹²⁹. Δεν παραλείπει να επισημάνει, όμως, ότι «το μεγαλύτερο μέρος τους είναι βουλγαρικής και βλαχικής καταγωγής»¹³⁰. Στο βιβλίο του «Μακεδονία: Εθνογραφία και Στατιστική», 9 χρόνια μετά ο αριθμός αυτός αυξάνεται σε 11.000¹³¹.

Η περιγραφή ενός Λαζαριστή μοναχού, του C. Hypert, κατά το 1888 δεν απείχε μακριά από τους παραπάνω Βούλγαρους: «*Η πόλη των Σερρών έχει πληθυσμό εικοσιτριών ως εικοσιπέντε χιλιάδων κατοίκων: Τούρκων, Ελλήνων και Καθολικών. Οι χριστιανοί είναι όλοι βουλγαρικής και βλαχικής καταγωγής. Μιλούν την ελληνική γλώσσα, αλλά στις οικογένειές τους η βουλγαρική γλώσσα χρησιμοποιείται συχνά και είναι πάντα κατανοητή. Κάνουν όλες τις προσπάθειες για να ξεχάσουν την καταγωγή τους και τα σχολεία είναι το ισχυρό μέσο που χρησιμοποιείται για να εξαφανίσει κάθε είδος της βουλγαρικής. Απόδειξη ότι αυτός ο πληθυσμός ήταν άλλοτε βουλγαρικός: ο μητροπολιτικός ναός ανήκει κατά το ήμισυ στους Έλληνες, που μιλούν ελληνικά, και κατά το ήμισυ στους Βούλγαρους, οι οποίοι έχουν τώρα ένα παπά για τη λειτουργία*»¹³².

¹²⁷ Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma, Mesta i Bregalnica" (Ταξίδι στις κοιλάδες του Στρυμόνα, Νέστου και Μπρεγκάλνιτσα), *Izbrani proizvedenija*, Tom 1, Izdatelstvo "Nauka i izkustvo", Σόφια 1970, σ. 46-47.

¹²⁸ Ο.π., σ. 47.

¹²⁹ Ο.π., σ. 71. Στην σελίδα 79 αναφέρει πως ήταν περίπου 9.500 άτομα. Τέτοιοι διπλοί αριθμοί υπάρχουν για πολλές ομάδες σε αυτό του το βιβλίο.

¹³⁰ Ο.π., σ. 79.

¹³¹ Vasil Kančov, *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Σόφια 1900, σ. 176.

¹³² Κουτζακιώτης Γιώργος, «Ένα ταξίδι στις Σέρρες το Μάη του 1888 (Ο καθολικός ιερέας της Καβάλας επισκέπτεται την πόλη)», *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, τομ. 1 (1992), σ. 108. Τους λόγους που ο παραπάνω Λαζαριστής ιεραπόστολος «εξαφάνισε» τους ελληνόφωνους από τις Σέρρες εξηγεί συνοπτικά ο

Ο σπουδαίος βλαχολόγος, G. Weigand¹³³, κατά την ίδια ακριβώς χρονιά, βρίσκει τους μισούς ελληνόφωνους απ' ό,τι ο Κάντσωφ και ο Στρέζωφ. Γράφει συγκεκριμένα: «*Η πόλη (Σέρρες) αριθμεί σε πάνω από 20.000 χιλιάδες κατοίκους, εκ των οποίων 11.000 είναι Τούρκοι, 6.000 Έλληνες (ανάμεσα στους οποίους πολλοί εξελληνισμένοι Βούλγαροι), 2.500 Αρωμόνοι (Βλάχοι), 1.500 Εβραίοι και 3.000 Βούλγαροι. Στο βιβλίο «Εθνογραφία της Μακεδονίας», Φιλιππούπολη 1881, του οποίου ο συγγραφέας είναι άγνωστος, ο πληθυσμός των Σερρών είναι ο εξής: 3.500 Τούρκοι, 4.900 Βούλγαροι, 2.800 Έλληνες και 765 Εβραίοι*¹³⁴. Ο Γκόπτσεβιτς αντέγραψε αυτούς τους αριθμούς, αλλάζοντας μόνο τον όρο «Βούλγαροι» με τον όρο «Σέρβοι». Ο αριθμός των Βουλγάρων είναι αρκετά μεγάλος, οι Αρωμόνοι δεν μνημονεύονται και οι υπόλοιποι πλησιάζουν την αλήθεια»¹³⁵. Η ξεκάθαρη στάση του Weigand υπέρ των Βουλγάρων και της αντίστοιχης εθνικής προπαγάνδας μαρτυρείται από τον ίδιο λίγο μόλις παρακάτω¹³⁶.

Γκιςδαβίδης: «*Γάλλοι και Αυστριακοί ανοίγουν σχολές προσηλυτιστικές. Ανοίγουν νοσοκομεία προς περίθαλψιν των πασχόντων. Δίδουν βοηθήματα εις απόρους οικογενείας, προσλαμβάνουν βοηθούς Βουλγάρους ή Ρουμάνους. Δίδουν δώρα. Διασκορπίζονταν εις τα χωρία, και με υποσχέσεις και άλλα, παρασύρουν τους Έλληνας. Υπόσχονται ότι, τότε μόνον θα τύχωσι ιατρικής ή νοσοκομειακής περιθάλψεως, όταν θελήσουν να εγγραφούν στο σωματείον των, αν θα εγγράψουν τα παιδιά των εις το Γαλλικόν, ή Αυστριακόν ή Ρουμανικόν σχολείον. Οι Γάλλοι, Ρουμάνοι και Αυστριακοί φροντίζουν πως να αποσπάσουν τους Έλληνες από την επιρροήν του Πατριαρχείου και με το δέλεαρ της ελεημοσύνης και βοήθειας προσηλυτίζουν, ο καθείς με την σειράν του, και τα μέσα που διαθέτει τους ορθοδόξους χριστιανούς*». Αποστόλος Κ. Γκιςδαβίδης, *Σελίδες του Μακεδονικού ελληνισμού. Το Μελένικον ως φωτοδότρα πηγή πολιτισμού, Μελέτη λαογραφική και ιστορική*, Θεσσαλονίκη 1959, Τόμοι Β' & Γ', σ. 71-72. Οι Λαζαριστές ήταν ένα τάγμα καθολικών μοναχών, οι οποίοι είχαν την υποστήριξη τόσο της Γαλλίας και της Αυστρίας, ενώ δρούσαν κυρίως προωθώντας τα ρουμανικά συμφέροντα στην Μακεδονία.

¹³³ Το έργο του Weigand αποτελεί και αυτό μία από τις σημαντικές πηγές, που ρίχνουν φως στην σύσταση του πληθυσμού των περιοχών, απ' όπου πέρασε. Η παράθεση στοιχείων στο βιβλίο του γίνεται σε μορφή οδοιπορικού. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. H. R. Wilkinson, *Maps and Politics: A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, Liverpool 1951, σ. 112-117.

¹³⁴ Αυτά τα νούμερα ανταποκρίνονται στον ανδρικό πληθυσμό, στην καταμέτρηση του οποίου είναι εδραιωμένες οι εκάστοτε στατιστικές πριν το 1890. Βασίζεται στην πρακτική καταμέτρησης του ανδρικού πληθυσμού στα οθωμανικά μητρώα της εποχής.

¹³⁵ Gustav Weigand, *Aromune. Etnografičesko-filologičesko-istoričesko izdirvanija na tuj narečeniha narod Makedono-romune ili Cincare* (Αρωμόνοι. Εθνογραφικές-φιλολογικές-ιστορικές αναζητήσεις αυτού του ονομαζόμενου λαού Μακεδονο-ρουμούνων ή Τσιντσάρων), μετάφραση Sr. Danoff, Βάρνα 1899, σ. 216-217.

¹³⁶ «*Οι χωρικοί υποφέρουν με έναν αδιανόητο τρόπο από την ελληνική παράταξη. Μέσω του εγκλεισμού τους, τους ξυλοδαρμούς και την εξορία των επιφανών Βουλγάρων, κοιτούν να φοβίσουν τους υπόλοιπους*.

Ακόμη πιο χαμηλό αριθμό για τους ελληνόφωνους των Σερρών δίνει ο Μίσεφ¹³⁷, ο οποίος τους μειώνει σε 5.105 άτομα¹³⁸.

Όλα τα παραπάνω αποσπάσματα αποτύπωναν τις πολιτικές επιδιώξεις των συγγραφέων και των εθνικών δικτύων, των οποίων αποτελούσαν όργανα. Οι Βούλγαροι, στην προσπάθειά τους να δείξουν την απόλυτη κυριαρχία τους και σε αυτό το μέρος της Μακεδονίας, περιορίζουν τους αριθμούς των ελληνόφωνων σε σημείο που δεν θεωρούνται ύποπτοι οι αριθμοί που παραθέτουν. Ταυτόχρονα, θεωρούν πως η ελληνοφωνία αποτελεί ένα φαινόμενο το οποίο προέκυψε καθαρά από τον εξελληνισμό Βουλγάρων, Βλάχων ακόμα και Θρακών, από την γλώσσα της διοίκησης και κυρίως τα ελληνικά σχολεία στην νεότερη εποχή. Ακόμα και τους πληθυσμούς του νότου, οι οποίοι εμφανίζονται στην περίπτωση των Σερρών ως μέρος των ελληνόφωνων μετοίκων σε αυτήν, όταν εξετάζονται οι εκάστοτε περιοχές, οι πληθυσμοί αποτυπώνονται ως εξελληνισμένοι βάση των σλαβικών τοπωνυμίων στα χωριά που κατοικούν. Ο Hyperτ αναπαράγει τις παραπάνω θέσεις, διότι η καθολική προπαγάνδα των Λαζαριστών εκείνη την περίοδο στρεφόταν προς τους Βλάχους και τους σλαβόφωνους. Αναφορικά με τους τελευταίους, οι Λαζαριστές προσπαθούσαν να κερδίσουν το χαμένο έδαφος ανάμεσα στους βουλγαρόφιλους, το οποίο έχασαν μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, χάνοντας εξαιτίας της το μονοπώλιο ύπαρξης βουλγαρικών εκκλησιών με Βούλγαρο τοπικό επίσκοπο, όπως για παράδειγμα στο Κιλκίς κατά την δεκαετία του 1850¹³⁹.

Από την άλλη, ο Abbott ανεβάζει τον αριθμό των Ελλήνων των Σερρών σε 18.000 άτομα, συμπεριλαμβάνοντας και μη ελληνόφωνους, παρόλο που αναφέρει πως «ενώ οι

Αλλά παίρνουν ακριβώς το αντίθετο από αυτό, το οποίο επιδιώκουν. Το ένα μετά το άλλο τα χωριά απομακρύνονται από τον ελληνισμό και ξεχωρίζει ο βουλγαρισμός, καθώς επεκτείνεται από τον βορρά. Η εθνική συνείδηση αφυπνίζεται και από τους συνεπείς και υπομονετικούς αγρότες, οι οποίοι τόσο καιρό οδηγήθηκαν και πολεμήθηκαν από τους Έλληνες μητροπολίτες, πρόεβαλαν επίμονους και ενσυνείδητους αντιπάλους, οι οποίοι στάθηκαν με ενθουσιασμό για τον εθνικό σκοπό». Gustav Weigand, ό.π., σ. 217-218. Όλα αυτά, κατά τον ίδιο, συνέβαιναν, διότι η ελληνική παράταξη είχε την υποστήριξη της οθωμανικής κυβέρνησης (ό.π., σ. 217).

¹³⁷ Ντιμίταρ Μίσεφ (1854-1932): Γενικός γραμματέας της βουλγαρικής Εξαρχίας. Εξέδωσε, υπό το ψευδώνυμο Μπράνκωφ, το βιβλίο *La Macedoine et la population Chretienne*, Paris 1905.

¹³⁸ D. M. Brancoff, *La Macedoine et sa population chretienne*, Paris 1905, σ. 198-199.

¹³⁹ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Οι Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις (Tanzimat) και οι επιπτώσεις στη Μακεδονία (1830-1878)*, εκδ. Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 129-131.

*Βούλγαροι, οι Σέρβοι και οι Βλάχοι μαζί μετά βίας αγγίζουν τον αριθμό των 2.000»*¹⁴⁰. Η αναφορά του Φιλίππιδη¹⁴¹ και του Χαλκιάπουλου¹⁴² σε 22.000, του Χατζηκυριακού¹⁴³ σε περίπου 15.000, και του Παγιαρέ¹⁴⁴ σε 15-17.000 Έλληνες των Σερρών είτε είναι όλες εμφανώς ελληνόφιλες, είτε οι Βούλγαροι μειώνουν κατά πολύ τον αριθμό των ελληνόφωνων της πόλης. Είναι αρκετά πιθανό τα δύο αυτά σενάρια να ισχύουν ταυτόχρονα. Αν, όμως, προσθέσει κανείς τους σλαβόφωνους, τους βλαχόφωνους και τους ελληνόφωνους χριστιανούς, τότε τα παραπάνω νούμερα βγάζουν νόημα. Αυτό που φαίνεται να έκαναν οι εκάστοτε συγγραφείς, μεταξύ άλλων και στην περίπτωση των Σερρών, ήταν να παίρνουν τους οθωμανικούς σαλναμέδες και με βάση τον πληθυσμό των χριστιανών, είτε να τον παίρνουν αυτούσιο, όπως οι ελληνικές στατιστικές και να τον ονομάζουν ελληνικό, είτε να τον μειώνουν μέχρι εκεί που γνωρίζουν ότι οι ομοεθνείς τους φτάνουν, όπως για παράδειγμα έκανε ο Στρέζωφ: «16.000 χριστιανοί, εκ των οποίων 4.200 Βούλγαροι και οι υπόλοιποι Έλληνες»¹⁴⁵. Αντίστοιχα, και ο Σχινάς το 1886 καταγράφει στις Σέρρες 14.000 «χριστιανούς»¹⁴⁶, πράγμα που μας προϋδεάζει ότι βασίστηκε σε αυτήν την περίπτωση στους οθωμανικούς σαλναμέδες, σε αντίθεση με τους όρους που χρησιμοποιεί σε άλλα μέρη του βιβλίου του, όπως «Ελληνοβούλγαροι» και «Βούλγαροι ορθόδοξοι» (ενν. πατριαρχικοί σλαβόφωνοι), ελληνόφωνοι/σλαβόφωνοι/αθιγγανόφωνοι χριστιανοί κ.ά. Το ότι οι ερευνητές βασίζονταν στους οθωμανικούς σαλναμέδες το μαρτυρά και ο Κάντσωφ παραθέτοντας αναλυτικές λεπτομέρειες γι' αυτούς¹⁴⁷.

Η κοινότητα των Σερρών ήταν από τις σημαντικότερες ελληνόφωνες κοινότητες στην ανατολική Μακεδονία. Για την εκπαιδευτική της κατάσταση γράφει ο Χατζηκυριακού: «Πλήρες και ανεγνωρισμένον εξατάξιον γυμνάσιον, κεντρικόν

¹⁴⁰ G. F. Abbott, *The tale of a tour in Macedonia, With Illustrations*, London, 1903, σ. 75.

¹⁴¹ Δημήτριος Φιλίππιδης, *Η Μακεδονία*, Εν Αθήναις, 1906, σ. 72.

¹⁴² Αθανάσιος Χαλκιάπουλος, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Τυπογραφείον 'Νομικής', Εν Αθήναις 1910, σ. 47.

¹⁴³ Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 108.

¹⁴⁴ M. Paillares, ό.π., σ. 448.

¹⁴⁵ Το ίδιο.

¹⁴⁶ Νικόλαος Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, Messager D' Athenes, εν Αθήναις, 1886, Τεύχος Β', σ. 397.

¹⁴⁷ Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma", ό.π., σ. 37-85. Vasil Kančov, *Makedonija* ό.π., σ. 176-181.

παρθεναγωγείον εννεατάξιον, κεντρικὴν αστικὴν σχολὴν εξατάξιον, κεντρικὸν νηπιαγωγείον, τρεῖς ἄλλας δημοτικὰς σχολὰς ἀρρένων καὶ θηλέων ἐν ταῖς ἀποκέντροις συνοικίαις μετὰ νηπιαγωγείον, πρὸς τούτοις τέλειον γυμναστήριον»¹⁴⁸.

4.3.2. Ἡ ἐλληνόφωνη παράκτια ζώνη (καζάς Ζίχνης καὶ ναχιγιές Νιγρίτας)

Τα ἐλληνόφωνα χωριά τῆς Ζίχνης ἦταν λίγα παραπάνω ἀπὸ 20, ἐκ τῶν ὁποίων τα σημαντικότερα καὶ πιο γνωστὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ὁ Ροδολεῖβος, ἡ Βιτάστιτσα, τὸ Κιούπ κιοϊ, ἡ Πράβιστα ἢ Πρόβιστα καὶ τὰ Λακκοβήκια¹⁴⁹. Τὴν παρουσία τῶν ἐλληνόφωνων ἐκεῖ δέχονται καὶ οἱ Βούλγαροι ἐρευνητές. Τόσο ὁ Κάντσωφ ὅσο καὶ ὁ Ἰβανῶφ ἀναφέρονται στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἀποικίαις στὴν περιοχὴ, τῶν ὁποίων συνέχεια θεωροῦν αὐτὰ τὰ ἐλληνόφωνα χωριά¹⁵⁰. Συγκεκριμένα, ὁ Ἰβανῶφ ἀναφέρει τὶς ἀρχαῖες πόλεις Ἀμφίπολις, στὶς ἐκβολές τοῦ Στρυμόνα, τὴν Ἀπολλωνία ἀνατολικά ἀπὸ τὴν προηγούμενη καὶ τὴν πόλη Δάτον, κοντὰ στὶς Ἐλευθέρες, ὅλες σχηματισμένες με σκοπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν κοιτασμάτων χρυσοῦ τοῦ Παγγαίου¹⁵¹. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχαῖες ἀποικίαις, ἡ περιοχὴ τουλάχιστον μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 20^{ου} αἰῶνα ἦταν γεμάτη με θραύσματα ἀπὸ μάρμαρα καὶ με ἐλληνικὲς ἐπιγραφές πάνω¹⁵², στοιχεῖα που, κατὰ τὸν ἴδιο, μαρτυροῦν τὸ ἐλληνικὸ παρελθὸν μιᾶς περιοχῆς, προδιαγράφοντας με αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ τὸ δίκαιο μέλλον τῆς¹⁵³.

Ἀνιχνεύοντας οἱ Ἕλληνες ἐρευνητές καὶ ιστοριοδίφες τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ὡς μητρικὴ σε πληθυσμούς, κατὰ τὴν διάρκεια μιᾶς τέτοιας περιόδου, ὁπότε κατηγοροῦνταν ὅτι ἐξελληνίζουσαν τοὺς σλαβόφωνους, τόνιζαν τὴν ὑπαρξὴ τῆς. Ὁ

¹⁴⁸ Γεώργιος Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 108.

¹⁴⁹ Vasil Kančov, *Makedonija* ὁ.π., σ. 72. Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 1-4. D. M. Brancoff, ὁ.π., σ. 202-203.

¹⁵⁰ Jordan Ivanov, *Naselenieto v jugoiztočna Makedonija*, ὁ.π., σ. 4. Vasil Kančov, *Makedonija* ὁ.π., σ. 72. Γεώργιος Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 145.

¹⁵¹ Jordan Ivanov, *Naselenieto v jugoiztočna Makedonija*, ὁ.π., σ. 4.

¹⁵² Ὁ Χατζηκυριακοῦ ἀναφέρεται ἐκτενῶς σε κάθε σχετικὸ εὔρημα καὶ στα χωριά τῆς Ζίχνης. Βλ. Γεώργιος Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 134 γιὰ τὴν ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησίαι τῆς Ἀλιστράτης, σ. 140-141 γιὰ τὸ Γενί κιοϊ (Ἀμφίπολις).

¹⁵³ Ὅπως χαρακτηριστικὰ τόνιζει σχολιάζοντας τὰ ονόματα μιᾶς ἀρχαίας ἐπιγραφῆς: «*Δύνανται οἱ παραχαράκται τοῦ ιστορικοῦ καὶ ἐθνολογικοῦ τῆς χαρακτῆρος να παραχαράζωσι τὰ Ἑλληνικά αὐτῶν ονόματα*». Γεώργιος Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 31.

Χατζηκυριακού, για παράδειγμα, περιγράφοντας την ελληνόφωνη ζώνη νοτίως των Σερρών επισημαίνει: «*Ο σιδηροδρομικός σταθμός της Δράμας παρουσιάζει ζωνιάν κίνησιν επιβατών εκ των περιφερειών Δράμας, Ζίχνης, Καβάλας και Πραβίου, Ελληνικών Ορθοδόξων ουσών. Δια τούτο έχει χαρακτήρα ακραιφνώς Ελληνικόν, αντηχούσης ζωνιώς της Ελληνίδος φωνής*»¹⁵⁴ και σε άλλο σημείο «[...] και η επ' αυτού αμιγής και γνήσια Ελληνική ζωή αποτελούσιν ακαταμάχητα θέληγτρα, έλκοντα επιμόνως προς επίσκεψιν»¹⁵⁵. Οι όροι «ακραιφνώς» και «αμιγής και γνήσια» για τον ελληνικό χαρακτήρα και την ελληνική ζωή, λέξεις οι οποίες τείνουν να αποφεύγονται στις υπόλοιπες μη ελληνόφωνες κοινότητες, φανερώνουν την οπτική του Χατζηκυριακού: παρόλο που τασσόταν υπέρ της σύνδεσης του πατριαρχικού δικτύου στην Μακεδονία με το νεότερο ελληνικό έθνος ανεξαρτήτως της μητρικής γλώσσας των εκάστοτε πληθυσμών, θαυμάζει λίγο περισσότερο τα ελληνόφωνα χωριά, με τον ίδιο τρόπο που ο Παπαγεωργίου διεξήγαγε ένα είδος διασωστικής γλωσσολογίας στην ίδια περιοχή και την Χαλκιδική στις αρχές της δεκαετίας του 1860. Λαμβάνοντας υπόψιν, λοιπόν, την στάση του Χατζηκυριακού απέναντι στην ύπαρξη ελληνόφωνων χωριών, και τους παραπάνω χαρακτηρισμούς του, αποδεικνύεται πως ήταν επηρεασμένος, όπως πολλοί εκείνη την περίοδο, από την σύνδεση μιας γλώσσας με μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα. Έτσι, υπό αυτό το πρίσμα δεν πρέπει να ξενίζει η περίτεχνη χρήση από μεριάς του των όρων «σλαβομιγής»¹⁵⁶ ακόμα και «σλαβομακεδονική»¹⁵⁷ για να περιγράψει την γλώσσα των σλαβόφωνων χριστιανών, παρόλο που ο ίδιος την ταύτιζε με την βουλγαρική. Το έκανε, όμως, ακριβώς για να απαγκιστρώσει θεωρητικά την σύνδεση των σλαβόφωνων με το βουλγαρικό έθνος. Παρόμοιους όρους για τους ίδιους λόγους χρησιμοποιούσαν οι περισσότεροι εμπλεκόμενοι παράγοντες της ελληνικής πλευράς στους εθνικούς ανταγωνισμούς της περιόδου. Η ύπαρξη σλαβικών τοπωνυμίων ανάμεσα στα ελληνόφωνα χωριά δεν πέρασε απαρατήρητη από τους Βούλγαρους

¹⁵⁴ Ο.π., σ. 112.

¹⁵⁵ Ο.π., σ. 145.

¹⁵⁶ Έτσι περιγράφει την γλώσσα που ομιλείτο στην Κλεπούσα του καζά Ζίχνης. Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 200.

¹⁵⁷ Έτσι περιγράφει την γλώσσα του Ραντόβου, δίπλα στο Ντεμίρ Χισάρ. Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 539.

συγγραφείς, οι οποίοι τα απέδωσαν σε μετοίκηση Βουλγάρων κατά τον μεσαίωνα, οι οποίοι εξελληνίστηκαν με την πάροδο του χρόνου¹⁵⁸.

Τα παραπάνω ελληνόφωνα χωριά είχαν αξιόλογη εκπαιδευτική δραστηριότητα. Στα Λακκοβήκια υπήρχε από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα Αστική Σχολή με τρεις δασκάλους και Παρθεναγωγείο¹⁵⁹. Στον Ροδολείβο, πέρα από τα σχολεία, είχε συσταθεί η Φιλοπρόοδος Αδελφότητα, η οποία «περιλαβούσαν εν αγαστή ενότητι την φιλότιμον νεωτέραν γενεάν, ήτις ιδρύσασα και μικρόν εντευκτήριον μετ' αναγνωστηρίου συντελεί εις διάπλασιν της διανοίας, του ήθους και του φρονήματος ιδία, ου ουδένα διαλανθάνει η υψίστη σημασία»¹⁶⁰. Συνολικά, οι ελληνόφωνοι του καζά Ζίχνης υπολογίζονται μεταξύ 14.000 έως και 17.000 ατόμων.

Δυτικότερα του Στρυμόνα, συναντούσε κανείς την ελληνόφωνη περιοχή, η οποία ταυτιζόταν με τα όρια του Ναχιγιέ Νιγρίτας. Παρ' όλα αυτά, υπήρχαν ορισμένα χωριά με σλαβόφωνο πληθυσμό, κυρίως μικτό με ελληνόφωνους, ο οποίος είχε σε μεγάλο βαθμό εξελληνιστεί¹⁶¹. Κατά τον Abbott, «ολόκληρη η περιφέρεια νοτίως των Σερρών, εξαιρώντας τους μωαμεθανικούς οικισμούς, είναι καθαρά ελληνική¹⁶²». Τα ελληνόφωνα χωριά και σε αυτό το σημείο ήταν περίπου 20¹⁶³. Όπως και στον καζά Ζίχνης, τα σλαβικά τοπωνύμια ορισμένων από τα χωριά (Σ'ρπα, Νεγκοσλάβ, Άνω και Κάτω Κρούσοβο, Έζοβο κ.ά.) μαρτυρούν μια σλαβική εγκατάσταση, της οποίας μόνο αυτά αποτελούσαν λείψανα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα¹⁶⁴.

Κέντρο του ναχιγιέ ήταν η Νιγρίτα. Με λίγους παραπάνω από 3.000 κατοίκους¹⁶⁵, η Νιγρίτα ήταν από τις μεγαλύτερες ελληνόφωνες κωμοπόλεις. Οι κάτοικοί της Νιγρίτας, όσο και του υπόλοιπου ναχιγιέ, ασχολούνταν κυρίως με την σηροτροφία και η κοινότητα της κωμόπολης ήταν αρκετά πλούσια, με ετήσιους προσόδους πάνω από

¹⁵⁸ Vasil Kančov, *Makedonija*.ό.π., σ. 72. Jordan Ivanov, *Naselenieto v jugoiztočna Makedonija*, ό.π., σ. 4-5.

¹⁵⁹ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 450.

¹⁶⁰ Γεώργιος Χατζηκυριακού 1906, ό.π., σ. 148.

¹⁶¹ Vasil Kančov, *Makedonija*.ό.π., σ. 73.

¹⁶² Σε αυτό το σημείο χρησιμοποιεί τον όρο «Hellenic». G. F. Abbott, *The tale of a tour in Macedonia, With Illustrations*, London 1903, σ. 217.

¹⁶³ Vasil Kančov, *Makedonija*.ό.π., σ. 179-180.

¹⁶⁴ Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma", ό.π., σ. 79.

¹⁶⁵ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 440-441.

500 τουρκ. λίρες¹⁶⁶. Την τέχνη της σηροτροφίας είναι πιθανό να την έφεραν οι Θεσσαλοί μέτοικοι των τελών του 18^{ου} αιώνα από τον τόπο καταγωγής τους, τα Αμπελάκια¹⁶⁷. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η νύξη του Abbott, ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι μέτοικοι από τα Αμπελάκια, παρά τα πλέον των 100 χρόνων εγκατάστασής τους στην Νιγρίτα, ζούσαν ξεχωριστά από τους υπόλοιπους κατοίκους, έχοντας γενικότερα τεταμένες σχέσεις¹⁶⁸. Ο Άμποτ περιγράφει ότι η Νιγρίτα ήταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση από την υπόλοιπη μακεδονική ύπαιθρο, απολαμβάνοντας μια άνεση ως ένα βαθμό, κατάσταση της οποίας την αιτία απέδιδε στην απουσία Τούρκων αξιωματούχων σε αυτήν¹⁶⁹.

Ο ίδιος παραθέτει ένα δείγμα από την γλώσσα της Νιγρίτας, μέσα από ένα γαμήλιο τραγούδι από εκεί¹⁷⁰:

Απόψε ώρα να ν' καλή, Χριστέ Ευλογημένε,

Να πιάσουμε το νειό ψωμί, τ' αφράτο παξιμάδι

Κ' η κόρη που το ζύμωνε με μάνα και πατέρα,

Θα ζυμώσ' το νειό προζύμι, να φάη γαμπρός και νύμφη και το ψύκι (ταψί) όλο.

Αλλα μεγάλα χωριά του ναχιγιέ Νιγρίτας ήταν η Σύρπα ή Σ'ρπα, το Αηδονοχώρι, η Έξιοβα και ο Ταχίνος¹⁷¹. Ενώ η Νιγρίτα είχε ένα οκτατάξιο σχολείο αρρένων και νηπιαγωγείο, κάτι που της επέτρεπε η οικονομική δύναμη της κοινότητάς της, τα σχολεία της κοντινής στην Νιγρίτα Σύρπας «ευρίσκονται εν οικιρά καταστάσει»¹⁷², όπως τόνιζε το 1904 ο επιθεωρητής ελληνικών σχολείων Παπαζαχαρίου. Σχολεία υπήρχαν στα περισσότερα από τα ελληνόφωνα χωριά του ίδιου ναχιγιέ¹⁷³. Πέρα από την σηροτροφία, οι κάτοικοι διατηρούσαν στα ορεινά αμπέλια, στα πεδινά καλλιεργούσαν βαμβάκι, κάποιοι απ' αυτούς ήταν κτηνοτρόφοι, ενώ όσοι ζούσαν

¹⁶⁶ Ο.π., σ. 441.

¹⁶⁷ G. F. Abbott, *The tale of a tour in Macedonia, With Illustrations*, London 1903, σ. 219.

¹⁶⁸ Ο.π., σ. 226.

¹⁶⁹ Ο.π., σ. 220.

¹⁷⁰ G. F. Abbott, «Ο Γάμος εν Μακεδονία», μετάφραση: Ζ. Κοτιώνης, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα 1909, σ. 214.

¹⁷¹ Βλ. σχετικά Ανδρέας Ι. Αρβανίτης, *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, εν Αθήναις 1909, σ. 118.

¹⁷² Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 442.

¹⁷³ D. M. Brancoff, ό.π., σ. 200-201.

κοντά στην λίμνη Ταχίνου λίγο της λίγης διαθέσιμης γης ασχολούνταν με το ψάρεμα¹⁷⁴. Συνολικά, οι ελληνόφωνοι του ναχιγιέ Νιγρίτας ξεπερνούσαν τα 10.000 άτομα¹⁷⁵.

4.3.3. Τα Νταρνακοχώρια

Τα Νταρνακοχώρια ήταν μια ομάδα μερικών ελληνόφωνων χωριών ΒΑ της πόλης των Σερρών. Έλαβαν το όνομά τους από τον ετεροπροσδιορισμό που χρησιμοποιούσαν οι ελληνόφωνοι των γύρω περιοχών για να τους περιγράψουν, ο οποίος βασίζεται σε μια έκφραση που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι των Νταρνακοχωριών. «Ο Πέτρος Παπαγεωργίου εις την περί Σερρών εργασίαν του δημοσιευθείσαν εις το περιοδικόν Βυζαντινιστε Τσάιτσκριτ του έτους 1894, αν δεν με απατά η μνήμη, λέγει ότι η λέξις είναι Ελληνική, σύνθετος από το πρώτον συνθετικόν ντάρι=δάρι, το οποίον σημαίνει εδώ, και το δεύτερον νάκα, το οποίο σημαίνει να εδώ. Δαρινάκα = εδώ να, εδωνάκα= κάπου εδώ. Πρέπει να σημειωθεί ότι εις τα χωριά του Παγγαίου το δάρι, οι παλαιοί το λέγουν με την έννοιαν εδώ και με την έννοιαν τώρα. Ηκουσα μάλιστα εις Νικησάνην και Ροδολαίβος γέρους, οι οποίοι έλεγαν «δάρι να έλθης», «δάρι να πας» = τώρα να έλθης, τώρα να πας, εις διαφόρους φράσεις. Γνωστόν τυγχάνει ότι η περιφέρεια Σερρών και η γύρω του Παγγαίου περιοχαί δεν ήσαν υπό την Βουλγαρικήν επίρειαν, ούτε και υπήρξαν σλαβικά»¹⁷⁶. Σε γενικές γραμμές με τον Γκισδαβίδη συμφωνεί και ο Κάντσωφ, τόσο αναφορικά με την προέλευση του ονόματος από την λέξη «δάρε», την οποία ο ίδιος σημειώνει μόνο ότι χρησιμοποιείται από τους ίδιους αντί για την λέξη «τώρα», όσο και για το ότι «δεν γνώριζαν λέξη βουλγαρική», παρόλο που ζούσαν ανάμεσα σε σλαβόφωνα χωριά¹⁷⁷. Αυτό που συμπληρώνει, είναι ότι οι ελληνόφωνοι αυτοί ζούσαν περιχαρακωμένοι από τα υπόλοιπα γύρω χωριά, πιθανότατα από τα σλαβόφωνα, και δεν διεξήγοντο μικτοί

¹⁷⁴ Vasil Kančov, «Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 80. G. F. Abbott, *The tale of a tour in Macedonia*, ό.π., σ. 243.

¹⁷⁵ Vasil Kančov, «Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 71.

¹⁷⁶ Απόστολος Κ. Γκισδαβίδης, ό.π., σ. 154. Για το σχετικό απόσπασμα του Παπαγεωργίου Βλ. Βασίλης Σ. Κάρτσιος, Δόβιστα: *Μια Υστερο-βυζαντινή παροικία, Η ιστορία των Δαρνακοχωριών με σημείο αναφοράς τη γενέτειρα του ήρωα Εμμανουήλ Παπά*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 37.

¹⁷⁷ Vasil Kančov, *Makedonija* Ό.π., σ. 73.

γάμοι. Γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτά είναι τα απομεινάρια μιας παλιάς ελληνικής μετοίκησης, χωρίς βουλγαρική πρόσμιξη»¹⁷⁸.

Παρ' όλα αυτά, μια επιτροπή Ρώσων καθηγητών που επισκέφθηκε μεταξύ άλλων και τις Σέρρες το 1900 στα πλαίσια εθνογραφικών ερευνών, δωροδοκήθηκε από Βούλγαρους, ώστε να καταλήξει στα επιθυμητά γι' αυτούς συμπεράσματα, συμπεριλαμβάνοντας και τα Νταρνακοχώρια στην σλαβόφωνη ζώνη¹⁷⁹. Ο Ρώσος καθηγητής του βουλγαρικού γυμνασίου της Θεσσαλονίκης, Ντραγκάνωφ¹⁸⁰, ο οποίος συμμετείχε στην παραπάνω επιτροπή, έγραψε λίγο καιρό αργότερα την ίδια χρονιά στην εφημερίδα «Ειδήσεις Πετρουπόλεως»: «Δέον να απαλλάζωμεν της μομφής εκείνης περί της ως σλαυϊκής ούσης της γλώσσης των Νταρνακοχωρίων και της μεσημβρινής Μακεδονίας»¹⁸¹. Είναι προφανές ότι ο Ντραγκάνωφ διόρθωνε με την παραπάνω φράση τις πολιτικές προεκτάσεις των παραπάνω μελετών που ήθελαν να προπαγανδίσουν την απόλυτη παντοδυναμία του σλαβόφωνου πληθυσμού στην Μακεδονία. Παρομοίως τοποθετείται και ο Abbott το 1903, αναφορικά με την «εξαφάνιση» των ελληνόφωνων και της νότιας ζώνης από τους πανσλαβιστικούς και βουλγαρικούς χάρτες και βιβλία: «Οι κάτοικοι των χωριών κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα μου είπαν πως λίγο καιρό πριν Ρώσοι αξιωματικοί του ναυτικού, ασχολούμενοι με την έρευνα εκείνου του μέρους της ακτής, εξέφρασαν την κατάπληξή τους στο άκουσμα ελληνικών, που ομιλούντο σε μια περιφέρεια, την οποία οι πανσλαβιστικές προσούρες τους έμαθαν να θεωρούν ως βουλγαρική»¹⁸².

Ο αριθμός των χωριών, που συμπεριλαμβάνονταν θεωρητικά στα Νταρνακοχώρια, δεν είναι συγκεκριμένος, κάτι που μαρτυρά πως δεν ξεχώριζαν από τα υπόλοιπα ελληνόφωνα. Έτσι, ο Κάντσωφ το 1891 αναφέρει ότι τα Νταρνακοχώρια

¹⁷⁸ Το ίδιο.

¹⁷⁹ Απόστολος Κ. Γκιςδαβίδης, ό.π., σ. 155-156.

¹⁸⁰ Πέταρ Ντανίλοβιτς Ντραγκάνωφ (1857-1928): Ρώσος σλαβολόγος βουλγαρικής καταγωγής, πρώην δάσκαλος στο Βουλγαρικό Σχολείο Θεσσαλονίκης. Το σχετικό με την εργασία βιβλίο του είναι το *Macedonia and the Reforms*, London 1908.

¹⁸¹ Ό.π., σ. 156.

¹⁸² G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 278.

αποτελούνται από 7 χωριά¹⁸³, το 1900 γράφει πως είναι 9 ονομάζοντάς τα¹⁸⁴. Ο Στρέζωφ ενώ σε δύο τουλάχιστον από αυτά κάνει λόγο ότι κατοικούνται από Έλληνες στα υπόλοιπα 4 από αυτά χρησιμοποιεί τον όρο «darnaci» (Νταρνάκες)¹⁸⁵. Ο Χαλκιόπουλος το 1910 ξεχωρίζει 13 χωριά ως Νταρνακοχώρια¹⁸⁶, ενώ ο Παπαγεωργίου μόλις 7¹⁸⁷. Τα κοινά, λοιπόν, χωριά που οι παραπάνω φαίνεται να δέχονται ως Νταρνακοχώρια είναι τα: Σαρμουσακλή, Σουμπάς κιοϊ, Τοπόλιανη, Βέζνικ, Δόβιστα και Ντερβισιάνη. Αποφεύγω, ωστόσο, να δώσω έναν αριθμό για τους Νταρνάκες, διότι αφενός όλοι τους υπολόγιζαν μαζί με τους υπόλοιπους ελληνόφωνους του καζά Σερρών, αφετέρου οι εκάστοτε συγγραφείς δεν συμφωνούν στο ποια ήταν ακριβώς τα Νταρνακοχώρια, ούτε στο ποια κατοικούνταν από ελληνόφωνους, και άρα Νταρνάκες, αμιγώς και ποια από τους υπόλοιπους λαούς.

Ένα στοιχείο, για το οποίο κάνει λόγο ο Κάντσωφ είναι ότι οι ελληνόφωνοι αυτοί μιλούσαν λίγο διαφορετικά από τους υπολοίπους¹⁸⁸. Ακριβώς γι' αυτό η γλώσσα τους μελετήθηκε από αρκετούς Έλληνες φιλόλογους ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, στην οποία βρέθηκαν αρκετοί αρχαϊσμοί και ενδιαφέρουσες λέξεις¹⁸⁹. Ο Πανταζίδης, στο άρθρο του στην φιλολογική εφημερίδα «Φιλίστωρ» το 1862 αναφορικά με ένα είδος «διασωστικής γλωσσολογίας» συγκεντρώνοντας αρχαϊκές λέξεις από την

¹⁸³ Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma, Mesta i Bregalnica" (Ταξίδι στις κοιλάδες του Στρυμόνα, Νέστου και Μπρεγκάλνιτσα), *Izbrani proizvedenija*, Tom 1, Izdatelstvo "Nauka i izkustvo", Σόφια 1970, σ. 79.

¹⁸⁴ Vasil Kančov, *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Σόφια 1900, σ. 73.

¹⁸⁵ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), "Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija" (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dăržavna pečatnica, 1891, σ. 838-839. Ο Στρέζωφ κάνει το εξής λάθος, ανάμεσα σε πολλά παρόμοια στο βιβλίο του. Ενώ αφενός το χωριό Βερνάρ σημειώνεται να έχει Νταρνάκες στην σελίδα 839, στην σελίδα 295 εμφανίζεται ως αμιγώς ρομικό χωριό. Παράλληλα, ενώ ξεχωρίζει τους Νταρνάκες ως όρο (дърнаци) από τους Έλληνες (гърци) στα 4 αυτά χωριά, στην στατιστική του στο τέλος του βιβλίου σ. 295 τους συμπεριλαμβάνει στους Έλληνες.

¹⁸⁶ Αθανάσιος Χαλκιόπουλος, ό.π., σ. 48.

¹⁸⁷ Βασίλης Σ. Κάρτσιος, ό.π., σ. 37.

¹⁸⁸ Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma, Mesta i Bregalnica" (Ταξίδι στις κοιλάδες του Στρυμόνα, Νέστου και Μπρεγκάλνιτσα), *Izbrani proizvedenija*, Tom 1, Izdatelstvo "Nauka i izkustvo", Σόφια 1970, σ. 79.

¹⁸⁹ Λεπτομέρειες για τις γλωσσικές αυτές ιδιαιτερότητες βλ. Βασίλης Σ. Κάρτσιος, ό.π., σ. 35-49.

Χαλκιδική και τις Σέρρες, μνημονεύει τα Νταρνακοχώρια ως ένα ιδανικό πεδίο για τέτοιου είδους γλωσσικές έρευνες: «Ομολογούμεν όμως ότι ηδύνατο τις πλειότεραν ευκαιρίαν έχων και εις τα περίζ χωρία περιερχόμενος, ιδίως δε τα λεγόμενα Δαρνάκικα, να συλλέξῃ περισσοτέρας, διότι κατά την ομολογίαν πολλών εκεί απαντώσι και μάλιστα παρά ταις γυναιξί¹⁹⁰ λέξεις δύσληπτους εις τους κατοίκους της πόλεως, αλλ' εξ άπαντος ελληνικαί, επειδή ούτε βουλγαρικαί είναι ούτε τουρκικαί»¹⁹¹.

Μια εκδοχή για αυτή τους την ιδιαιτερότητα έχει να κάνει, κατά τον Βέρκοβιτς¹⁹², με το γεγονός ότι αυτοί οι ελληνόφωνοι μετοίκησαν βορειοανατολικά των Σερρών από την Θήβα, χωρίς να αναφέρεται ο λόγος ή να μπορεί να εξεταστεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο¹⁹³. Η αχνή αυτή ιδιαιτερότητά τους ήταν συνδεδεμένη και με το ντύσιμό τους: οι κάτοικοι φορούσαν μπενεβρέκια, σε αντίθεση με τους κοντινούς ελληνόφωνους του Παγγαίου, που φορούσαν βράκες¹⁹⁴. Άλλες λεπτομέρειες για τους Νταρνάκες είναι ότι ασχολούνταν κυρίως με την γεωργία και συγκεκριμένα με την καλλιέργεια καπνού και βαμβακιού¹⁹⁵.

¹⁹⁰ Οι γυναίκες των χωριών, όπως αναφέρει και ο Weigand για τις Βλάχες της Ράμνας, καθώς κατά κανόνα δεν είχαν πολλές επαφές με τα υπόλοιπα χωριά και άρα τις υπόλοιπες γλωσσικές ομάδες, διατηρούσαν την γλωσσική τους ποικιλία χωρίς ξένες επιρροές. Gustav Weigand, *Aromune. Etnografičesko-filologičesko-istoričesko izdirvanija na tuj narečeniha narod Makedono-romune ili Cincare* (Αρωμόνιοι. Εθνογραφικές-φιλολογικές-ιστορικές αναζητήσεις αυτού του ονομαζόμενου λαού Μακεδονο-ρουμούνων ή Τσιντσάρων), μετάφραση Sr. Danoff, Βάρνα 1899, σ. 222-223.

¹⁹¹ Βασίλης Σ. Κάρτσιος, ό.π., σ. 36.

¹⁹² Στέφαν Τλιτς Βέρκοβιτς (1821-1893): Βόσνιος εθνογράφος, που ασχολήθηκε με την πολιτιστική παράδοση των σλαβόφωνων της Μακεδονίας από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα μέχρι τον θάνατό του. Το πιο συζητημένο έργο του είναι το *Narodne pesme Makedonski Bugara* (Παραδοσιακά τραγούδια των Βουλγάρων της Μακεδονίας), Βελιγράδι 1860. Το βιβλίο του Βέρκοβιτς που εξετάζεται στην εργασία, φέρει τον τίτλο *Topografičesko-etnografičeskij očerk Makedonij* (Τοπογραφικό-εθνογραφικό δοκίμιο της Μακεδονίας), Voennaja Tipografija, Αγία Πετρούπολη 1889.

¹⁹³ Vasil Kančov, *Makedonija* ό.π., σ. 73.

¹⁹⁴ Απόστολος Κ. Γκισδαβίδης, ό.π., σ. 160.

¹⁹⁵ Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma, Mesta i Bregalnica" (Ταξίδι στις κοιλάδες του Στρυμόνα, Νέστου και Μπρεγκάλνιτσα), *Izbrani proizvedenija*, Tom 1, Izdatelstvo "Nauka i izkustvo", Σόφια 1970, σ. 79. Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), "Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija" (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dăržavna pečatnica, 1891, σ. 838-839.

4.3.4. Οι βόρειες πόλεις και κωμοπόλεις

Αρχής γενομένης από την κοντινότερη πόλη προς βορράν, το Ντεμίρ Χισάρ, είναι γνωστό ότι η πατριαρχική της κοινότητα αριθμούσε λίγες παραπάνω από 200 οικογένειες (1.000 έως 1.200 άτομα)¹⁹⁶. Ωστόσο, ανάμεσα σε αυτούς υπήρχαν τόσο Βλάχοι (περίπου 250 άτομα) όσο και σλαβόφωνοι, των οποίων ο αριθμός κυμαίνεται, με βάση τις πηγές, μεταξύ 150 έως 2.500 ατόμων¹⁹⁷. Ανεξάρτητα με τα ποσοστά των μη Ελλήνων συγγραφέων, οι ελληνόφωνοι αποτελούσαν την ραχοκοκαλιά της πατριαρχικής κοινότητας του Ντεμίρ Χισάρ, οι περισσότεροι εκ των οποίων είχαν μετοικήσει σε αυτό κατά καιρούς από το Μελένικο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο Δημητριάδης αναλύει σχετικά: «Οι Έλληνες (συμπεριλαμβανομένων και των εξελληνισμένων Βουλγάρων) (ανέρχονται) εις 200 οικογενείας. [...] Οι δε Έλληνες προ 40 ετών (περί το 1838) συνεποσούντο μόλις εις 60 οικογενείας. Προ 60 δε ή 70 (1818 ή 1808) ετών εις ολιγίστας, 5-10. Οι Τούρκοι τότε ήσαν πολυπληθέστεροι, διπλάσιοι τουλάχιστον των νυν, φθοράν παθόντες μεγάλην ενωρίς ήδη υπό του θανατικού, πανώλους δηλονότι, ήτις ως ακούω παρά γερόντων εισβαλούσα τω 1816 διήρκεσε μέχρι του 1820 ή 1822. Ωσαύτως δε επελθούσα τω 1838 εξωλόθρευσε περί τους 1.000 Τούρκους, μόλις δε 5 ή 6 Χριστιανούς! [...] Οι Έλληνες επληθύνθησαν κυρίως από του τελευταίου, τω 1836, θανατικού του μέγαν επενεγκόντος εις τους μη προφυλαττομένους Τούρκους όλεθρον, δι' αποίκων εκ του ελληνικωτάτου Μελενίκου (Β. 8 ώρας) ή οικογενειών, τούτων όμως ολίγων, ή μόνον γυναικών υπανδρευομένων τους πλεονάσαντας αλλαχόθεν (και εκ Βουλγαρικών χωρίων) συνελθόντες δι' εμπόριον και διαφόρους βιοποριστικάς εργασίας άνδρας του Δεμίρ Ισάαρ»¹⁹⁸. Σε αυτό συμφωνεί και ο Abbott, χαρακτηρίζοντας την πατριαρχική συνοικία των 200 περίπου σπιτιών ως μια «αποικία από το Μελένικο, με ένα πασπάλισμα Βουλγάρων»¹⁹⁹. Σύμφωνα με τον Μαρκώφ, γραμματέα του βουλγαρικού πρακτορείου στην Θεσσαλονίκη, που διηύθυνε το πρακτορείο των Σερρών, το Ντεμίρ Χισάρ αποτελείται από 1.258 σπίτια, εκ των οποίων 874 είναι τουρκικά, 139 τσερκέζικα, 40 βλαχικά, 44 ρομικά, 157 ελληνικά

¹⁹⁶ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 536.

¹⁹⁷ Προφανώς και αυτός ο αριθμός είναι υπερβολικός. Ένας τέτοιος αριθμός δεν θα δικαιολογούσε την ισχνή βουλγαρική κοινότητα της πόλης, η οποία στηριζόταν καθαρά σε σλαβόφωνους των γύρω χωριών.

¹⁹⁸ Σωτήριος Δημητριάδης, “Υπομνηματικάί τινές σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου”, *Περιοδικό Παρνασσός* 2 (1878), σ. 530-531.

¹⁹⁹ G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 98.

(περίπου 800 άτομα) και 3 βουλγαρικά²⁰⁰. Το σίγουρο είναι ότι, όπως και το Μελένικο, ήταν μια ελληνόφωνη πόλη μέσα σε μια συμπαγώς σλαβόφωνη, όσον αφορά του χριστιανούς, ύπαιθρο.

Ο Δημητριάδης μοιράστηκε αντίστοιχα κάποιες παρατηρήσεις του για την ελληνική γλώσσα στο Ντεμίρ Χισάρ. «*Η Ελληνική γλώσσα εν Δεμίρ Ισσάρ παραφέρει μεν ολίγον της Μελενικίας προφοράς, ήτις είνε μαλακωτέρα, αγαπά δε κατά κόρον τα υποκοριστικά εις πούλον (π.χ. ζυλόπ[ου]λο, ψωμόπ[ου]λο, γατόπ[ου]λο, αμπελόπ[ου]λο) – το μπ προφέρεται ως b μόνον μη ακουομένου του μ – κτλ.), διαφέρει δε και της Σερραϊκής, μεθ' ης κοινόν έχει τας πολλάς (παρά τω καθόλου λαώ εννοώ) τουρκικάς λέξεις δια την συχνήν μετά των Τούρκων επιμιξίαν²⁰¹, δεν γνωρίζει όμως την παρ' εκείνη του σ ως sch προφοράν. Περίεργον είνε ότι εν τη Μελενικία διαλέκτω υπάρχουν εν χρήσει ολιγισταί τινες Βουλγαρικάί λέξεις, τούτων δ' ολιγώτεροι εν Δεμίρ Ισσάρ, ει και αύται αφαιρούνται ευθύς εν αμφοτέραις ταις κωμοπόλεσι, ότε η ομιλία γίνεται καθαρωτέρα κάπως, φαίνονται δε σαφώς προστεθειμένοι μόνον δια την συχνήν προς τους Βουλγάρους εμπορικήν επιμιξίαν, ουχί δ' επιμιξίας του γένους. Ούτως ο ζυλοφόρος εν Μελενίκω, όστις είνε πάντοτε Βούλγαρος χωρικός, δεν είνε παράδοξον αν καλήται με το Βουλγαρικόν όνομα *darbárh*, και το σκάψιμον των αμπέλων *práschisma*, διότι Βούλγαροι είνε κυρίως οι τουτ' εργαζόμενοι. Εν γένει όμως εν Δεμίρ Ισσάρ σπανίως μεν λέγεται Βουλγαρική τις λέξις, πολλάκις όμως ακούει τις τουρκικάς λέξεις και φράσεις ακόμη ολοκλήρους, μόριά τινα, το αστεϊόν *τζάνουμ*= ψυχή μου! (τούτο και εν Μελενίκω και εν Σέρραις). Αλλά και μεθ' όλα ταύτα η γλώσσα είνε καθαρά ελληνική, ήτις μάλιστα βαθμηδόν καθαρίζεται, καθ' όσον τα γράμματα γίνονται περισσοτέρων κτήμα»²⁰².*

Πέρα από τα ενδιαφέροντα στοιχεία για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής γλώσσας του Ντεμίρ Χισάρ, ο Δημητριάδης έθιξε ήδη από το 1878 την επιρροή της εκπαίδευσης στον «καθαρισμό» της γλώσσας, μέσω της αντικατάστασης κάποιων ξένων λέξεων, που θεωρούνταν τουλάχιστον απρεπείς. Σίγουρα, όμως, τα ελληνικά σχολεία δεν είχαν την δύναμη να εξελληνίσουν γλωσσικά την Μακεδονία, όπως γράφουν και για αυτά στο Ντεμίρ Χισάρ, οι Σλάβοι προπαγανδιστές²⁰³. Αντιθέτως,

²⁰⁰ M. Paillares, ό.π., σ. 450.

²⁰¹ Υπό την έννοια του συγχρωτισμού. Χρησιμοποιεί την ίδια λέξη και παρακάτω με αυτήν την σημασία.

²⁰² Σωτήριος Δημητριάδης, ό.π., σ. 539.

²⁰³ Βασίλειος Μουγκράκης, «Ελληνοσερβικές εκκλησιαστικές και διπλωματικές αντιπαραθέσεις στις Σέρρες κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η*

πολλά από τα σχολεία, ανάλογα με την οικονομική ευρωστία της εκάστοτε κοινότητας, ήταν σε γενικές γραμμές σε άσχημη κατάσταση (κακές εγκαταστάσεις), οι πόροι λιγοστοί, πολλοί μαθητές το εγκατέλειπαν ώστε να δουλέψουν μαζί με τους γονείς τους²⁰⁴, και κυρίως η διδασκαλία της γλώσσας αφορούσε στην καθαρεύουσα, καθιστώντας το ακόμη δυσκολότερο για τους μη ελληνόφωνους να μάθουν την ελληνική²⁰⁵. Η διάχυση της ελληνικής γλώσσας, τουλάχιστον στην περιοχή υπό εξέταση, βασίστηκε κυρίως στις επαφές με τους ελληνόφωνους του σαντζακίου²⁰⁶ και στα συνοικέσια σλαβόφωνων με ελληνόφωνες γυναίκες, οι οποίες μεγάλωναν τα παιδιά μαθαίνοντάς τους ελληνικά²⁰⁷.

περιοχή τους – Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, τομ. Α' (2013), σ. 339-341. Spiridon Gopchevich, *Stara Srbija i Makedonija* (Παλαιά Σερβία και Μακεδονία), μετάφραση Milan Kasumovich, Deo prvi, Βελιγράδι 1890, σ.160-165 . Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma", ό.π., σ.43-62 . Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), "Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija" (Δύο σαντζακία της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo, Godina Sedma* (XXXVI), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 831-834. Οφφέικωφ (Ατανάς Σοπώφ), *Η Μακεδονία κατά την χιλιετηρίδα του αγίου Μεθοδίου, ήτοι έκθεσις περί της ενεστώσης καταστάσεως του Βουλγαρισμού εν Μακεδονία*, Εν Φιλιππουπόλει 1885, σ. 28-30. Για την γνώμη του Ivanić βλ. Gordana Blagojević, «Οι Σέρρες και οι γύρω περιοχές στη σερβική ιστοριογραφία: από την εποχή των τουρκικών κατακτήσεων έως και το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους – Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τομ. Α' (2013), σ. 9.

²⁰⁴ Αυτό συνέβαινε κυρίως στα χωριά.

²⁰⁵ Γράφει ο Α. Κορομηλάς σε σχετική του επιστολή προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης τον Οκτώβριο του 1904: «Γνωρίζει βεβαίως η Υμ. Παναγιότης κρείττον εμού το ασυνάρτητον της εν τη υπαίθρω χώρα σχολικής παιδεύσεως εκ των ξηρών καρπών, ους τόσα από 30ετίας δαπανώντες απεκομίσαμεν. Η έλλειψις ενιαίου συστήματος διδασχής, η εν ξενοφώνοις χωρίοις εφαρμογή διδασκτικής μεθόδου προωρισμένης δι' Ελληνοφώνους μαθητάς, η σχολαστική ξηρότης των εν ισχύ προγραμμάτων, η εξάρτησις της εργασίας του καθ' όλον το έτος ανεξελέγκτου διδασκάλου εκ του πατριωτισμού αυτού και του ζήλου και της κρίσεως των εκασταχού εφορειών, η εν πλείσταις κοινότησι μη επιχορηγομέναις παρ' ημών διαρρύθμισις πάντων των ανωτέρω κατά τας αντιλήψεις των αγροτών εφόρων, η οικιρότης των αναγνωστικών βιβλίων, η παντελής τέλος έλλειψις εθνικού πνεύματος εν τη καθ' άπασαν Μακεδονίαν διδασκαλία των ελληνικών γραμμάτων δεν ήτο βεβαίως δυνατόν ν' αποφέρωσι κρείττονας καρπούς». Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 210-211.

²⁰⁶ Ίων Δραγούμης, *Τα τετράδια του Ίλιντεν*, εκδ. Πετσιβα, Αθήνα 2000, σ. 627.

²⁰⁷ Περικλής Α. Αργυρόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου – Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1957, Σειρά Ι.Μ.Χ.Α. 14, σ. 38.

Τα εκπαιδευτήρια του Ντεμίρ Χισάρ ήταν: το αρρεναγωγείο, το παρθενγωγείο, το νηπιαγωγείο τα οποία κατά το σχολικό έτος 1905-1906 είχαν 54 μαθητές, 44 μαθήτριες και 31 νήπια αντίστοιχα²⁰⁸. Με βάση την έκθεση του επιθεωρητή ελληνικών σχολείων, Γ. Χατζηκυριακού, η ελληνική κοινότητα του Ντεμίρ Χισάρ βρισκόταν σε καλή οικονομική κατάσταση, πράγμα που της επέτρεπε να διατηρεί καλά εκπαιδευτήρια, και με την αρωγή των συγκεκριμένων δασκάλων, εμφορούμενων «πολλού ζήλου προς το έργον των και ζωηρού εθνικού αισθήματος», διατηρούνταν ακμαία²⁰⁹. Είχε, δε, υπό την επιρροή της και την ρομική χριστιανική μερίδα της πόλης, αποτελούμενη από περίπου 50 οικογένειες²¹⁰. Μια αδελφότητα, που είχε ιδρυθεί ήδη από το 1874 στο Ντεμίρ Χισάρ, η «Φιλοπροοδευτική Αδελφότητα». Αυτή είχε ενεργή εκπαιδευτική δράση, συντηρώντας τους άπορους μαθητές, διατηρώντας υποτρόφους, ενώ σε μία από της συγκεντρώσεις της το 1889 έγινε λόγος για προσπάθεια από μεριάς των μελών της σύστασης ενός οικοτροφείου, προορισμένο για τους μαθητές των γύρω χωριών. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν έγινε. Χρόνο με τον χρόνο η αδελφότητα αυτή ατόνησε²¹¹. Σε αυτήν συμμετείχαν όλα τα πρόσωπα της ελληνικής κοινότητας με επιρροή: ο Αριστοτέλης Κώτσιος, γιατρός, ο Γεώργιος Στιβαρός, διευθυντής των σχολείων της πόλης, ο Θωμάς Παπαχαριζάνου, έμπορος κ.ά.²¹². Στο ημερολόγιο του έτους 1909 του Παμμακεδονικού Συλλόγου Αθηνών, αναφέρεται ως σωματείο ο «Εθνικός Σύνδεσμος» με πρόεδρο τον Μητροπολίτη Αιμιλιανό²¹³.

Η οικονομική δύναμη της ελληνικής κοινότητας του Ντεμίρ Χισάρ αποτυπώνεται στην εξής παρατήρηση του Γ. Στιβαρού: «(Το Ντεμίρ Χισάρ) ως κάστρον δε πολιτικόν τε και εκκλησιαστικόν των περί αυτό Ελληνικών βουλγαρόφωνων χωριών Κρουσόβου, Ρατόβου, Βεθέρνης, Λατρόβου, Καμαρότι, Σαβιάκου, Κιπρή, Κουμλή, Βαρακλή και Σπατόβου²¹⁴ μεγίστην εξασκεί επ' αυτών δύναμιν, διότι εξ αυτού

²⁰⁸ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 533-534. Για το σχολικό έτος 1904-1905 ο Παγιαρέ αναφέρει ότι οι μαθητές των τριών αυτών εκπαιδευτηρίων ήταν 180, αριθμός υπερβολικός.

²⁰⁹ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 533-538.

²¹⁰ Ό.π.

²¹¹ Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 189-192.

²¹² Ό.π.

²¹³ (Ανωνύμου), «Πίναξ II: Σωματεία και συντεχνία εν τω νομώ Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικών Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, εν Αθήναις 1909, σ. 315.

²¹⁴ Αναφέρεται στα χωριά Κρούσοβο, Ράντοβο, Βέτερνα, Λάτροβο, Καμαρέτο, Σάβιακο, Κιουπρή, Κουμλή, Μπαρακλή και Σπάτοβο.

εξαρτάται η τύχη αυτών²¹⁵». Τα παραπάνω χωριά βρίσκονται σε μικρή απόσταση γύρω από την πόλη του Ντεμίρ Χισάρ. Μέσα σ' αυτό, όσον αφορά τους χριστιανούς, η ελληνική κοινότητα ήταν αυτή που κρατούσε στα χέρια της το εμπόριο και έλεγχε τις εκκλησιαστικές θέσεις κλειδιά. Συνεπώς, προκειμένου οι χωρικοί της γύρω περιοχής να πουλήσουν τα προϊόντα τους, έπρεπε να έχουν καλές σχέσεις με την ελληνική κοινότητα της πόλης. Στην ουσία, εξαρτώνται από αυτήν, όπως σημειώνει παραπάνω ο Στιβαρός.

Το Μελένικο λίγο βορειότερα αποτελούσε μια κωμόπολη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στην οποία έχουν εστιάσει την προσοχή τους πολλοί νεότεροι συγγραφείς. Ένας από τους λόγους είναι ότι αποτελούσε το κέντρο της μητροπολιτικής επαρχίας Μελενίκου, άλλος είναι για τα μεταβυζαντινά του στοιχεία, αλλά ο κυριότερος είναι ότι αποτελούσε μια ελληνόφωνη κωμόπολη που χάραζε τα όρια των ελληνικών διεκδικήσεων, περιτριγυρισμένη από συμπαγείς σλαβόφωνους πληθυσμούς και ορισμένους τουρκόφωνους. Οι ελληνόφωνοι εγκαταστάθηκαν στο Μελένικο κατά τον 12^ο ή 13^ο αιώνα, με σκοπό την εδραίωση ενός φρουρίου, ως άμυνα στους Βούλγαρους²¹⁶. Ενώ, λοιπόν, γίνεται λόγος ότι το Μελένικο αποτελούσε τόπο εξορίας των Βυζαντινών²¹⁷, δεν αποκλείεται και το παράλληλο σενάριο, βάσει του οποίου κατά την οργάνωση του Μελενίκου ως φρουρίου να μεταφέρθηκαν ελληνόφωνοι από την Φιλιπούπολη εκεί²¹⁸. Ως τεκμήρια αυτής της βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς παρατίθενται τα επίθετα Φλάμπουρας, Μούρτζουφλος, Δούκας, Καραμάνος, Κόπανος, Κουροπαλάτης, Σανδωνής κ.ά.²¹⁹. Η, δε, κοινωνία φαίνεται να ήταν ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα χωρισμένη σε «αφεντάδες» και «υποχείριους», κάτι στο οποίο δίνεται

²¹⁵ Στιβαρός Γεώργιος, «Δεμίρ Ισάριον», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, εν Αθήναις, 1910, σ. 212.

²¹⁶ Για την ύπαρξη της πόλης ως Μελένικο κατά τον 12^ο αιώνα βλ. M. Paillares, ό.π., σ. 177-178, υποσημ. 90.

²¹⁷ Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 225.

²¹⁸ Ljubomir Miletić, “V polurazrušenija Melnik [Patni beležki ot 1914 godina]” (Στο ημεμεριωμένο Μελένικο: Οδοιπορικές σημειώσεις από το 1914), *Makedonski Pregled*, kn. 2 (1924), σ. 86 .Η, δε, επιγραφή την οποία αντίκρυσε ο Ι. Δραγούμης σε μια παλιά εκκλησία του Μελενίκου «*Ανεκαινίσθη επί βασιλέων Ανδρονίκου και κυρίου Αυτοκράτορος Κομνηνού του Παλαιολόγου και Ειρήνης της Ευσεβεστάτης, έτος 6.790 ζ' ενδεικτίωνος (1282)*» υποστηρίζει αυτήν την θεωρία. Ίων Δραγούμης, *Τα τετράδια*, ό.π., σ. 373.

²¹⁹ Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 226.

βυζαντινή προέλευση²²⁰. Όσον αφορά την γλωσσική ιδιαιτερότητα των κατοίκων, ο Ι. Δραγούμης αναφέρει πως άκουσε τις λέξεις «χαλεύω = ζητώ, πλίκος = φάκελος, κόραβος = νεροχύτης, ρουχοθέση = ντουλάπι»²²¹. Άλλα στοιχεία είναι τα εξής: «Οι Μελενίκιοι έλεγαν μητέρα, οι Σιδηροκαστριναί λέγουν μαμά, αφνός = αχνός = ατμός, καθαρός λέγουν ο παστρικός όπως και εις το Παγγαίον, μεστώνω, δένω βιβλίον όπως απαντάται η λέξις και εις την Κρήτην, γάρους = το γλεύκος. Αρνεύω λέγουν οι Μελενίκιοι, δεικνύω πιθανώς εκ του ειρηνεύω. Αχαμνά λέγουν οι Σιδηροκαστρινοί και οι Μελενίκιοι. Μεσαρά, το μέσον, αχαμνά, αχαμνοσύνη λέξεις αι οποίαι ακούονται εις όλην την Μακεδονίαν. Οι Μελενίκιοι φυλάττουν το άρθρον του, τας, εις τον πληθυντικόν αριθμόν. Οι Μελενίκιοι φερ' ειπείν λέγουν μη πειράζεις τας γυναίκες = τις γυναίκες, τας όμορφες και ούτω καθεξής. Ήφερνα = έφερνα, ήλεγα = έλεγα, διάζομαι = υφαίνω, στεγνάρις = φυματικός, πομπεύω = κατακρίνω, εξευτελίζω, αναφέρω εις το στόμα μου υβριστικώς κάποιον, ένι αντί είναι»²²².

Το Μελένικο γνώρισε μεγάλη άνθηση από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, με τους κατοίκους του να επιδίδονται στο εμπόριο προϊόντων βυρσοδεξίας, νημάτων βαμβακιού και μεταξιού με την Αυστροουγγαρία και την Γαλλία²²³. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα σώζεται το καταστατικό της παραπάνω κοινότητας (1813). Περί το 1840 σημειώνεται ότι στην πόλη υπήρχε τυπογραφείο και ελληνικά σχολεία²²⁴. Με την επέκταση, όμως, των σιδηροδρόμων, οι δρόμοι του εμπορίου μετατοπίστηκαν και το Μελένικο παρήκμασε. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αυτό για το οποίο ήταν ξακουστό ήταν τα κρασιά τα οποία παρήγαγε²²⁵. Η οικονομική όμως, παρακμή της κωμόπολης οδήγησε πολλούς από τους κατοίκους στην μετανάστευση ή στην μετοίκηση σε κοντινές πόλεις, όπως το Ντεμίρ Χισάρ και την Άνω Τζουμαγιά. Με βάση την οθωμανική απογραφή του 1881-1882/1893 οι πατριαρχικοί του καζά Μελενίκου ανέρχονταν μόλις σε 2.700 άτομα, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και ορισμένοι μη ελληνόφωνοι²²⁶. Το σίγουρο είναι ότι η δύναμη του ελληνικού δικτύου στην περιοχή

²²⁰ Ίων Δραγούμης, *Τα τετράδια*, ό.π., σ. 373.

²²¹ Το ίδιο.

²²² Απόστολος Κ. Γκισδαβίδης, ό.π., σ. 194.

²²³ Μ. Paillares, ό.π., σ. 178-179, υποσημ. 91.

²²⁴ Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 227.

²²⁵ Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 33. Ο Μπάκας κάνει λόγο για εξαγωγή 1.500.000 οκάδων κρασιού.

²²⁶ Kemal Karpat, ό.π., σ. 136-137.

περιοριζόταν μόνο στην κωμόπολη του Μελενίκου. Εικοσιπέντε χρόνια αργότερα, η κοινότητα πρόκειται να μειωθεί ακόμη περισσότερο, οπότε αριθμούσε σε μόλις 2.395 άτομα, με τους ελληνόφωνους να αποτελούν περίπου τους 2.300²²⁷. Το 1913, οπότε εγκαταλήφθηκε η πόλη, σημειώθηκαν 1.861 άτομα με τόπο προέλευσης το Μελένικο, κάτι που αποδεικνύει ότι η κοινότητα συνέχισε να μειώνεται αισθητά²²⁸.

Η εικόνα που παραθέτει ο μητροπολίτης Μελενίκου Ιωακείμ το 1902 είναι τραγική: «Ο Μελένικος ήκμαζε προ τινος υλικώς και ηθικώς. Η καταστροφή όμως των αμπέλων κατέρριψεν αυτόν και υπό τας δύο όψεις. Η φοβερά ένδεια εξώθησε τας γυναίκας εις άτιμον πόρον ζωής: παραδίδονται τω στρατώ όπως τραφώσιν, αφού οι άνδρες εκπατρίζονται προς εύρεσιν έργου αλλαχού. [...] Αι σχολαί λειτουργούσιν εντός τριών αθλίων κατηρειπωμένων ζύλινων οικοδομών. Εν τη μία το παρθенаγωγείον και εν ταις δυσί, δεκάλεπτον απ' αλλήλων απεχούσαις, το αρρεναγωγείον»²²⁹. Ο αριθμός των μαθητών στο αρρεναγωγείο, το παρθенаγωγείο, το μικτό σχολείο της συνοικία του Ποταμού και στα δύο νηπιαγωγεία κατά το σχολικό έτος 1905-1906 ήταν συνολικά 336²³⁰. Οι ενδεείς της κοινότητας, όπως και τα σχολεία, λάμβαναν ένα βοήθημα από το ποσό που άφησε ως διαθήκη (5.000 τουρκ. λίρες) ο καταγόμενος από εκεί, Αναστάσιος Παλατίδης²³¹. Οι αδελφότητες που υπήρχαν στο Μελένικο ήταν η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών, ο Σύλλογος Ευελπίδων Μελενίκου, η Αδελφότης Πέτρου και Παύλου, η Αδελφότης της Αγίας Παρασκευής και η Φιλόπτωχος Αδελφότης της Αγάπης²³².

Στο Πετρίτσι δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου ελληνόφωνοι²³³. Η εκεί ελληνική κοινότητα αποτελείτο από λίγους Βλάχους, μερικές οικογένειες Αλβανών, και πολλούς σλαβόφωνους, οι οποίοι αυξομειώνονταν ανάλογα με τις πολιτικές αλλαγές. Αυτό

²²⁷ Χρήστος Ανδρεάδης, ό.π., σ. 552. Βλ. σχετικά Vasil Kančov, *Makedonija* ό.π., σ. 73-74.

²²⁸ *Διπλωματικά Έγγραφα 1913-1917, Ελληνοσερβική Συνθήκη Συμμαχίας. Εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν*, εκδ. Β', Υπουργείο Εξωτερικών, Εν Αθήναις, 1920, σ. 256.

²²⁹ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 657.

²³⁰ Ό.π., σ. 552-553.

²³¹ Ό.π., σ. 554.

²³² Ό.π., σ. 165-166.

²³³ Η μόνη ξένη πηγή που κάνει λόγο για ελληνόφωνους, και όχι απλά για πατριαρχικούς/Ελληνες, είναι του Μίσεφ. Βλ. D. M. Brancoff, ό.π., σ. 186-187, όπου αναφέρει μόλις 20 ελληνόφωνους.

αποδεικνύεται από την παραμονή μόνο των δύο πρώτων ομάδων κατά το 1884-1885²³⁴. Επιπλέον, όπως φαίνεται, κυρίως οι Βλάχοι της ελληνικής κοινότητας Πετριτσίου μετανάστευσαν το 1913 στην Ελλάδα (13 οικογένειες – 65 άτομα)²³⁵. Με αυτόν τον αριθμό συμφωνούν τόσο ο Κάντσωφ²³⁶ και ο Χατζηκυριακού²³⁷, όσο και η οθωμανική απογραφή των ετών 1881-1882/1893²³⁸.

Ο ελληνόφωνοι της έσχατης Άνω Τζουμαγιάς μετοίκησαν εκεί μετά το 1879. Ο Στρέζωφ εξηγεί αυτήν την μετοίκηση: «*Το κέντρο, η Άνω Τζουμαγιά (Τζουμαγιά Μπαλιά²³⁹), είναι μια νοικοκυρεμένη πολίχνη με όχι παραπάνω από 1.200 σπίτια. Κατά τα θυελλώδη χρόνια μεταξύ 1877-1879 το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της πόλης, όπως και της γύρω περιοχής, μετοίκησε αλλού. Η πόλη λεηλατήθηκε και ερημώθηκε. Το μεγαλύτερο μέρος των σπιτιών της πόλης είναι καινούργια, και οι κάτοικοι είναι μέτοικοι από άλλα μέρη. Εγκαταστάθηκαν στην πόλη Τσιντσάροι και Έλληνες από το Μελένικο και τις Σέρρες, οι οποίοι πήραν στα χέρια τους όλο το εμπόριο*»²⁴⁰. Η αποστολή της νηπιαγωγού Αναστασίας Βλαχάβα εκεί κατά το σχολικό έτος 1881-1882, φαίνεται να συμφωνεί με την παραπάνω αναφορά του Στρέζωφ²⁴¹.

Οι ελληνόφωνοι της Άνω Τζουμαγιάς το 1906 ήταν 40-45 οικογένειες, δηλαδή περίπου 200-250 άτομα, όλοι από το Μελένικο. Μαζί με τους βλαχόφωνους μετοίκους από το Κρούσοβο, περίπου 150 άτομα, αποτελούσαν την εκεί ελληνική κοινότητα

²³⁴ Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 139-140.

²³⁵ *Διπλωματικά Έγγραφα 1913-1917*, ό.π., σ. 256.

²³⁶ Vasil Kančov, *Makedonija* ό.π., σ. 186. Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 122: «*Ανάμεσα στους Βουλγάρους, υπάρχουν 8 οικογένειες, που λέγονται Ζαγκόρτσι, απόγονοι 2-3 σπιτιών, των οποίων οι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν εδώ στα τέλη του προηγούμενου αιώνα (18^ο) από την Ζαγορά της Θεσσαλίας. Παρόλο που αυτά τα σπίτια είναι αρκετά εκβουλγαρισμένα, καθώς χρησιμοποιούν την βουλγαρική ως οικιακή γλώσσα, πάλι ελληνίζουν και αποτελούν το κέντρο ενός μικρού πατριαρχικού κόμματος*».

²³⁷ Όπως επισημαίνει και ο Χατζηκυριακού το 1906 «*η εξ 150 περίπου οικογενειών ημετέρα κοινότης περιλαμβάνει κατά το πλείστον Βουλγαρόγλωσσους και ολίγους Βλαχόγλωσσους και περί τα 40-50 Αθιγγανικάς (οικογένειας)*». Βλ. Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 559.

²³⁸ Kemal Karpat, ό.π., σ. 136-137.

²³⁹ Πρόκειται για την τουρκική ονομασία της πόλης.

²⁴⁰ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII)*, Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 18.

²⁴¹ Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 179.

(συνολικά 372 άτομα). Όπως επισημαίνει ο Στρέζωφ για το εμπόριο, το ίδιο αναφέρεται από τον Χατζηκυριακού, ότι δηλαδή ο χαρακτήρας της αγοράς ήταν ελληνικός «*ακουομένης ευτυχώς και της ελληνικής γλώσσας*»²⁴². Ως μέτοικοι από το Μελένικο, έχει γίνει ήδη λόγος, τόσο για την πορεία τους μέσα στον χρόνο, όσο για ορισμένα από τα γλωσσικά και πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Η ελληνική κοινότητα της Άνω Τζουμαγιάς διατηρούσε ένα μικτό σχολείο 5 τάξεων με εγγεγραμμένους κατά το σχολικό έτος 1905-1906 30 μαθητές και 16 μαθήτριες, ενώ υπήρχε και νηπιαγωγείο με 22 νήπια²⁴³. Αυτός ο αριθμός, λαμβανομένου και του αριθμού των μελών της κοινότητας, δείχνει ότι, είτε ο Χατζηκυριακού παραθέτει άλλα νούμερα από τα πραγματικά, είτε ότι φοιτούσαν και μαθητές από οικογένειες που δεν ανήκαν στην ελληνική κοινότητα της Άνω Τζουμαγιάς. Πέρα από το σχολείο και το νηπιαγωγείο, ένα σπίτι είχε μεταβληθεί σε εκκλησία, για τις θρησκευτικές ανάγκες της κοινότητας²⁴⁴.

4.3.5. Το Λιάλοβο

Ένα ενδιαφέρον χωριό, το οποίο όλοι οι συγγραφείς δεν παρέλειψαν ήταν το χωριό Λιάλοβο ή Λιάλεβο στον καζά Νευροκοπίου. Το αξιοσημείωτο με αυτό το χωριό ήταν ότι ήταν ένα ελληνόφωνο μεν, μουσουλμανικό δε, το μοναδικό στην ανατολική Μακεδονία. Η παρουσία ελληνόφωνων ανάμεσα σε μια σλαβόφωνη θάλασσα, τόσο χριστιανών όσο και μουσουλμάνων, προϊδεάζει ότι οι πρώτοι αποτελούν μετοίκους εκεί. Σε διαφορετική περίπτωση με την πάροδο μερικών γενεών, το χωριό θα είχε εκσλαβιστεί γλωσσικά. Με αυτήν την εκδοχή συμφωνεί μεταξύ άλλων και ο Τσώπρος²⁴⁵. Ο Στρέζωφ τοποθετεί τον τόπο καταγωγής τους στο χωριό Λακκοβήκια του καζά Ζίχνης, συμπληρώνοντας ότι μετανάστευσαν από εκεί πριν από 100 χρόνια (περίπου το 1790)²⁴⁶. Ο Κάντσωφ, από την άλλη, αναφέρει πως βάσει μαρτυριών

²⁴² Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 567.

²⁴³ Ό.π., σ. 568.

²⁴⁴ Ό.π., σ. 569.

²⁴⁵ «Πρόκειται προφανώς περί Ελλήνων εγκαταστηθέντων εκεί υπό των Τούρκων προ πολλών ετών και εξισλαμισθέντων που διετήρησαν την μητρικήν των γλώσσαν όπως οι τουρκοκρήτες και οι βαλαάδες της περιφερείας Ελασσώνος». Κωνσταντίνος Τσώπρος, *Αναμνήσεις (Μελένικο – Θεσσαλονίκη)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 31.

²⁴⁶ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno društvo, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII)*, Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 6.

κατοίκων γύρω από το Λιάλοβο, οι μουσουλμάνοι αυτοί εγκαταστάθηκαν εκεί από την Χαλκιδική στο πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και εξισλαμίστηκαν για να σωθούν κατά την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης. Σημειώνει, όμως, και την ύπαρξη ορισμένων ελληνόφωνων μουσουλμάνων στην ανατολική μεριά του Παγγαίου, χωρίς να αναφέρει κανένα από τα χωριά στα οποία αυτοί συναντιόνταν²⁴⁷. Κατά τον Abbott, μέχρι λίγο πριν το 1903 ακόμη και ο μουεζίνης καλούσε για προσευχή τους μουσουλμάνους αυτούς στα ελληνικά²⁴⁸. Σε μια συνάντηση του Χατζηκυριακού με έναν μουσουλμάνο από το Λιάλοβο έλαβε χώρα το παρακάτω περιστατικό: «*Κατά συγκυρίαν συναντήσας χωρικόν του χωρίου τούτου μεταβαίνοντα εις Νευροκόπου, τω απέτεινα τον λόγον Ελληνιστί και μοι απεκρίθη εις ευχάριστον ελληνικήν διάλεκτον των χωρικών της χώρας, "πάω στο κάστρο"²⁴⁹ ν' αγοράσω αλάτι"*»²⁵⁰.

Κατά το 1880 προτάθηκε από έναν Άγγλο φιλέλληνα που «ανακάλυψε» το χωριό να χτιστεί εκεί ελληνικό σχολείο, απευθυνόμενος προς τον Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Η απάντηση του Συλλόγου ήταν αρνητική, καθώς κάτι τέτοιο θα αποτελούσε εμπλοκή των χριστιανών στα εσωτερικά μιας μουσουλμανικής κοινότητας. Οι κάτοικοι του χωριού χαρακτηρίζονται, δε, «ημιάγριοι» και «φανατικός συρφετός», οι οποίοι θα απέκρουαν με πείσμα κάθε ιδέα ίδρυσης ελληνικού σχολείου στο χωριό τους, συμπληρώνοντας ότι δεν αποκλείεται να εμπλεκόταν και η οθωμανική κυβέρνηση για την παρεμπόδιση μιας τέτοιας ενέργειας²⁵¹. Η απάντηση του Έλληνα πρόξενου των Σερρών δεν ήταν διαφορετική. Θεώρησε πως κάτι τέτοιο ήταν μεν ευσεβής πόθος, αλλά ότι ούτε μπορούσε ούτε έπρεπε να πραγματοποιηθεί. «*Ο Πρόξενος δικαιολογεί την άποψή του από το μίσος που έτρεφαν οι κάτοικοι του χωριού τόσο προς τους Βούλγαρους όσο και προς τους Έλληνες περίοικους. Το μίσος αυτό οφειλόταν όχι σε εθνικιστικό, αλλά σε θρησκευτικό*

²⁴⁷ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 82. Ο ίδιος σημειώνει ως ελληνόφωνο μουσουλμανικό (κατά το ήμισυ) το χωριό Ελευθερές (σ. 201), ενώ ο Μπάκας αναφέρει το χωριό Σιλιάν της ίδιας περιοχής. Ιωάννης Θ. Μπάκας, «Λιάλοβο Νευροκοπίου: Μία περίπτωση ελληνόφωνου μουσουλμανικού χωριού στο Σαντζάκι Σερρών και η σκέψη ίδρυσης ελληνικού σχολείου σ' αυτό», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 14 (2002), σ. 104.

²⁴⁸ G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 277.

²⁴⁹ Συνώνυμο της λέξης πόλης στα υστεροβυζαντινά ελληνικά, αντίστοιχη πρέπει να είναι και η παραγωγή της λέξης palanka=οχυρωμένο πόλισμα. Εδώ εννοεί το Νευροκόπι.

²⁵⁰ Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 210.

²⁵¹ Ιωάννης Θ. Μπάκας, «Λιάλοβο», ό.π., σ. 107.

φανατισμό, που διακρίνει εξάλλου τους εξωμότες και που φάνηκε ξεκάθαρα στη Βοσνία, την Κρήτη και την Αλβανία, όπου οι εξισλαμισθέντες κάτοικοι των περιοχών αυτών αποδείχτηκαν αγριότεροι προς τους πρώην ομοεθνείς τους, από τους γνήσιους μουσουλμάνους»²⁵². Τόσο η στάση των κατοίκων, όσο και η απόφαση του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων εξηγείται ακριβώς από την οθωμανική πραγματικότητα, όπου σημασία είχαν οι θρησκευτικές κοινότητες και όχι η μητρική γλώσσα ενός πληθυσμού.

Ο παρακάτω πίνακας είναι συγκεντρωτικός των ελληνόφωνων του σαντζακίου Σερρών με βάση τις στατιστικές του Σχινά και του Κάντσωφ²⁵³

Αριθμός	Καζάδες	Σχινάς 1886	Κάντσωφ 1900		
			«Ελληνόφωνοι »	Ελληνόφωνοι	Βλαχόφωνοι
1	Σερρών	31.000	28.665	1.800	30.465
2	Ντεμίρ Χισάρ	3.000	350	2.165	2.515
3	Μελενίκου	4.500	2.650	1.150	3.800
4	Άνω Τζουμαγιάς	-	60	1.130	1.190
5	Νευροκοπίο υ	400	-	988	988
6	Ζίχνης	17.000 ²⁵⁴	14.005	710	14.715

²⁵² Ό.π., σ. 108.

²⁵³ Ο Κάντσωφ, προκειμένου να καταλήξει στον εκάστοτε αριθμό συγκρίνει τους τρεις πρώτους μαζί με τα δικά τους στοιχεία και παραθέτει τα σχόλιά του. Βλ. για παράδειγμα για τον καζά Σερρών Vasil Kančov, «Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 71-72.

²⁵⁴ Σε αυτόν τον αριθμό ο Σχινάς κατά πάσα πιθανότητα προσθέτει και 3.500 τουρκόφωνους χριστιανούς, όπως υποστηρίζουν ο Κάντσωφ (Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 182) και ο Στρέζωφ (Ζ. Γκεόργκι Στρέζωφ), «Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija» (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dăržavna pečatnica, 1891, σ. 38), παρόλο που τους αναφέρει ξεχωριστά (Νικόλαος Θ. Σχινάς, ό.π., σ. 446). Έχει ενδιαφέρον ότι λίγο παρακάτω παραθέτει έναν πίνακα με τον πληθυσμό των νοτιοανατολικών καζάδων της Μακεδονίας, μεταξύ των οποίων και της Ζίχνης, όπου οι Έλληνες μειώνονται σε 14.400,

7	Πετριτσίου	-	-	40	40
Σύνολο σαντζακίου		55.900²⁵⁵	45.730	7.983	53.713

ενώ οι τουρκόφωνοι χριστιανοί είναι μοιρασμένοι σε αυτήν την κατηγορία και στις άλλες δύο, των «Βουλγάρων ορθοδόξων» και των «Οθωμανών» (Νικόλαος Θ. Σχινάς, ό.π., σ. 487-488). Δεν είναι η πρώτη φορά που δίνονται διαφορετικοί αριθμοί για το ίδιο μέρος στο ίδιο βιβλίο.

²⁵⁵ Ο ίδιος αναφέρει τον αριθμό 56.000 ατόμων, ως το σύνολο των ελληνοφώνων του σαντζακίου βλ. Νικόλαος Θ. Σχινάς, ό.π., σ. 396-397.

4.4. Σλαβόφωνοι χριστιανοί

Η παρουσία των σλαβόφωνων φτάνει πολλούς αιώνες πίσω, από την Σκλαβηνία των Στρυμονιτών Σλάβων κατά μήκος του Στρυμόνα²⁵⁶. Αν και πιθανότατα δεν κυριάρχησαν στην ευρύτερη περιοχή με την πρώτη εμφάνισή τους, ο σλαβικός πληθυσμός ενισχύθηκε από νέους εποίκους από τις συχνές αλλαγές των συνόρων του Βυζαντίου με τη Βουλγαρική ηγεμονία του μεσαίωνα, καθώς και με τους Σέρβους εποίκους κατά τον 14^ο αιώνα²⁵⁷. Αυτή η ομάδα αποτελούσε την πλειοψηφία των κατοίκων του σαντζακίου Σερρών και κάλυπτε συμπαγώς την περιοχή βορείως των Σερρών μέχρι τα βόρεια όρια του, με αρκετές τουρκικές νησίδες ενδιάμεσα. Οι σλαβόφωνοι χριστιανοί ζούσαν αλλού αμιγώς και αλλού ανάμεσα σε τούρκους κυρίως ή άλλους μουσουλμάνους, και στις δύο περιπτώσεις συναντιούνταν στην ύπαιθρο, με τις πόλεις να έχουν ισχυρό τουρκικό, ελληνόφωνο και βλαχικό πληθυσμό και δευτερεύοντως σλαβόφωνους χριστιανούς, που ούτε από εκεί έλειπαν.

Δεν το θεωρώ ορθό να τους ονομάσω όλους Βούλγαρους για ορισμένους λόγους. Αρχικά, ένα μέρος των σλαβόφωνων αυτών έλκυε την καταγωγή του από Σέρβους εποίκους, οι οποίοι τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ξεχωρίστηκαν από τους υπόλοιπους χριστιανούς που αναφέρει ο Τσελεμπί, Έλληνες, Βούλγαρους κ.ά.²⁵⁸ Οι απόγονοι αυτών των Σέρβων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα συναποτέλεσαν τον σλαβόφωνο πληθυσμό. Επιπλέον, αν ληφθεί υπόψιν ο αυτοπροσδιορισμός τους, πέρα από τον εθνικό όρο Βούλγαροι²⁵⁹, δεν ήταν λίγοι αυτοί που αυτοπροσδιορίζονταν ως Έλληνες. Πέρα, όμως, από την εδραίωση των εθνικών ταυτοτήτων σε μέρος του

²⁵⁶ Γιώργος Β. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της. Βυζαντινή περίοδος – Τουρκοκρατία – Νεότεροι Χρόνοι*, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2010, том. 3, σ. 174-178. Jordan Ivanov, *Naselenieto v jugoiztočna Makedonija*, σ. 5-19.

²⁵⁷ Γιώργος Β. Καφταντζής, ό.π., σ. 157-174, 182-226.

²⁵⁸ Για τους Σέρβους των Σερρών και της Βέτρενα βλ. Enlija Čelebi, *Patepis* (Οδοιπορικό), Μετάφραση, σύνθεση και επιμέλεια: Strashimir Dimitrov, Institut za balkanistika pri BAN, Izdatelstvo na Otečestvenija front, Σόφια 1972, σ. 156 & 284 αντίστοιχα.

²⁵⁹ Ακόμη και στον αυτοπροσδιορισμό των σλαβόφωνων χριστιανών ως Βούλγαροι ο Γκόπτσεβιτς άσκησε κριτική, διακρίνοντας σερβικές επιρροές: «*Είτε τώρα οι Τούρκοι εξαπατήθηκαν και δεν αντιλήφθηκαν την διαφορά μεταξύ του Μακεδόνα και του Βούλγαρου είτε εσκεμμένα εννόησαν στους ραγιαδες τους την απομάκρυνση από την αντάρτικη Σερβία, εμάς μας αρκεί που διαπιστώνουμε και σήμερα ακόμη τον τίτλο αυτό των Βουλγάρων να διατυπώνεται σε σερβική γλώσσα από τους Σλάβους της Μακεδονίας*» Victor Bérard, ό.π., σ. 258.

πληθυσμού, δεν είχε αποκρυσταλλωθεί μια εθνική συνείδηση στην πλειοψηφία των σλαβόφωνων χριστιανών και αντιλαμβανόμενοι τους εαυτούς τους στην οθωμανική πραγματικότητα ο όρος χριστιανοί τους αρκούσε. Αυτόν, συνεπώς, θεωρώ πιο αντιπροσωπευτικό όρο.

4.4.1. Η διάσπαση των σλαβόφωνων χριστιανών σε πατριαρχικούς και εξαρχικούς

Μια υποομάδα των σλαβόφωνων χριστιανών ήταν αυτοί που τελούσαν υπό ελληνική επιρροή, με λίγα λόγια οι πατριαρχικοί, εξαιτίας της υπαγωγής τους στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι πιο γνωστοί όροι, με τους οποίους είναι επίσης γνωστοί οι πατριαρχικοί σλαβόφωνοι χριστιανοί είναι «σλαβόφωνοι/βουλγαρόφωνοι Έλληνες», όρος δοσμένος από την ελληνική πλευρά, ή «Γραικομάνοι» από την βουλγαρική²⁶⁰. Ο Abbott το 1903 αναφερόμενος στους κατοίκους μεταξύ της Δοϊράνης και του Ντεμίρ Χισάρ τους περιέγραψε ως εξής: «Ο πληθυσμός [...] μιλάει την βουλγαρική γλώσσα, ενώ και η τουρκική δεν είναι άγνωστη στις μεγαλύτερες κομποπόλεις. Για τα ερωτήματά μου σχετικά με την εθνικότητα αυτών των ανθρώπων έλαβα δύο απαντήσεις, φαινομενικά αντιφατικές, αλλά εύκολα συμβιβάσιμες από αυτούς που είναι εξοικειωμένοι με τους Ανατολικούς τρόπους σκέψης και έκφρασης. Ο επιμελητής, όντας Τούρκος, τους αποκάλεσε Έλληνες, ή μάλλον Ρωμαίους, Ρουμ. Εξήγγε αυτό το συμπέρασμα σκεπτόμενος την θρησκεία τους. Γι' αυτόν χριστιανός και Έλληνας ήταν ταυτόσημοι όροι. Ο μηχανικός, όντας Ευρωπαίος, τους αποκάλεσε Βούλγαρους. Κατέληξε σε αυτό σκεπτόμενος την γλώσσα τους. Με μια απλή αλγεβρική πράξη λαμβάνει κανείς το ξεκάθαρο αποτέλεσμα «χριστιανοί ομιλούντες ένα σλαβονικό ιδίωμα», όρος ο οποίος αποτελεί το σημείο, μέχρις ότου μπορεί ο προσεκτικός μαθητής να φτάσει με καθαρή συνείδηση»²⁶¹.

Το παραπάνω απόσπασμα συνοψίζει την διαφορετική προσέγγιση της συγκεκριμένης υποομάδας, αναφορικά με την κατάταξή της. Επιβεβαιώνεται, δε, το κριτήριο που λάμβαναν υπόψιν οι Ευρωπαίοι εκείνη την περίοδο, η μητρική γλώσσα,

²⁶⁰ Ο βοεβόδας Λουκάς τους χαρακτήρισε σε επιστολή του προς τον Περδικάρη ως απάτριδες, οι οποίοι «θέλουσι να πωλήσωσι την γλώσσαν και την εθνικότητά των δια μίαν χούφταν φλωρί». *Η ελληνική απεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 182-183.

²⁶¹ G. F. Abbottt, ό.π., σ. 60.

ενώ υπενθυμίζεται το παλαιότερο κριτήριο ταύτισης μιας θρησκευτικής υπαγωγής (μιλλέτ) στην οθωμανική κοινωνία και η μεταφορά του από τον προεθνικό κόσμο στον νεωτερικό με την ταύτιση συγκεκριμένων μιλλέτ με συγκεκριμένες εθνικές ταυτότητες. Η νύξη για αυτήν την σταδιακή μεταφορά από τα μιλλέτ στις εθνικές ταυτότητες σχολιάστηκε χαριτωμένα από τον Μπεράρ το 1896 ως «ευρωπαϊκή επινόηση». *«Σχεδόν όλες οι επίσημες και ιδιωτικές στατιστικές συναθροίζουν στις στήλες τους τους Τούρκους και τους άλλους μουσουλμάνους και όχι άδικά, γιατί το φυλετικό ζήτημα στη βαλκανική χερσόνησο το επινόησαν οι ευρωπαίοι θεωρητικοί μας. Άλλοτε μόνο η θρησκεία διαφοροποιούσε το χριστιανό από το μουσουλμάνο, και καθώς ο Έλληνας Πατριάρχης ήταν ο ηγέτης της χριστιανικής κοινότητας και ο σουλτάνος ηγέτης του Ισλάμ, όλοι οι χριστιανοί ήταν Έλληνες και όλοι οι μουσουλμάνοι Τούρκοι. Οι διενέξεις μέσα στη χριστιανική κοινότητα δημιούργησαν την αντίθεση Ελλήνων και Βουλγάρων»*²⁶².

Με λίγα λόγια, όλοι οι σλαβόφωνοι χριστιανοί μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα βρίσκονταν υπό την δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου²⁶³ και δέχονταν ελληνικές επιρροές, όσο αυτό ήταν εφικτό πέραν των μέσων και ανώτερων τάξεων²⁶⁴. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Φιλίππιδης²⁶⁵ καταλήγει να ονομάσει τους εξαρχικούς ως «φθαρέντες Έλληνες», τους οποίους η Εξαρχία απομάκρυνε από τον ελληνισμό²⁶⁶. Με την ίδρυση της Εξαρχίας το 1870, ως εκκλησιαστικού δικτύου με εθνικό χαρακτήρα, παράλληλο με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εκτονώθηκε η τάση της αρχικής ομάδας των σλαβόφωνων χριστιανών της Μακεδονίας, που είχαν υιοθετήσει

²⁶² Victor Bérard, *ό.π.*, σ. 207

²⁶³ Αυτή η κατάσταση δεν συνέβαινε βέβαια από τις αρχές της οθωμανικής κατάκτησης των Βαλκανίων, παρά μετά την δημιουργία και άνοδο σε θέσεις κλειδιά μιας ελληνικής αστικής τάξης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, παράλληλα με την κατάργηση του Πατριαρχείου της Αχρίδας. Βλ. Dimitris Stamatopoulos, «From Millets to Minorities in the 19th – Century Ottoman Empire: An ambiguous modernization», S. G. Ellis, G. Halfadanarson, A. K. Isaacs (επιμ.), *Citizenship in Historical Perspective*, Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2006, σ. 254-262.

²⁶⁴ Για μερικά παραδείγματα της ελληνικής πολιτιστικής επιρροής επί των σλαβόφωνων χριστιανών εκείνη την περίοδο βλ. Victor Bérard, *ό.π.*, σ. 221-224, & 238-242.

²⁶⁵ Δημήτριος Φιλίππιδης: Δημοσιογράφος της εφημερίδας *Ακροπόλεως*. Το βιβλίο του που εξετάζεται στην εργασία ονομάζεται *Η Μακεδονία ιστορικά, εθνολογικά, γεωγραφικά, στατιστικά*, Τυπογραφείον Π. Α. Πετράκου, Εν Αθήναις 1906.

²⁶⁶ Δημήτριος Φιλίππιδης, *ό.π.*, σ. 33-34.

την βουλγαρική εθνική συνείδηση. Η ικανοποίηση των αιτημάτων τους για βουλγαρικά σχολεία και εκκλησίες στην βουλγαρική γλώσσα γινόταν μέχρι τότε μέσω του εκκλησιαστικού δικτύου των Ουνιτών, με σημαντικότερο κέντρο το Κιλκίς²⁶⁷. Από τότε διεξήχθη ένας αγώνας μεταξύ της ελληνικής και βουλγαρικής πλευράς μέσω των αντίστοιχων εκκλησιαστικών τους δικτύων²⁶⁸, με μήλον της έριδος του σλαβόφωνους χριστιανούς. Σε έκθεση του Σοπώφ, εμπορικού πράκτορα της Βουλγαρίας στην Θεσσαλονίκη προς τον Βούλγαρο πρωθυπουργό Ιβάντωφ τον Μάρτιο του 1901 σημειώνονται τα εξής: «Στον καζά Σερρών υπάρχουν 79 βουλγαρικά χωριά. Από αυτά μονάχα 9 αναγνωρίζουν την πνευματική δικαιοδοσία της Εξαρχίας, 2 είναι μικτά - εξαρχικοί και πατριαρχικοί- και 68 από τα χωριά αυτά συνεχίζουν ακόμα να αναγνωρίζουν την πνευματική δικαιοδοσία του (ενν. Οικουμενικού) Πατριαρχείου»²⁶⁹.

Η βάση αυτής της διαμάχης δεν ήταν ιδεολογική, αλλά κοινωνική και οικονομική. Όπως αναγνώρισε ο Σοπώφ «η αποτυχία του θρησκευτικού-εκπαιδευτικού μας έργου στους καζάδες αυτούς (ενν. τους καζάδες της νότιας Μακεδονίας) οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι βρίσκονται πάρα πολύ κοντά σε περιοχές που κατοικούνται από Έλληνες και πάντα υφίσταντο την ισχυρή ελληνική επιρροή. Τα μεγάλα εμπορικά και διοικητικά κέντρα, εδώ και πάρα πολύ καιρό, κατοικούνται από Έλληνες ή από εξελληνισμένους Βούλγαρους και Βλάχους. Αυτά τα κέντρα άσκησαν και συνεχίζουν να ασκούν ισχυρή επίδραση στα περίχωρα του αγροτικού πληθυσμού προς όφελος του ελληνισμού»²⁷⁰. Το ίδιο ακριβώς υπογράμμισε ο Στιβαρός για το Ντεμίρ Χισάρ: ότι η τύχη των πέριξ πατριαρχικών, σλαβόφωνων εν προκειμένω, χωριών εξαρτιόταν από

²⁶⁷ Μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, οι οπαδοί της Ουνίας στην νότια Μακεδονία σημείωσαν απότομη πτώση, κάτι που γίνεται κατανοητό, καθώς τα αιτήματά τους μπορούσαν να ικανοποιηθούν μέσα στο νέο εκκλησιαστικό δίκτυο, δίχως να αποσπώνται πλέον από τους υπόλοιπους βουλγαρίζοντες. Για την πορεία της καθολικής κίνησης στη Μακεδονία βλ. Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Οι Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις (Tanzimat) και οι επιπτώσεις στη Μακεδονία (1830-1878)*, εκδ. Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 129-133. Οφφείκωφ (Σοπώφ Ατανάς), *Η Μακεδονία κατά την χιλιετηρίδα του αγίου Μεθοδίου, ήτοι έκθεσις περί της ενεστώσεως καταστάσεως του Βουλγαρισμού εν Μακεδονία*, Εν Φιλιππουπόλει 1885, σ. 16-24.

²⁶⁸ Για την πρόσδεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ελληνική εξωτερική πολιτική βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800 – Η διαμόρφωση και η άσκηση της εθνικής πολιτικής*, εκδ. Βάνιας, Αθήνα 2002, τεύχος Β', σ. 201-202.

²⁶⁹ Σπυρίδων Σφέτας, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 266-267, υποσημ. 69.

²⁷⁰ Ο.π., σ. 267, υποσημ. 69.

αυτήν την πόλη²⁷¹. Δεν επρόκειτο, δηλαδή, περί πλήρους συνειδητοποίησης της μιας εθνικής ταυτότητας από μεριάς του πληθυσμού, αλλά περί ενδοτικότητας των χριστιανών σε πιέσεις ή επιλογής μιας παράταξης βάσει των συμφερόντων τους, σε συνδυασμό με μια σειρά από επιπλέον παράγοντες.

Υπάρχουν αμέτρητες αναφορές χωριών, τα οποία αποσπάστηκαν από το ένα εθνικό δίκτυο και εντάχθηκαν στο άλλο, ακριβώς εξαιτίας κοινοτικών ή οικονομικών ζητημάτων. Από τις πιο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις αποτελεί αυτή που παραθέτει ο Brailsford: *«Θυμάμαι έντονα την έκπληξή μου όταν συνάντησα αυτό το αλλόκοτο φαινόμενο κατά την διάρκεια της πρώτης μου επίσκεψης στην Μακεδονία. Μιλούσα σε έναν εύπορο χωρικό, ο οποίος είχε έρθει από ένα γειτονικό χωριό στην αγορά του Μοναστηρίου. Μιλούσε ελληνικά μεν, αλλά πολύ διαφορετικά από τους φυσικούς ομιλητές. «Είναι το χωριό σας ελληνικό;», τον ρώτησα, «ή βουλγαρικό;». «Είναι βουλγαρικό τώρα, αλλά ήταν ελληνικό τέσσερα χρόνια πριν». Η απάντηση φάνηκε στον ίδιο απολύτως φυσιολογική και κοινότοπη. «Πώς;» ρώτησα με κάποια αμηχανία «έγινε αυτό το θαύμα;». «Ξέρετε, είμαστε όλοι φτωχοί άνθρωποι, αλλά θέλαμε να έχουμε το δικό μας σχολείο και έναν ιερέα, ο οποίος θα μας φρόντιζε κατάλληλα. Είχαμε έναν Έλληνα δάσκαλο. Του δίναμε 5 λίρες τον χρόνο και το ψωμί του, ενώ ο Έλληνας πρόξενος του έδινε άλλες 5, αλλά δεν είχαμε ιερέα. Μοιραζόμασταν έναν ιερέα μαζί με κάποια άλλα χωριά, αλλά ήταν πολύ αμελής. Πήγαμε στον Έλληνα επίσκοπο για να παραπονεθούμε, αλλά αρνήθηκε να κάνει κάτι για μας. Οι Βούλγαροι άκουσαν για αυτό, ήρθαν σε μας και μας έκαναν μια πρόταση. Είπαν ότι θα μας βρουν έναν ιερέα που θα ζήσει στο χωριό και έναν δάσκαλο, στον οποίο δεν θα πληρώνουμε τίποτα. Έτσι, κύριε, το χωριό μας είναι φτωχό και εννοείται πως γίναμε Βούλγαροι»²⁷².*

²⁷¹ Γεώργιος Στιβαρός, «Δεμίρ Ισάριον», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, εν Αθήναις, 1910, σ. 213-216.

²⁷² Η. Ν. Brailsford, ό.π., σ. 102. Αντίστοιχα ο Μπεράρ σημειώνει με τον ίδιο τρόπο μια σειρά από περιστατικά, με βάση τα οποία τέθηκαν οι βάσεις του βουλγαρικού εκπαιδευτικού δικτύου. Βλ. Victor Bégard, ό.π., σ. 146, 157 με την πιο γνωστή την παραδοχή ενός χανιτζή στην Ρέσνα: *«Εμείς οι άλλοι δε σκοτιζόμαστε και πολύ για Σερβία ή Βουλγαρία, αρκεί να μην είμαστε κάτω από τον Τούρκο! Οι πατεράδες μας ήταν Έλληνες και κανείς δεν έλεγε τότε τα περί Βουλγάρων. Γινόμενοι Βούλγαροι κερδίσαμε, ο Τούρκος μας σέβεται και η Ευρώπη μας υποστηρίζει. Αν πρέπει να είμαστε Σέρβοι, καμία αντίρρηση. Για τώρα όμως είναι καλύτερα (να είμαστε) Βούλγαροι»* ό.π., σ. 169. Βλ. επίσης Μ. Paillares, ό.π., σ. 247 για την βάση της ρουμανικής κοινότητας στο Σέλι πάνω σε ένα κοινοτικό ζήτημα.

Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητή η παρατήρηση του Σερ Τσαρλς Έλιοτ ότι «από μια άποψη, η φυλή στην Μακεδονία είναι απλώς ένα πολιτικό κόμμα»²⁷³. Με τον ίδιο τρόπο, δεκάδες χιλιάδες Βούλγαροι στα μέσα της δεκαετίας του 1880 ανήκαν στο ουνιτικό δίκτυο, καθώς με προστάτες τους την Αυστροουγγαρία και την Γαλλία, δεν υπέφεραν από θηριωδίες Τούρκων και Αλβανών, από καταχρήσεις και από τις συκοφαντίες πατριαρχικών ιερέων²⁷⁴. Άλλοι παράγοντες, όχι ελάσσονας σημασίας αν λάβει κανείς υπόψιν την προσήλωση των χωρικών στην εκκλησία²⁷⁵, ήταν το στίγμα που έφεραν οι εξαρχηκοί ως σχισματικοί²⁷⁶, το γεγονός ότι όσοι τους βοηθούσαν, θεωρούνταν εχθροί της εκκλησίας, ότι το άγιο μύρο που χρησιμοποιούσαν οι εξαρχηκοί δεν καθαγιαζόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά πουλιόταν σε διάφορα παντοπωλεία κ.ά.²⁷⁷. Με τις αλλαγές σε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό επίπεδο επόμενο είναι να άλλαζαν και τα χωριά παρατάξεις. Στον κοντινό προς το σαντζάκι Σερρών καζά Γευγελής συνέβησαν τα εξής: «*Η μεταπήδησις όμως από της μιας Εκκλησίας εις την άλλην εκτελείται ευκόλως, ως μαρτυρεί η εκκλησιαστική εξέλιξις δύο χωριών του καζά τούτου, της Γκριτσιτίσης τουτέστι και του Στοϊακόβου. Ούτω το πρώτον προ δεκαετίας περίπου ήτο ορθόδοξον, εγένετο μετά ταύτα σχισματικόν, είτα επί μήνας καθολικόν (ουνιτικόν), βραδύτερον ορθόδοξον και επ' εσχάτων σχισματικόν. Το δεύτερον, ήτοι το Στοϊακόβον, ήτο ορθόδοξον, εγένετο μετά σχισματικόν, είτα καθολικόν, ίνα δι' ισχυροτέρας προστασίας οι κάτοικοι αυτού, οι σχισματικοί, καταλάβωσι την εκκλησίαν του χωρίου, ανήκουσαν εις τους ορθοδόξους, και μετά την επιτυχίαν εγένετο κατά το πλείστον πάλι σχισματικόν*»²⁷⁸.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ του Πατριαρχείου και της Εξαρχίας για την επικράτηση στα σχολεία και τις εκκλησίες μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1890 δεν έδειχνε να αποδίδει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Έτσι, προστέθηκε ο παράγοντας της

²⁷³ Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, για την ελληνική έκδοση, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2020, σ. 181.

²⁷⁴ Οφφείκωφ (Σοπώφ Ατανάς), *Η Μακεδονία κατά την χιλιετηρίδα του αγίου Μεθοδίου, ήτοι έκθεσις περί της ενεστώσης καταστάσεως του Βουλγαρισμού εν Μακεδονία*, Εν Φιλιππουπόλει 1885, σ. 17-18.

²⁷⁵ Η. Ν. Brailsford, ό.π., σ. 59-63.

²⁷⁶ Το στίγμα και η συζήτηση για την άρση του σχίσματος με τις πολιτικές του προεκτάσεις ήταν κάτι που απασχόλησε για δεκαετίες τις ελληνική και βουλγαρική εξωτερική πολιτική. Βλ. ενδεικτικά Σπυρίδων Σφέτας, *Ελληνοβουλγαρικές*, ό.π., σ. 55-56 & 271-272.

²⁷⁷ Ό.π., σ. 235.

²⁷⁸ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 223.

ένοπλης τρομοκρατίας στην περίπτωση των Βουλγάρων²⁷⁹. Αυτός επιτάχυνε την επέκταση της Εξαρχίας, η οποία έφτασε μέσα σε 10 χρόνια σχεδόν μέχρι τα όρια που στόχευε, δηλαδή σχεδόν μέχρι την ελληνόφωνη ζώνη της νότιας Μακεδονίας²⁸⁰. Παρόλο που έχει αναφερθεί ότι η Εξαρχία και οι επαναστατικές οργανώσεις είχαν προστριβές μεταξύ τους και δρούσαν ανεξάρτητα, το αποτέλεσμα της παράλληλης δράσης τους ήταν θετικό για τον βουλγαρισμό και καθώς και οι δύο πλευρές συνδέονταν με την Βουλγαρία, οι κινήσεις τους συμπλήρωνε η μία την άλλη. Όταν δηλαδή ένα χωριό, πιεζόταν από ένα βουλγαρικό ένοπλο σώμα, άλλαζε δικαιοδοσία και εντασσόταν στο εξαρχικό δίκτυο. Αντίστοιχα, η Εξαρχία έβλεπε θετικά αυτήν την εξέλιξη και συνεργαζόταν με τις οργανώσεις. Το ελληνικό επαναστατικό δίκτυο συστάθηκε μετά την Εξέγερση του Ίλιντεν, με την ελληνική εξωτερική πολιτική να διαβλέπει τον κίνδυνο της επικράτησης των Βουλγάρων στην Μακεδονία. Δημιουργήθηκαν αντίστοιχες σερβικές συμμορίες, όπως και ρουμανικές, αλλά εκτός του σαντζακίου Σερρών, όπου ήταν εδραιωμένα τα παραπάνω δίκτυα²⁸¹.

Η εκκλησιαστική υπαγωγή εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρείχε ως οργάνωση τα απαραίτητα εργαλεία για την προώθηση της κάθε εθνικής προπαγάνδας: με λίγα λόγια, γύρω από την θρησκεία ήταν οργανωμένες οι κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για αιώνες²⁸². Είναι γνωστό ότι, όσον αφορά στους χριστιανούς, οι ιερείς είχαν δικαστικές, φορολογικές κ.ά. αρμοδιότητες επί του

²⁷⁹ Η βουλγαρική κυβέρνηση γνωρίζοντας την στασιμότητα της επέκτασης του εξαρχικού δικτύου, στήριξε αυτήν την κίνηση, χωρίς να καταφέρει να την ελέγξει επαρκώς. Βλ. Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Museum of the Macedonian Struggle – Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1993, σ. 51.

²⁸⁰ *Η ελληνική απεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 312.

²⁸¹ Για τα ένοπλα σώματα που καταγράφηκαν περί το 1905 στην Μακεδονία βλ. Νεοκλής Καζάζης, *Έλληνες και Βούλγαροι κατά τον ΙΘ' και Κ' αιώνα*, Εν Αθήναις 1908, σ. 96-97.

²⁸² Ένας λόγος που οι μουσουλμάνοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ανέπτυξαν διάφορες εθνικές συνειδήσεις με βάση τη γλώσσα τους, έγκειται στο γεγονός ότι στη περίπτωση των χριστιανών, τα αντίστοιχα ενδιαφερόμενα βαλκανικά κράτη προώθησαν αυτές τις ιδέες. Οπότε, καθώς δεν υπήρχαν αντίστοιχα κράτη που να τους διεκδικούν και κατ' επέκταση να τους προωθούν μια άλλη εθνική προπαγάνδα, οι μουσουλμάνοι κράτησαν για καιρό ενιαία την ταυτότητά τους.

ποιμνίου τους²⁸³. Κατ' επέκταση η υπαγωγή ενός σλαβόφωνου χωριού της Μακεδονίας στην Εξαρχία, για παράδειγμα, δεν σήμαινε απλά μια μικρή αλλαγή στη θρησκευτική ζωή, αλλά τη δημιουργία μιας βουλγαρικής νησίδας. Η υπαγωγή αυτή άλλαζε τρεις βασικούς τομείς: τον εκκλησιαστικό, τον εκπαιδευτικό και τον αυτόν του ένοπλου ανταγωνισμού. Μιας που πέρα από την αλλαγή στο εκκλησιαστικό κομμάτι (οι λειτουργίες από την ελληνική γίνονταν πλέον στην εκκλησιαστική σλαβονική), εάν η κοινότητα συντηρούσε ένα σχολείο, δεχόταν πλέον Βούλγαρο δάσκαλο, ενώ οι αριστούχοι μαθητές στέλνονταν ως υπότροφοι στην Βουλγαρία²⁸⁴, και η κοινότητα στήριζε χρηματικά τα δίκτυα των κομιτατζήδων. Ακριβώς το ίδιο γινόταν εάν μια κοινότητα εντασσόταν στο ελληνικό δίκτυο, αυτό του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Γι' αυτόν τον λόγο, πολλοί ερμήνευαν την παραμονή μιας κοινότητας σε ένα τέτοιο δίκτυο ως δήλωση της εθνικής της τοποθέτησης.

Σε αυτό το πλαίσιο, με έναν πολυεπίπεδο ανταγωνισμό να μαίνεται για δεκαετίες εντός του οθωμανικού καθεστώτος, του οποίου η παρακμή ήταν ολοφάνερη, οι σλαβόφωνοι χριστιανοί βρίσκονταν μεταξύ σφύρας και άκμονος στην αλλαγή του αιώνα. *«Ο χωρικός που μιλεί βουλγαρικά, πάγει να καταγγείλει την είσοδο συμμορίας βουλγαρικής²⁸⁵ μέσα στο χωριό του, γιατί πρώτα, φοβείται μη χάσει το σπίτι του, την εσοδειά του, τα υπάρχοντά του και μη φυλακισθεί, πράγμα που ήθελε συμβεί, αν η συμμορία τύχανε ν' ανακαλυφθεί στο χωριό του. Κι έπειτα δεν συμφέρει να τρέφει συμμορίες δωρεάν κι έτσι να πληρώνει διπλούς φόρους. Γιατί οι κομιτατζήδες επιβάλλουν φόρους. [...] Υπάρχουν συμμορίες, που έρχονται από τη Βουλγαρία. Ταράζουν και ανησυχούν τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας, ακόμη περισσότερο, γιατί είναι συνυφασμένες με την πιθανότητα χρηματικής ζημίας και κακομεταχείρισματος γι'»*

²⁸³ Για τις αρμοδιότητες του Οικουμενικού Πατριάρχη επί των ορθόδοξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. ενδεικτικά Η. Ν. Brailsford, ό.π., σ. 64-65. Για περαιτέρω πληροφορίες επί του θέματος βλ. Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.

²⁸⁴ Για τους υπότροφους μαθητές και τον ρόλο που έπαιζαν στις πελατειακές σχέσεις εντός του εκάστοτε δικτύου βλ. Αργυρόπουλος Περικλής Α., *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου – Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1957, Σειρά Ι.Μ.Χ.Α. 14, σ. 39.

²⁸⁵ Ο τρόπος που εισάγει το επιχείρημά του ο Ι. Δραγούμης φανερώνει την επιθυμία του να στηρίξει την θέση ότι η ίδια γλώσσα δεν σημαίνει ίδιες πολιτικές επιδιώξεις. Αυτό το στοιχείο ήταν πολύ σημαντικό για όσους λάμβαναν υπόψη την ελεύθερη προσχώρηση των ατόμων σε μια εθνική παράταξη, έναντι της μητρικής τους γλώσσας.

αυτούς ειδικότερα. Αν εγνώριζες τους χωρικούς αυτούς, θα πεισθόσουν πως δεν σκέπτονται ούτε την εθνικότητά τους, ούτε τα δικαιώματα «του Ελεύθερου Πολίτη», που τ' αγνοούν ολότελα»²⁸⁶. Υπήρχαν περιπτώσεις που οι χωρικοί δεν ήταν εξοικειωμένοι με τις εθνικές ταυτότητες²⁸⁷, δεν γνώριζαν κι ίδιοι «τί είναι»²⁸⁸, ή δεν νοιάζονταν για ένα τέτοιο ζήτημα²⁸⁹, βρισκόμενοι στην απόλυτη ένδεια και αντιμέτωποι με έναν διεφθαρμένο κρατικό μηχανισμό, πολλές φορές εχθρικό προς τους υπηκόους του²⁹⁰.

Σε γενικές γραμμές, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα οι Οθωμανοί υπήκοοι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, δεν ενστερνίζονταν κάποια εθνική ταυτότητα. Αντιθέτως, είχαν βυθιστεί σε μία ιστορική λήθη και ελλείπει ενός εκπαιδευτικού μηχανισμού που θα τους εφοδίαζε με μία εθνική ταυτότητα, ερμήνευαν τον κόσμο με τα λιγοστά πράγματα που ήξεραν, διαστρεβλωμένα και βασισμένα σε κάποιους εθνικούς μύθους που έσωσε ή επινόησε η παράδοση του εκάστοτε πληθυσμού. Μετά την εμφάνιση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, που προωθούσαν τις εθνικές ιδεολογίες, αρκετοί χριστιανοί ήρθαν σε επαφή με αυτές τις ιδέες, αλλά η αγράμματη μάζα τους συνέχιζε να ερμηνεύει τον κόσμο όπως παλαιότερα. Ένα τέτοιο παράδειγμα παρέθεσε ο Μπρέιλσφορντ το 1905: «Έκανα ερωτήσεις σε κάτι αγόρια ενός απομακρυσμένου ορεινού χωριού κοντά στην Οχρίδα, το οποίο δεν είχε ούτε δάσκαλο ούτε μόνιμο παπά, και ούτε ένας κάτοικος δεν ήξερε να διαβάζει, ώστε να δω πόσες παραδοσιακές γνώσεις κατείχαν. Τα πήγα στα ερείπια του κάστρου του τσάρου των Βουλγάρων, που δεσπόζουν στη λίμνη και στον κάμπο από την κορφή ενός απότομου και παράξενα στρογγυλεμένου λόφου. «Ποιός το έχτισε αυτό;» Τα ρώτησα. Μου απάντησαν με σημασία «Οι Ελεύθεροι». «Και ποιοί ήταν αυτοί;» «Οι παππούδες μας». “Εντάξει, αλλά ήταν Σέρβοι Η Βούλγαροι, ή Έλληνες ή Τούρκοι;» «Δεν ήταν Τούρκοι, ήταν χριστιανοί». Κι αυτό ήταν λίγο πολύ το μέτρο των γνώσεών τους»²⁹¹. Αντίστοιχα, ο Παναγιώτης, αγωγιάτης που μετέφερε τον Άμποτ στο Μελένικο, όταν περιέγραφε τον μύθο για τον Κράλη Μάρκο, ανέφερε πως «ήταν ένας ήρωας, που έζησε στους παλιούς καιρούς»²⁹². Αυτή η

²⁸⁶ Ίων Δραγούμης, «Η μονή του Προδρόμου και το χωριό Λάκκος των Σερρών», μετάφραση: Φίλιππος Σ. Δραγούμης, *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 4 (1963), σ. 17-18.

²⁸⁷ Μάρκ Μαζάουερ, ό.π., σ. 101.

²⁸⁸ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 225.

²⁸⁹ Μάρκ Μαζάουερ, ό.π., σ. 102. M. Paillares, ό.π., σ. 106, 135-137, 147, 243.

²⁹⁰ M. Paillares, ό.π., σ. 326-338. G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 232-237.

²⁹¹ H. N. Brailsford, ό.π., σ. 99-100.

²⁹² G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 109.

λεπτομέρεια φανερώνει την αδυναμία του αγωγιάτη να τοποθετήσει χρονικά αυτήν την ιστορική φιγούρα στο αντίστοιχο χρονικό πλαίσιο και κατ' επέκταση την αδυναμία σύλληψης μιας εθνικής ταυτότητας, όσον αφορά το ιστορικό της υπόβαθρο. Παραπάνω, ανέφερε ο ίδιος πως πήγε μόνο δύο χρόνια στο σχολείο, το οποίο εγκατέλειψε στην συνέχεια, για να δουλέψει σε ένα χάνι²⁹³.

Προκύπτει, συνεπώς, το ερώτημα: Αν οι περισσότεροι σλαβόφωνοι και λοιποί χριστιανοί ήταν αδιάφοροι προς τις παραπάνω εξελίξεις, τότε ποια ήταν η κινητήρια δύναμη των εθνικών κινήσεων; Η απάντηση είναι απλή: οι συνειδητοποιημένοι, ή κατά τις κατηγορίες των αντίπαλων παρατάξεων, οι «φανατικοί». Ένα παράδειγμα δίνεται από την Άνω Βροντού το 1891: «*Αξιοσημείωτη είναι αυτή η κωμόπολη και για τον άγριο ανταγωνισμό, ο οποίος μαίνεται μεταξύ της βουλγαρικής και της γραικομανικής παράταξης – από τρεις τέσσερις πεισματάρηδες Βούλγαρους. Πριν από τρία χρόνια στην Βροντού υπήρχε χριστιανός μουδέρης – τώρα φανατικός Γραικομάνος*»²⁹⁴. Η παρουσία και η επιρροή τους γινόταν αισθητή, αναλόγως με την θέση και την δύναμη που κατείχαν. Επρόκειτο περί μουχτάρηδων (προέδρων μιας κοινότητας), δασκάλων²⁹⁵,

²⁹³ Ο.π., σ. 106.

²⁹⁴ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo, Godina Sedma (XXXVI)*, Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 836.

²⁹⁵ Ένα παράδειγμα ενός δασκάλου, πιθανότατα ελληνόφωνου, αποτελεί αυτό του Αβραάμ, του οποίου οι γιοι, Αστέριος και Χρήστος, συγκρούστηκαν με το βουλγαρικό δίκτυο στο χωριό Ντελή Χασάν, επιτιθέμενοι στον μουχτάρη της κοινότητας, Γκεόργκι Ντράγκλωφ, και στον πατέρα του, Ντράγκλο Γιάνεφ. Βλ. σχετικά Ρ. Danilovič Draganoff, *Macedonia and the Reforms*, London 1908, σ. 250 & 274. Πέννας Πέτρος, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων (1363-1913)*, Εκδ. δευτέρα βελτιωμένη και επηυξημένη, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Σερρών-Μελενίκου, Αθήναι 1966, σ. 277.

ιερέων²⁹⁶, εμπόρων και άλλων²⁹⁷, οι οποίοι πλαισιώνουν τους πίνακες δολοφονιών²⁹⁸. Ήταν γνωστό στα αντιμαχόμενα δίκτυα ότι με την απομάκρυνση ή προσεταιρισμό αυτών των προσώπων-κλειδιών, το υπόλοιπο σώμα των χωρικών, στο οποίο αυτοί ασκούσαν επιρροή, όντας ακέφαλο ή προσανατολισμένο προς άλλο δίκτυο, ακολουθούσε τις αντίπαλες παρατάξεις.

Οι κοινότητες των σλαβόφωνων χριστιανών ήταν στην ουσία όλες σχεδόν οι κοινότητες των χριστιανών βορείως των Σερρών, με εξαίρεση τα ελληνόφωνα κέντρα (Μελένικο και Ντεμίρ Χισάρ) και τους Βλαχικούς και ρομικούς οικισμούς ή συνοικισμούς.

²⁹⁶ Ένα κατατοπιστικό παράδειγμα σχετικά με το χωριό του καζά Πετριτσίου, Μπογορόδιτσα, δίνεται από τον Μπάκα: «Τον ίδιο χρόνο ο κομιτατζής Ντότσιος εξανάγκασε τον ιερέα του χωριού Μπογορόδιτσα Κυριάκο Αργυρίου, καταγόμενο από το Στάρτσοβο, να προσχωρήσει στο σχίσμα. Η κίνηση αυτή μοίρασε το έως τότε πατριαρχικό χωριό (ενν. την Μπογορόδιτσα), του οποίου οι μισοί κάτοικοι προσχώρησαν στο σχίσμα, ενώ οι άλλοι μισοί παρέμειναν πιστοί στον ελληνισμό...» Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 240.

²⁹⁷ M. Paillares, ό.π., σ. 216-218: «Υπήρξαν όμως και χειρότερα: χωρικοί γραμμένοι ως Βούλγαροι στα παλιά νουφούζια, είδαν να μεταμορφώνονται σε Ρούμηδες από τις επιτροπές απογραφής. Αυτό έγινε στις Σέρρες, μπροστά στα μάτια του συνταγματάρχη Verand. Γράφτηκε ως Ρούμης ένας βιβλιοπώλης τόσο γνωστός για την βουλγαροφιλία του που η ελληνική προπαγάνδα είχε αποφασίσει να τον εκτελέσει θεωρώντας τον επικίνδυνο. Το ίδιο και ο κύριος Μοσκόφ, σπουδαίος μεγαλέμπορος από τη Βροντού».

²⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά *Crimes Bulgares contre les Grecs orthodoxes dans les vilayets macedoniens. A partir de l' Annee 1897 jusqu' a fin Juin 1907. Tableaux Detailles*, Paris 1907.

Οι σλαβόφωνοι χριστιανοί στο σαντζάκι Σερρών, με βάση τον χάρτη του Ι. Ιβανώφ. Εμφανίζονται με πράσινο χρώμα στον χάρτη και υπό το όνομα «Βούλγαροι». Κυριαρχούν σε όλη την περιοχή βορείως της πόλης των Σερρών, με μοναδικές συμπαγείς νησίδες άλλων πληθυσμών αυτές των Πομάκων και των Τούρκων. Πηγή: Jordan Ivanov, *Balgarete v Makedonija: Izdirvanija i dokumenti za tehnoto poteklo, ezik i narodnost* (Οι Βούλγαροι στην Μακεδονία: Αναζητήσεις και έγγραφα για την καταγωγή, την γλώσσα και την εθνικότητά τους), Σόφια 1915.

Έτσι, δεν θα ήταν υπερβολή να επισημανθεί ότι οι κοινότητες, οι οποίες συντηρούσαν τουλάχιστον 30 ελληνικά και 149 βουλγαρικά σχολεία με βάση τον παρακάτω πίνακα, ήταν οι σλαβόφωνες χριστιανικές του σαντζακίου.

ΣΧΟΛΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ, ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΑ, ΡΟΥΜΟΥΝΙΚΑ, ΣΕΡΒΙΚΑ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
Ι. ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΥΠΟΔΙΟΙΚΗΣΙΣ η Καζάδες	ΣΧΟΛΕΙΑ				ΣΤΑΣΚΑΔΟΙ και ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑΙ				ΜΑΘΗΤΑΙ			
	Υποδομ. Έλληνικ. σχολεία, Γερμανικ. σχολεία-Παιδοτροφία για Νηπιακή ηλικία								Έλληνες Επίσκοποι (Μαθηταί, μαθη ταί έξι ετών)	Γερμανοί	Σέρβοι	
	Έλληνες	Βούλγαροι	Ρουμάνοι	Σέρβοι	Έλληνες	Βούλγαροι	Ρουμάνοι	Σέρβοι				
ΒΟΑΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	12	5	—	4	60	34	14	20	2166	682	60	235
ΚΑΖΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ / Μετά τη...	60	16	2	4	123	49	14	20	3993	942	60	235
ΚΑΖΑΣ ΚΑΣΣΑΠΑΡΑΣ (κόλιος)	51	—	—	—	79	—	—	—	2476	—	—	—
ΚΑΖΑΣ ΔΑΤΣΑΔΑ	28	—	—	—	56	—	—	—	1730	—	—	—
ΚΑΖΑΣ ΑΒΡΕΥ ΉΔΑΡ	3	23	—	1	3	35	—	2	69	635	—	30
ΚΑΖΑΣ ΔΟΪΡΑΝΗΣ	7	12	—	2	11	17	—	6	220	341	—	43
ΚΑΖΑΣ ΚΑΒΑΔΑΡ	—	20	—	—	—	31	—	—	—	652	—	—
ΚΑΖΑΣ ΣΤΥΦΗΝΙΤΗΣ	14	22	—	—	26	30	—	—	817	514	—	—
ΚΑΖΑΣ ΓΕΥΓΕΑΝΗΣ	34	25	4	10	41	46	5	13	1431	1000	102	122
ΚΑΖΑΣ ΚΑΒΣΙΩΤΗΣ (ΒΟΔΕΝΗ)	27	24	—	2	35	38	—	6	1145	702	—	70
ΚΑΖΑΣ ΓΕΝΥΤΣΩΝ	32	18	—	2	39	24	—	3	1444	364	—	30
ΚΑΖΑΣ ΒΕΡΦΟΙΑΣ	43	—	2	—	65	—	—	5	2422	—	130	—
ΚΑΖΑΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ	19	—	2	—	29	—	4	—	1713	—	82	—
ΚΑΖΑΣ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ΚΑΖΑΣ ΤΕΡΡΩΝ	28	22	—	—	117	49	—	—	4902	620	—	—
ΚΑΖΑΣ ΝΕΥΡΟΚΟΠΙΟΥ	3	36	—	—	6	43	—	—	280	1112	—	—
ΚΑΖΑΣ ΣΙΧΙΝΗΣ	39	3	—	—	49	4	—	—	1850	84	—	—
ΚΑΖΑΣ ΡΑΣΑΚΙΟΥ	—	16	—	—	—	36	—	—	—	837	—	—
ΚΑΖΑΣ ΔΕΜΙΡ-ΠΣΑΙ	19	23	—	—	23	31	—	—	561	461	—	—
ΚΑΖΑΣ ΠΕΤΡΙΤΣΗΣ	4	8	—	—	3	14	—	—	125	133	—	—
ΚΑΖΑΣ ΜΕΛΑΒΗΚΟΥ	4	26	—	—	11	21	—	—	353	502	—	—
ΚΑΖΑΣ ΑΝΟ-ΤΕΟΥΜΑ-ΙΑΣ	1	18	—	—	1	21	—	—	30	360	—	—
ΚΑΖΑΣ ΣΡΑΜΑΣ	17	6	—	—	23	9	—	—	1272	202	—	—
ΚΑΖΑΣ ΚΑΒΑΛΛΑΣ	4	—	—	—	11	—	—	—	538	—	—	—
ΚΑΖΑΣ ΣΑΡΙΣΑΜΠΑΝ	2	—	—	—	2	—	—	—	32	—	—	—
ΚΑΖΑΣ ΠΡΑΒΙΟΥ	17	—	—	—	22	—	—	—	849	—	—	—
ΝΗΣΟΣ ΘΑΣΟΣ	13	—	—	—	17	—	—	—	1145	—	—	—
<i>Σύνολον εν τῷ Νομῷ τῆς Θεσσαλονίκης</i>	321	319	10	21	787	193	28	52	32534	9544	383	532

Σχολεία ελληνικά, βουλγαρικά, ρουμανικά και σερβικά στη Μακεδονία. Ι. Βιλαέτι Θεσσαλονίκης. Πηγή: *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, 1908.

Στον παρακάτω πίνακα παρατίθενται οι αριθμοί των σλαβόφωνων χριστιανών, ανεξαρτήτως υπαγωγής (πατριαρχικοί, εξαρχικοί, ουνίτες) από τρεις διαφορετικές πηγές.

Αριθμός	Καζάδες	Σλαβόφωνοι χριστιανοί του σαντζακίου Σερρών
---------	---------	---

		Σχινάς 1886²⁹⁹	Κάντσωφ 1900³⁰⁰	Εξαρχία 1912³⁰¹
1	Σερρών	21.550	40.316	28.310
2	Ζίχνης	8.600	16.290	8.220
3	Ντεμίρ Χισάρ	26.000	30.890	20.772
4	Μελενίκου	13.000	16.998	16.965
5	Πετριτίου	-	27.773	20.363
6	Άνω Τζουμαγιάς	15.500	21.282	22.170
7	Νευροκοπίου	30.500	35.310	31.516
8	Ράζλογκ	-	23.100	20.058
Σύνολο σαντζακίου		151.350 ³⁰²	211.959	168.374

Στον παραπάνω πίνακα φαίνεται άλλη μια φορά το αποτέλεσμα του πολέμου των στατιστικών. Είναι προφανές ότι οι αριθμοί που παρέθεσε ο Σχινάς ήταν κατά προσέγγιση, κι όμως αρκετά ακριβείς, αν τους συγκρίνει κανείς με άλλες ελληνικές, βουλγαρικές ή τουρκικές στατιστικές. Κάτι, επίσης, προφανές είναι οι υπερβολικοί αριθμοί του Κάντσωφ, οι οποίοι αν συγκριθούν με την απόρρητη στατιστική της

²⁹⁹ Νικόλαος Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, Messenger D' Athenes, εν Αθήναις, 1886, Τεύχος Β', σ. 396-397, 424-425, 429-431, 439-440, 446.

³⁰⁰ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 176-197.

³⁰¹ Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση, Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης. 1912-1922*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 158-159.

³⁰² Ενώ το άθροισμα των σλαβόφωνων χριστιανών φτάνει τα 115.150 άτομα, στον συγκεντρωτικό πίνακα του σαντζακίου που παραθέτει, καταλήγει στους αριθμούς 105.100 «χριστιανούς ορθοδόξους βουλγαροφώνους» και 46.250 «χριστιανούς σχισματικούς βουλγαροφώνους» σ. 396-397. Αυτός ο αριθμός των 151.350 ατόμων εξηγεί και την απουσία των αριθμών από τους καζάδες Πετριτίου και Ράζλογκ.

Εξαρχίας το 1912, μάλλον δικαιώνουν τον Σχινά, με την διαφορά των 17.024 περίπου ψυχών να δικαιολογείται εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού μέσα σε 26 χρόνια.

4.4.2. Ορισμένα γλωσσικά, εθνοτικά και άλλα χαρακτηριστικά

«Η σύντομή μου διαμονή στην περιοχή με οδήγησε στο συμπέρασμα, ότι το ανατολικο-μακεδονικό ιδίωμα, από τον Στρυμόνα και προς τα ανατολικά, είναι το θρακικό. Από άποψη προφοράς και ορισμένων χαρακτηριστικών ξεχωρίζεται η διάλεκτος του Ράτζλογκ, παρόμοια με την διάλεκτο των κατοίκων του Μπαμπέκ και του Ρούπαλαν (Πομάκοι)» έγραψε ο Στρέζωφ το 1891. Ενώ, απαντώντας στους Σέρβους ερευνητές, προσθέτει παρακάτω: *«Εδώ εμπεριέχεται πλούσιο υλικό για τους κυρίους Σρέτσκοβιτς, Μπαν, Γιάστρεμπωφ και Νοβάκοβιτς. Δεν άκουσα πουθενά κανένα να μιλάει σερβικά, ή να λέγεται Σέρβος»*³⁰³.

³⁰³ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Два санджака отъ Источна Македония”, *Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ Средъць*, Година Осма (XXXVII-XXXVIII). Средъць, Държавна печатница, 1891, σ. 88.

Χωρικές από το Ντεμίρ Χισάρ. Πηγή: *La Macedoine illustree avec 483 reproductions autotypiques et une carte ethnographique*, Sofia, Comite pour l'etude des terres Bulgares, 1919, σ. 101.

Ο Κάντσωφ περιγράφει τους σλαβόφωνους χριστιανούς δυτικά της οροσειράς του Καραντάγ (των σαντζακίων Σερρών και Δράμας) ως ίδιους σε γενικές γραμμές με τους Βούλγαρους της ανατολικής Θράκης, ιδίως από άποψη γλώσσας. Επισημαίνει, δε,

ότι μόνο οι κάτοικοι γύρω από το όρος Αλή Μποτούς φέρουν το όνομα Μ'ρβάτσι (Μ'ρβατσι). Αυτό, εξηγεί, έχει να κάνει με την ενασχόλησή τους στους προηγούμενους αιώνες, η οποία ήταν η εξόρυξη μεταλλευμάτων (ο ίδιος αναφέρει τον μαγνητίτη)³⁰⁴. Σε δύο από αυτήν την ομάδα χωριών συνάντησε ο ίδιος μερικές ζαντρούγκες, αν και διαπίστωσε ότι η πυρηνικές οικογένειες πλέον κυριαρχούσαν³⁰⁵. Κάτι άλλο για το οποίο ήταν γνωστοί οι Μ'ρβάτσι ήταν τα τυροκομικά τους προϊόντα³⁰⁶. Στο βορειοανατολικό μέρος της Μακεδονίας (καζάδες Ράζλογκ, Τζουμαγιάς, και μέρος του καζά Νευροκοπίου μέχρι τις πόλεις Πετρίτσι και Μελένικο) υπήρχαν, κατά τον ίδιο, «ανω-βουλγαρικός πληθυσμός» ή απλά Σόπηδες³⁰⁷. Ο υπόλοιπος πληθυσμός των νότιων πεδιάδων σημειώνεται ως «Πόλιανετε» (Полянете) ή απλά «Πεδινόι». Αυτοί ασχολούνταν κυρίως με την γεωργία και την κτηνοτροφία. Με την απελευθέρωση κάποιων τσιφλικιών, μέσω της αγοράς των ίδιων από τους κατοίκους τους, επισημαίνεται η σημασία στην βελτίωση της οικονομικής ζωής τους³⁰⁸. Πληροφορίες για την ενδυμασία και τα έθιμα των σλαβόφωνων χριστιανών παραθέτει ο Στρέζωφ³⁰⁹.

³⁰⁴ Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 104-105.

³⁰⁵ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 37-38.

³⁰⁶ Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 105.

³⁰⁷ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 38.

³⁰⁸ Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 74.

³⁰⁹ . (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno društvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 88-89.

449. Носии. — Costumes.

Φορεσιές από την Άνω Βροντού. *La Macedoine illustree avec 483 reproductions autotypiques et une carte ethnographique*, Sofia, Comite pour l'etude des terres Bulgares, 1919, σ. 107.

4.4.3. Περί μακεδονικής εθνικής ταυτότητας: η εξέλιξη των ονομάτων για τους σλαβόφωνους χριστιανούς

Στο σαντζάκι Σερρών, η μακεδονική εθνική ταυτότητα ήταν μάλλον ανύπαρκτη. Οι ελάχιστες αναφορές μπορούν να γίνουν κατανοητές υπό το κατάλληλο πλαίσιο. Εξετάζοντας γενικότερα την εμφάνιση μιας μακεδονικής εθνικής ταυτότητας, είναι δύσκολο να διακριθούν οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο αυτοπροσδιορισμός «είμαι Μακεδόνας», γινόταν αντιληπτός ως τοπικός προσδιορισμός, ως υποδιαίρεση του ελληνικού ή του βουλγαρικού έθνους ή ως ξεχωριστή εθνική ταυτότητα. Ωστόσο, δύο περιπτώσεις της τελευταίας κατηγορίας αποδεικνύουν πως αυτή η ταυτότητα υπήρχε διάσπαρτη, κυρίως προς την βόρεια και δυτική Μακεδονία. Κάτι τέτοιο φαίνεται να ευσταθεί, αφενός διότι οι σλαβικές διάλεκτοι της δυτικής Μακεδονίας διέφεραν αρκετά από τα σλαβικά της ανατολικής, τα οποία ήταν πολύ κοντά στις διαλέκτους της Βουλγαρίας (και άρα στη βάση γλώσσα – συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα να προκύψει μια αίσθηση γλωσσικής και εθνικής απόστασης)³¹⁰. Αφετέρου, δεν αποκλείεται να επέδρασαν και ξένες προπαγάνδες στην γέννηση αυτή, με πρώτη απ' όλες την σερβική. «Προς Βορράν δε του ορισθέντος ορίου (ενν. των γεωγραφικών ορίων της Μακεδονίας) (περιφερείας Βελεσσών, Σκοπίων) οι χριστιανοί ερωτώμενοι «τί είνε» απαντώσιν οι μεν ορθόδοξοι Σέρβοι εξαιρέσει των ορθοδόξων Ελλ. Κοινοτήτων Σκοπίων, Βελεσσών, Κομανόβων, οι δε σχισματικοί Βούλγαροι, ελάχισται δε αι εξαιρέσεις καθ' ας δύναται ν' ακούση τις την φράσιν «είμαι Μακεδών» αλλά και εν τοιαύτη περιπτώσει ο εαυτόν «Μακεδόνα» αποκαλών δεν θεωρεί εαυτόν και «Έλληνα» συγχρόνως»³¹¹. Αντίστοιχα, σε συζήτηση του «Σ. Γ. Σταμ» με τον Νικόλα Κάρεφ, ο τελευταίος δηλώνει ότι είναι «Μακεδών», αλλά ξεχωρίζει τον εαυτό του από τους Έλληνες και τους Βούλγαρους³¹².

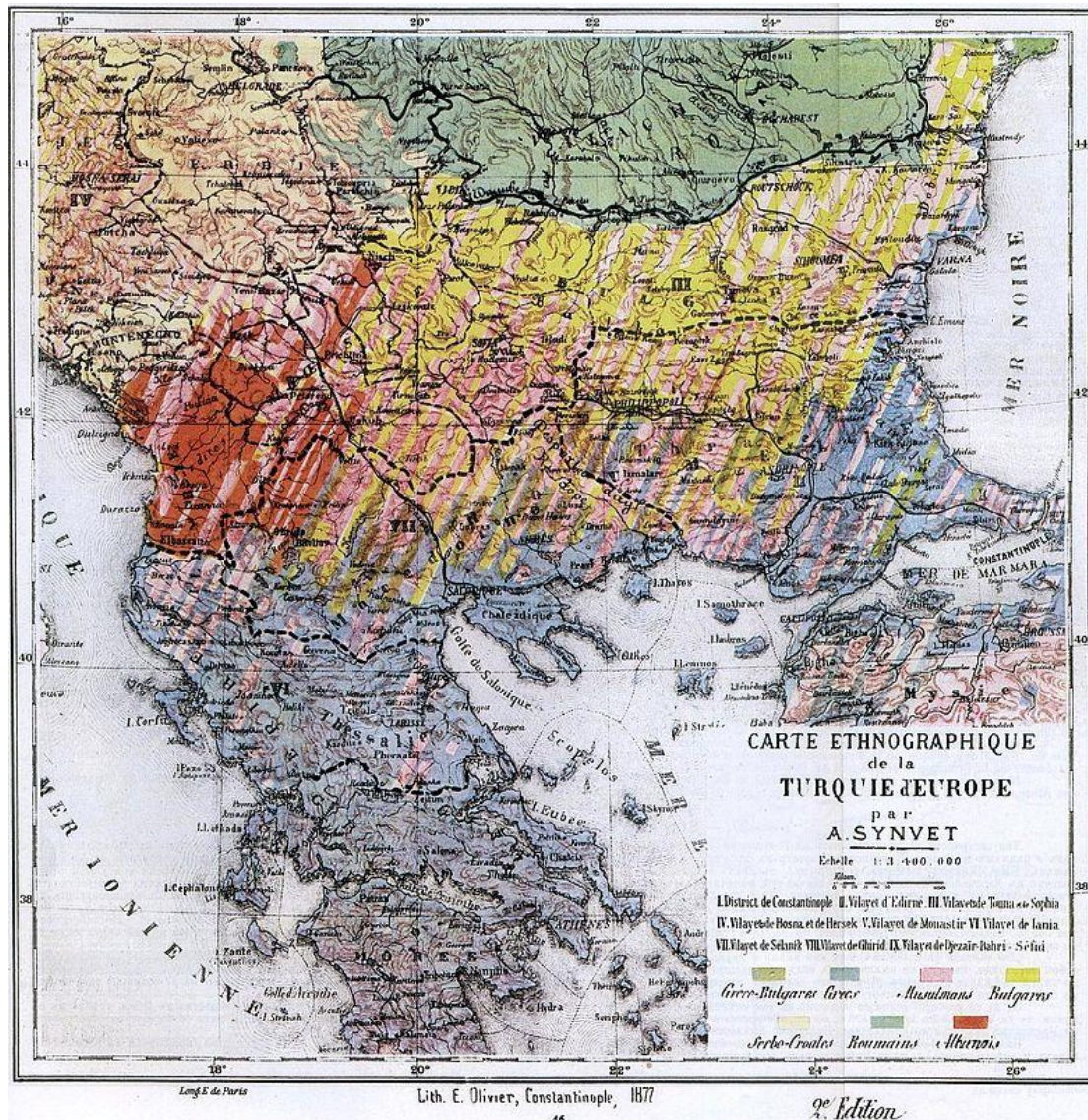
Μιας που για τους Βούλγαρους δεν υπήρχαν Μακεδόνες, ως ξεχωριστό έθνος, πρόκειται να εξεταστούν η ελληνική και η σερβική προσέγγιση πάνω στο ζήτημα της

³¹⁰ Πάνω σε αυτό το θέμα, επισημαίνει ο Κωστόπουλος ότι αρκετά περιστατικά επιβεβαιώνουν ότι μετά την διαμόρφωση μιας βουλγαρικής φιλολογικής γλώσσας, οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας, χρησιμοποιώντας την ως πλαίσιο αναφοράς, ονόμαζαν την γλώσσα που μιλούσαν οι ίδιοι ως «makedonski». Με λίγα λόγια, μια κοντινή μεν, διαφορετική δε, σλαβική γλωσσική ποικιλία. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα, Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σ. 41.

³¹¹ Δημήτριος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 30-31.

³¹² Ίων Δραγούμης, *Τα τετράδια*, ό.π., σ. 553-557.

ταυτότητας των σλαβόφωνων χριστιανών της Μακεδονίας. Κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνες, οι σλαβόφωνοι χριστιανοί στην Μακεδονία ονομάζονταν ως «Βούλγαροι» στις ελληνικές πηγές. Όσο περνούσαν οι δεκαετίες και με την εμφάνιση του ελληνοβουλγαρικού εθνικού ανταγωνισμού περί το 1860, υπήρχαν πολυάριθμοι σλαβόφωνοι χριστιανοί, οι οποίοι συνέχισαν να βρίσκονται υπό ελληνική επιρροή. Έτσι, ο προηγούμενος όρος «Βούλγαροι» καθίστατο προβληματικός, προκαλώντας σύγχυση ανάμεσα στους ελληνίζοντες σλαβόφωνους και τους βουλγαρίζοντες σλαβόφωνους χριστιανούς. Οι πιο συνηθισμένοι από τους πρώτους όρους που προέκυψαν ήταν οι «Ελληνοβούλγαροι» (ή Grecobulgares, όπως εμφανίστηκαν στον χάρτη του A. Synvet το 1877) και «Βούλγαροι», «Βουλγαροσλάβοι», «Βουλγαροσλαβισταί» και άλλοι παρόμοιοι όροι, μαρτυρώντας με αυτόν τον τρόπο την σύνδεση της βουλγαρικής εθνικής προπαγάνδας με το ρεύμα του Πανσλαβισμού.

«Εθνογραφικός Χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, από τον A. Synvet»³¹³.
Πηγή: <https://balkanethnicmaps.hu/originalmap1.html> (πρόσβαση 13-9-2022). Οι «Greco-Bulgares» αποτυπώνονται με πράσινο χρώμα ως ενδιάμεσα σημεία ανάμεσα στην ελληνική ζώνη (με γαλάζιο χρώμα) και την βουλγαρική (με κίτρινο). Ο όρος Ελληνοβούλγαροι εμφανίζεται και στο οδοιπορικό του Σχινά το 1886. Βλ. Νικόλαος Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, Messenger D' Athenes, εν Αθήναις, 1886, Τεύχος Β', σ. 269.

Με την εμφάνιση της Εξαρχίας αλλά κυρίως της Βουλγαρικής Ηγεμονίας, ο όρος Βούλγαρος παρέπεμπε πλέον στον κάτοικο εκείνου του κρατικού μορφώματος, όπως και στους εξαρχικούς σλαβόφωνους χριστιανούς, οδηγώντας την ελληνική πλευρά στην υιοθέτηση του όρου «βουλγαρόφωνοι Έλληνες». Ο νέος αυτός όρος δήλωνε πως, ανεξάρτητα από την γλώσσα αυτού του πληθυσμού, ο ίδιος είχε ελληνική εθνική συνείδηση. Ωστόσο, ο όρος Βούλγαρος δεν είχε εκλείψει τελείως, καθώς πολλοί τον χρησιμοποιούσαν αναφερόμενοι σε σλαβόφωνους χριστιανούς, ακόμα και πατριαρχικούς, προκαλώντας σύγχυση³¹⁴. Μια νέα εξέλιξη του όρου «βουλγαρόφωνοι Έλληνες», αποτελεί ο όρος «σλαβόφωνοι Έλληνες». Σε γενικές γραμμές υπάρχουν τα ίδια στοιχεία όπως με τον προηγούμενο, με τον επιθετικό προσδιορισμό «Έλληνες» να υπερκαλύπτει την γλωσσική ιδιαιτερότητα αυτού του πληθυσμού. Αυτό που αλλάζει, πιθανότατα λόγω της ευρωπαϊκής επιρροής επί της σύνδεσης μιας γλώσσας με μια συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα, είναι η αναφορά στην γλώσσα: πλέον δεν πρόκειται για την βουλγαρική γλώσσα, αλλά στην προσπάθεια της ελληνικής πλευράς να τους

³¹³ Για περισσότερες πληροφορίες, τόσο για τον Synvet όσο και για τον χάρτη του, βλ. H. R. Wilkinson, *Maps and Politics: A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, Liverpool 1951, σ. 72-74.

³¹⁴ Ένα ενδιαφέρον περιστατικό, το οποίο προκάλεσε ταραχή στην ελληνική εξωτερική πολιτική ήταν ο χαρακτηρισμός των πατριαρχικών σλαβόφωνων χριστιανών της Μακεδονίας από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' ως «Βουλγάρων». Αυτό αποδεικνύει πως η εξέλιξη των όρων αναφορικά με τους σλαβόφωνους χριστιανούς δεν γινόταν συγκροτημένα και πολλοί χρησιμοποιούσαν παλαιότερους όρους. Βλ. *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904)*, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 109-111, καθώς επίσης Τάσος Κωστόπουλος, «Το όνομα του άλλου: Από τους “Ελληνοβούλγαρους” στους “Ντόπιους Μακεδόνες”», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 374.

απαγκιστρώσει από την αντίστοιχη βουλγαρική, δήλωνε έμμεσα πως η γλώσσα αυτών των «Ελλήνων» ήταν «σλαβική», δηλαδή μια αόριστη γλώσσα, που δεν ήταν ούτε βουλγαρική ούτε σερβική. Με τον ίδιο τρόπο, στην προσπάθειά της να αποδομήσει ακόμη περισσότερο την γλώσσα των σλαβόφωνων χριστιανών της Μακεδονίας, έκαναν την εμφάνισή τους όροι όπως «σλαυομιγής», «σλαυομακεδονική» κ.ά.

Αν εξετάσει κανείς προσεκτικά την χρήση των σχετικών όρων από τους επιθεωρητές ελληνικών σχολείων, Γ. Χατζηκυριακού και Α. Παπαζαχαρίου, διαπιστώνει ότι οι όροι χρησιμοποιούνταν καθαρά ως συνώνυμα της βουλγαρικής γλώσσας. Διακρίνεται, δε, η συνειδητή χρήση τους, η οποία διαφορά στους όρους είναι στην ουσία άνευ περιεχομένου. Οι όροι που χρησιμοποιεί στο δημοσιευμένο οδοιπορικό του στην Μακεδονία ο Χατζηκυριακού για την γλώσσα των σλαβόφωνων είναι «σλαυόηχον γλωσσικόν ιδίωμα»³¹⁵, «γλώσσαν την γνωστήν Σλαυόηχον»³¹⁶, «Σλαυομιγής γλωσσική απόχρωσις»³¹⁷, «Σλαυόηχον διάλεκτον»³¹⁸. Σίγουρα, υποβαθμίζει την σημασία της γλωσσικής ποικιλίας που μιλούν οι σλαβόφωνοι σε ιδίωμα ή διάλεκτο, αλλά όχι γλώσσα. Έπειτα, μπορεί κανείς να διακρίνει ότι δεν δέχεται καν ότι είναι σλαβική, αλλά μάλλον «σλαυόηχος» ή «σλαυομιγής», πιθανότατα επηρεασμένος από τις θεωρίες που ήθελαν τα σλαβικά της Μακεδονίας ως *patois* με ελληνική βάση. Από την άλλη, ακριβώς εξαιτίας του γεγονότος ότι οι Πομάκοι δεν διεκδικούνταν από την ελληνική πλευρά, το πομακικό χωριό Κουσκάρι κοντά στις Ελευθέρες περιεγράφηκε από τον ίδιο ως ξεκάθαρα βουλγαρόφωνο, παρόλο που δεν απείχε γεωγραφικά από τα υπόλοιπα χωριά: «...διέρχομαι δια της Τουρκικής κόμης Κουσκάρι, οικουμένης υπό Οθωμανών, φθεγγομένων Βουλγαριστί, των επικαλουμένων Πομάκων...»³¹⁹. Από την άλλη, στην έκθεσή του το ίδιο έτος για τα σχολεία της Μητρόπολης Μελενίκου, ονομάζει την συγκεκριμένη γλωσσική ποικιλία, αναφερόμενος για παράδειγμα στο χωριό Ράντοβο, ως «σλαυομακεδονική»³²⁰, ενώ την ίδια στιγμή κάνει λόγο για τα «πέριξ βουλγαρόφωνα χωρία»³²¹. Στο γειτονικό

³¹⁵ Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 30 & 36.4

³¹⁶ Ό.π., σ. 94.

³¹⁷ Ό.π., σ. 200.

³¹⁸ Ό.π., σ. 222.

³¹⁹ Ό.π., σ. 167.

³²⁰ Αυτό είναι και το μοναδικό παράδειγμα σε αυτή την έκθεση που χρησιμοποιεί αυτόν ή άλλον σχετικό όρο.

³²¹ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 538-539.

Λάτροβο, κτήμα της οικογένειας Χατζηλαζάρου, οι κάτοικοι χαρακτηρίζονται ως «βουλγαρόφωνοι ορθόδοξοι»³²², «βουλγαρόφωνοι» αντίστοιχα και στην Κάτω Τζουμαγιά³²³, «βουλγαρόφωνον» το Σπάτοβο³²⁴, το ίδιο και στο Ερνί-κιοϊ³²⁵, το Μπαρακλή³²⁶, το Κουμλή³²⁷, το Κιουπρή³²⁸, «βουλγαρόγλωσσες» οι 20 οικογένειες στην συνοικία Ποταμός στο Μελένικο³²⁹, το ίδιο στο Πετρίτσι³³⁰, το Στάρτσοβο³³¹, ενώ γενικά έκανε λόγο για σλαβικές τοιχογραφίες σε βουλγαρόφωνα και ελληνόφωνα χωριά³³². Οι παραπάνω περιγραφές της γλώσσας των χωριών τα οποία επισκέφθηκε αποδεικνύουν, ότι ο χαρακτηρισμός της γλώσσας του Ράντοβο ως «σλαβομακεδονική» ήταν μια συνειδητή αλλαγή του όρου «βουλγαρική», η οποία δεν συνεχίστηκε στα υπόλοιπα χωριά, παρόλο που η ίδια γλώσσα μιλιόταν και σε αυτά. Κάτι τέτοιο αποδεικνύει, ότι ο όρος «σλαβομακεδονική» χρησιμοποιείτο για τους λόγους που εξηγήθηκαν παραπάνω³³³.

Ο έτερος επιθεωρητής, Άγγελος Παπαζαχαρίου, σε έκθεσή του τον Νοέμβριο του 1904, αναφορικά με τα σχολεία των χωριών μεταξύ Σωχού, Λαγκαδά και Νιγρίτας, κάνει λόγο για «σλαβομακεδονικήν γλώσσαν». Συγκεκριμένα, περιγράφει τους κατοίκους του χωριού Αιβάτι (Αειβάτιον) ως «ομιλούντες την δια των σλαβικών καταλήξεων διεφθαρμένην σλαβομακεδονικήν γλώσσαν»³³⁴, την Λυγκόβανη ως «ομιλούσα το σλαβομακεδονικόν ιδίωμα»³³⁵, την Βυσσώκα ως «χρώμενη το

³²² Ο.π., σ. 540.

³²³ Ο.π., σ. 541.

³²⁴ Ο.π., σ. 545.

³²⁵ Ο.π., σ. 546.

³²⁶ Ο.π., σ. 547.

³²⁷ Ο.π., σ. 548.

³²⁸ Ο.π., σ. 550.

³²⁹ Ο.π., σ. 553.

³³⁰ Ο.π., σ. 559.

³³¹ Ο.π., σ. 564.

³³² Ο.π., σ. 562.

³³³ Ακόμη και η περίπτωση αναφοράς σε γλωσσική ιδιαιτερότητα, κάτι το οποίο σημειώνεται από τους Βούλγαρους συγγραφείς για άλλα χωριά, κάτι τέτοιο απουσιάζει στην περίπτωση του Ράντοβο.

³³⁴ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 437.

³³⁵ Ο.π., σ. 438.

σλαβομακεδονικόν διεφθαρμένον ιδίωμα γλώσσης»³³⁶, όπως και ο Λαγκαδάς³³⁷. Για όλο τον καζά Λαγκαδά, το ίδιο αυτό ιδίωμα αναφέρεται ως «ελληνομακεδονικόν», γεγονός, που σε συνδυασμό με τον όρο «διεφθαρμένον» στις προηγούμενες περιγραφές του ίδιου, μαρτυρά το αφήγημα περί γλωσσικού εκσλαβισμού των ντόπιων Ελλήνων. Σε προηγούμενη έκθεσή του, περιγράφει την γλώσσα των χωριών αυτών γράφοντας ότι οι κάτοικοι «ομιλούσιν έτι ιδίωμα τι, έχον μορφήν μεν της βουλγαρικής γλώσσης, ον δε κράμα ελληνικών, λατινικών και ολίγων βουλγαρικών και τουρκικών λέξεων μετά καταλήξεων βουλγαρικών λεπτυνθεισών και διαφόρων παντελώς της γνησίας βουλγαρικής γλώσσης»³³⁸. Ο Σωχός, ωστόσο, στην ίδια έκθεση χαρακτηρίζεται ως βουλγαρόφωνη κοινότητα, και η δασκάλα της κοινότητας, Πολυξένη Ζωγράφου, ότι κατάγεται «εκ βουλγαροφώνου μέρους, και αν ποτέ δεν ομιλήση παρ' οικογενείαις την μητρικής αυτήν γλώσσαν...»³³⁹, δείχνοντας ότι και ο Παπαζαχαρίου, όπως ο Χατζηκυριακού, μιλούσαν αόριστα για ένα σλαβομακεδονικό ιδίωμα ή γλώσσα, μόνο για να την απαγκιστρώσουν από την βουλγαρική γλώσσα, κατανοώντας τες, ωστόσο, ως ένα και το αυτό.

Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να εξεταστεί η εμφάνιση μιας «μακεδονικής» γλώσσας, λαμβανομένης υπόψιν και της παραπάνω εξέλιξης των όρων αναφορικά με τους σλαβόφωνους χριστιανούς της Μακεδονίας. Με τον όρο «μακεδονικός» να είναι πολιτικά ασφαλής στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, τόσο η Ελλάδα, όσο η Σερβία και η Αυστροουγγαρία τον χρησιμοποίησαν, για να παρουσιάσουν τον σλαβόφωνο χριστιανικό πληθυσμό της Μακεδονίας ως γλωσσικά ανεξάρτητο από το βουλγαρικό έθνος σε πρώτη φάση³⁴⁰. Σε δεύτερη φάση, οι δύο πρώτες χώρες υποστήριξαν ότι οι

³³⁶ Ο.π., σ. 440.

³³⁷ Ο.π., σ. 443.

³³⁸ Ο.π., σ. 423.

³³⁹ Ο.π., σ. 427.

³⁴⁰ Για την Αυστροουγγρική και την σερβική πλευρά στο ζήτημα της εθνικότητας των σλαβόφωνων της Μακεδονίας και της αλλαγής ανάλογα με το πολιτικές εξελίξεις βλ. Demeter Gabor – Bottlik Zsolt – Csaplár-Degovics Krisztian, Ethnic maps as political advertisements and instruments of symbolic nation-building and their role in influencing decision-making from Berlin (1878-1881), to Bucharest (1913), σ. 86-95.

https://www.academia.edu/9111939/Ethnic_maps_as_political_advertisements_and_instruments_of_symbolic_nation_building_and_their_role_in_influencing_decision_making_from_Berlin_1877_1881_to_Bucharest_1913 (πρόσβαση 24-11-2022).

«Μακεδονοσλαύου» αυτοί είναι εγγύτερα στην κάθε μια από αυτές, από άποψη φολκλόρ και επιστρατεύοντας μέχρι και φυλετικές θεωρίες. Σκοπός, δηλαδή, της διαφοράς της γλώσσας ήταν αυτή να διογκωθεί και να παρουσιαστεί και ως εθνοτική διαφορά μεταξύ των σλαβόφωνων της Μακεδονίας και των σλαβόφωνων χριστιανών, με λίγα λόγια των Βουλγάρων, της Βουλγαρίας.

Με βάση τα παραπάνω μπορεί να γίνει κατανοητός και ο ισχυρισμός του στρατιωτικού ακολούθου της Πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως, Πάτροκλου Κοντογιάννη, τον Αύγουστο 1905, ότι οι σλαβόφωνοι χριστιανοί, τουλάχιστον της κεντρικής Μακεδονίας (Βοδενά και Γευγελή), είναι εθνοτικά Μακεδόνες. *«Το ομόφυλον των ορθοδόξων και των σχισματικών, ως και αι μεταξύ αυτών επιμιζία συντελούσιν ενταύθα ως και εν Βοδενοίς, ώστε ουδεμία φυσιογνωμική διαφορά να παρατηρήται ως και ουδεμία άλλη περί την ενδυμασίαν ή τα ήθη. Εν τοις χωρίοις πράγματι της Μέσης Μακεδονίας δεν είναι δυνατόν να γίνη εθνογραφική διαφορά, αφού εθνογραφικώς δεν είναι δυνατόν εκ δύο αδελφών να είναι ο μιν Έλλην ο δε Βούλγαρος... Της φυλετικής δε υποστάσεως ούσης ενιαίας εν τοις χωρίοις της Μέσης Μακεδονίας, ήθελον είναι κατ' εμέ ορθότερον εάν οι κάτοικοι αυτών επεκαλούντο οι μιν ορθόδοξοι Βουλγαρόφωνοι Μακεδόνες ελληνίζοντες ως ακολουθούντες την Ελληνικήν Εκκλησίαν και στέλλοντες τα τέκνα αυτών εις τα ελληνικά σχολεία, οι δε σχισματικοί Μακεδόνες Βουλγαρίζοντες ως ακολουθούντες την Βουλγαρικήν Εκκλησίαν και πέμποντες τα τέκνα αυτών εις τα βουλγαρικά σχολεία. Η εθνότης δε είναι η αυτή και τας δύο ταύτας κατηγορίας, ήτοι η Μακεδονική»³⁴¹.* Τα στοιχεία στην έκθεσή του περί «επιμιζιών», «φυσιογνωμικής διαφοράς» και «φυλετικής υποστάσεως» φανερώσουν ότι παρουσίαζε τους σλαβόφωνους χριστιανούς ως ξεχωριστή φυλή από τους Βούλγαρους.

Το ίδιο υποστήριξε και ο Χατζηκυριακού, παρουσιάζοντας τους σλαβόφωνους της περιοχής της Στρούμιτσας όχι απλά ως διαφορετικής φυλής, αλλά ως ελληνικής καταγωγής, στοιχείο που απουσίαζε από την παραπάνω έκθεση του Κοντογιάννη: *«Τον Ελληνικόν αυτών χαρακτήρα εμφανίζει και ο φυσιογνωμικός των κατοίκων χαρακτήρ. [...] Αντιτίθεται ο Ελληνικός χαρακτήρ της φυσιογνωμίας των πληθυσμών τούτων προς τους βορειότερον οικούντας επί του όρους Μάλεσι, εις τα διαμερίσματα Ιστίπ, Τίκφες και Βελισσών, εν οίς εμφανίζεται ο Σκυθικός ή Ταταρικός χαρακτήρ, ο εικονίζων τον*

³⁴¹ Ο.π., σ. 224-225.

Βουλγαρικών»³⁴². Περί σκυθικού και ταταρικού «αίματος» για τους βουλγαρίζοντες και σερβίζοντες σλαβόφωνους χριστιανούς έκανε λόγο και ο Ν. Καζάζης, προσθέτοντας, όμως, «ότι εις τα φλέβας αυτών ρέει αίμα ελληνικόν δεν δείται αμφισβητήσεως». Η θέση του Καζάζη ήταν ότι η καταγωγή των σλαβόφωνων τους κληροδοτούσε αντίστοιχα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: ο «κύπουλος χαρακτήρ», «το εστερημένον εκφραστικότητος ηλιθιώδες βλέμμα», η εκδικητικότητα και ο φανατισμός ήταν σκυθικά χαρακτηριστικά, ενώ, αναφορικά με τους ελληνίζοντες η στροφή προς την ελληνική παιδεία, η «μεγαλοπράγμων δράσις αυτών», η αγάπη και η μακροθυμία ήταν ελληνικά χαρακτηριστικά³⁴³.

Μια παρόμοια περιγραφή για τους σλαβόφωνους του σαντζακίου Σερρών έκανε και ο Τσορμπατζόγλου, β' διερμηνέας της Ελληνικής Πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως, τον Ιούλιο 1904³⁴⁴: «Είναι αναμφισβήτητον το γεγονός ότι και υπό την έποψιν της σωματικής μορφής είναι εις και ο αυτός εν όλη τη ανωτέρω διαγραφείση ζώνη Μακεδονόφωνος και μη ελληνισμός. Ιδιαίτέρως έκπληξιν εμποιεί το φαινόμενον ότι -Μακεδόνες γινώσκοντες σπιθαμήν προς σπιθαμήν το έδαφος εν πάση σχεδόν τη εν λόγω χώρα- τέσσαρα μόνον ενθυμούνται χωρία, των οποίων οι κάτοικοι έχουσι μορφήν Ταταρικήν, ομοίαν τη μορφή των πέραν αμέσως της εν λόγω εθνολογικός γραμμής διαβιούντων έκπαλαι γνησίων Βουλγάρων: ήτοι το Μιρτάτι, Μετόχι, Άνω και Κάτω Φράστανη και Μπάνιτσα (βορειοανατολικός καζάς Σερρών). Πάντων των λοιπών χωρίων η τε φυσική και η εθνική μορφή είναι πανομοία τη μορφή της περιλαλήτου κομοπόλεως Βροντούς. Είναι δε γνωστόν βεβαίως τω Β. Υπουργείω ότι ουδαμού της Μακεδονίας δύναται τις ν' απαντήση τύπον ελληνικώτερον της όλης μορφής του κατοίκου της Βροντούς υπό έποψιν φυσιογνωμικήν τε και ηθικήν και πνευματικήν»³⁴⁵.

³⁴² Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 101.

³⁴³ Νεοκλής Καζάζης, *Ο Ελληνισμός*, ό.π., σ. 34-36.

³⁴⁴ Σε πολλά σημεία της έκθεσης ο Τσορμπατζόγλου ανέφερε πρωτόγνωρα περιστατικά (τα οποία αμφισβητούνται αν εξετάσει κανείς την πορεία των εθνικών ανταγωνισμών στο σαντζάκι Σερρών), σκιαγραφώντας μια τάση σύμπραξης των «μακεδονόφωνων» με τους υπόλοιπους Έλληνες κατά των Βουλγάρων, αφήγημα το οποίο σήμερα χρησιμοποιείται επιλεκτικά για την υποστήριξη ενός μακεδονικού εθνικού μύθου. Βλ. σχετικά <https://www.lithoksou.net/2020/11/makedonikos-agonas-1.html> (πρόσβαση 13-9-2022).

³⁴⁵ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, σ. 193-194.

Ο όρος «μακεδονόφωνος», ο οποίος πιθανότατα αναφέρεται πρώτα από τον ίδιο, δεν είναι τίποτα παραπάνω, παρά περαιτέρω αποβουλγαροποίηση της γλώσσας των σλαβόφωνων χριστιανών, στα πλαίσια της εξέλιξης των όρων «βουλγαρόφωνος» – «σλαβόφωνος» – «ομιλητής του ελληνομακεδονικού ιδιώματος». Ο Τσορμπατζόγλου εξηγεί πάνω σε αυτό ότι *«μέγιστον μέρος του γλωσσικού τούτου εν Μακεδονία υλικού αποτελείται από παναρχαίων ελληνικών ριζών ή αρτίων ελληνικών λέξεων»* και συνεχίζει καταλήγοντας ότι *«ο Μακεδονόφωνος Έλλην αδυνατεί μέχρι σήμερα να συνεννοηθεί δια του δήθεν βουλγαρικού τούτου ιδιώματος ουχί μόνον μετά του Βούλγαρου της Βουλγαρίας, αλλά και μετ' αυτού έτι του γνησίου της Μακεδονίας Σόπη»*³⁴⁶. Πέραν, λοιπόν, της φυλετικής διαφοράς μεταξύ σλαβόφωνων χριστιανών του μεγαλύτερου μέρους του σαντζακίου Σερρών με τους Βούλγαρους και την εθνοτική ομάδα των Σόπηδων (Шопи), η οποία είναι συνδεδεμένη με τους Βούλγαρους, οι «Μακεδονόφωνοι Έλληνες», κατά τον Τσορμπατζόγλου, διέφεραν επίσης από τους παραπάνω γλωσσικά, ηθικά, πνευματικά και από άποψη εθίμων³⁴⁷. Δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι τα όρια που τέθηκαν από τον Τσορμπατζόγλου αναφορικά με την ζώνη των «Μακεδονόφωνων Ελλήνων» ταυτίζονταν με τα όρια των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στη Μακεδονία εκείνη τη περίοδο³⁴⁸.

Ως προσπάθεια αποβουλγαροποίησης της γλώσσας και έμμεσα της εθνότητας των σλαβόφωνων χριστιανών έλαβε χώρα πιθανότατα και η ευρεία χρήση του όρου «μακεδονική» ή «μακεδονίτικη» γλώσσα από τους μακεδονομάχους Παύλο Μελά, Γεώργιο Τσόντο-Βάρδα, Γεώργιο Κατεχάκη-Ρούβα, Ιωάννη Καραβίτη, Γεώργιο Κοντούλη. Άλλοι που τον χρησιμοποίησαν ήταν συγγραφείς, εκπαιδευτικούς κ.ά., όπως η Πηνελόπη Δέλτα, ο Σταμάτιος Ράπτης, ο Σπύρος Μελάς και η Θάλεια Φλωρά-Καραβία³⁴⁹.

³⁴⁶ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 195.

³⁴⁷ Ό.π., σ. 193-195.

³⁴⁸ Για τα όρια που έθεσε ο Τσορμπατζόγλου βλ. Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 191-192. Για τα όρια των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων εκείνη την περίοδο βλ. Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, Τόμος Α', Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι το Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, том. Α', σ. 427.

³⁴⁹ Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα, Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σ. 41-42.

Η σερβική προσέγγιση πάνω στην εξέλιξη των χρησιμοποιούμενων όρων δεν διέφερε πολύ από την ελληνική. Αρχικά υποστήριζαν ότι οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ήταν Σέρβοι, μέσω των Σέρβων ερευνητών Σρέτσκοβιτς, Μπαν, Γιάστρεμποφ, Νοβάκοβιτς³⁵⁰ και Γκόπτσεβιτς³⁵¹. «Στα μέσα του 1868, μετά τη δολοφονία του Μιχαήλο Ομπρένοβιτς, συγκροτήθηκε στο Βελιγράδι μια «Επιτροπή για τα σερβικά σχολεία και Σέρβους δασκάλους στην Παλαιά Σερβία και Μακεδονία» ως παράρτημα του υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Καθώς η ίδρυση σερβικών σχολείων στη Μακεδονία συναντούσε δυσκολίες, το κύριο όπλο της σερβικής πολιτικής ήταν η προπαγάνδα. Η σερβική προπαγάνδα επικεντρώθηκε στον μύθο της προέλευσης των Σλάβων της Μακεδονίας από τους Αρχαίους Μακεδόνες, στον χαρακτηρισμό των Βουλγάρων όχι ως Σλάβων, αλλά ως Τατάρων (αυτό ήταν το βασικό σλόγκαν του Σπυρίδων Γκόπτσεβιτς), στον υπερτονισμό των τοπικών ιδιαιτεροτήτων των Σλάβων της Μακεδονίας ως ενός μεταβατικού σταδίου μεταξύ Σέρβων και Βουλγάρων»³⁵². Με την σερβική εθνική προπαγάνδα να σημειώνει λίγες επιτυχίες μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες συγκεντρώνονταν κυρίως στο βίλαετι του Κοσόβου, αναδύθηκε η ιδέα περί των «Μακεδονοσλαύων». Με τον Τσβίγιτς να είναι η εισηγητής της, οι Μακεδονοσλάβοι παρουσιάζονταν ως ένας λαός κοντινός προς τους Σέρβους και τους Βούλγαρους, αλλά την ίδια στιγμή ξεχωριστός και από τα δύο αυτά έθνη. Συνοπτικά:

1. *«Η περί Μακεδονίας ιδέα δεν είναι ακριβής. Τα Σκόπεια και το Τέτοβον συμπίπτουσιν εν τη Παλαιά Σερβία.*
2. *Ο λαϊκός όγκος των Σλαύων Μακεδόνων δεν έχει ωρισμένα εθνικά αισθήματα και εθνικήν συναίσθησιν, ούτε σερβικά, ούτε βουλγαρικά, καίτοι είνε συγγενείς των Σέρβων και των Βουλγάρων.*
3. *Το όνομα Βούλγαρος, δι' ου συνήθως ονομάζονται οι Σλαύοι Μακεδόνες δεν είνε εθνογραφικόν όνομα και εθνικώς δεν σημαίνει Βούλγαρος.*
4. *Οι ξενικοί γερμανικοί, γαλλικοί, αγγλικοί και άλλοι εθνογραφικοί χάρται δεν είνε κατά την ομιλίαν και την γλώσσαν (sprach-Karte), αλλ' είνε*

³⁵⁰ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno društvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dăržavna pečatnica, 1891, σ. 88.

³⁵¹ Βλ. σχετικά Victor Bérard, ό.π., σ. 250-263.

³⁵² Σφέτας, βαλκανική ιστορία, σ. 426.

χρωματισμένοι μόνον επί τη βάσει του εσφαλμένως πααδεδειγμένου ονόματος, δι' ου συχνά καλούνται οι Μακεδόνες Σλαύοι³⁵³.

5. Οι στατιστικοί πίνακες δεν είνε ακριβείς και αληθείς³⁵⁴.

Στο σαντζάκι Σερρών, ο Γκόπτσεβιτς εκτόπιζε, τόσο στα στατιστικά όσο και στον χάρτη του, τους Βούλγαρους ανατολικά του Νέστου, με τους υπόλοιπους σλαβόφωνους χριστιανούς να ονομάζονται από τον ίδιο ως Σέρβοι³⁵⁵. Ο Τσβίγιτς, δύο δεκαετίες αργότερα, τοποθέτησε το όριο μεταξύ Βουλγάρων και «Σλάβων Μακεδόνων», στον κάθετο ρου του ποταμού Στρυμόνα³⁵⁶, χωρίζοντας αόριστα τους σλαβόφωνους χριστιανούς του ίδιων καζάδων σε δύο κατηγορίες³⁵⁷. Η ταύτιση των ορίων, εντός των οποίων βρίσκονταν οι Σλαβομακεδόνες (κατά τους Σέρβους) μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, με τα σερβο-βουλγαρικά σύνορα της νότιας Σερβίας, επίσης δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη, καθώς δείχνει ότι η θεωρία περί Σλαβομακεδόνων χρησιμοποιήθηκε για την απαγκίστρωση της περιοχής αυτής, μαζί με τον πληθυσμό της, από την βουλγαρική εξωτερική πολιτική. Παρόμοια τακτική

³⁵³ Η αμφισβήτηση των Σέρβων του ονόματος «Βούλγαρος», όπως αυτό χρησιμοποιείτο από τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας αμφισβητήθηκε ήδη από τον Γκόπτσεβιτς. Βλ. Victor Bérard, ό.π., σ. 258.

³⁵⁴ (Ανωνύμου), «Γνώμη Σέρβου περί των Σλαύων της Μακεδονίας», *Περιοδικό Ελληνισμός*, Έτος Θ' (1906), σ. 233-234.

³⁵⁵ Για τα στατιστικά βλ. Spyridon Gorčević, *Makedonien und Alt-Serbien, Mit 67 original illustrationen (14 tafeln, 2 doppelbilder, 51 textbilder) und einer ethnographischen karte (1 : 300.000) in fünf blättern und Fünfzehnfachem Farbendruck*, Wien, 1889, σ. 377-393 & 501-503. Για τον χάρτη του ίδιου βλ. Spyridon Gorčević, *Ethnographische Karte von Makedonien und Alt Serbien, Maßstab 1:750.000*, 1889. Πηγή: <https://balkanethnicmaps.hu/originalmap12.html> (πρόσβαση 13-9-2022).

³⁵⁶ Στον χάρτη του, όπως αυτός δημοσιεύτηκε από το Ίδρυμα Carnegie το 1914, το όριο μεταξύ Σλαβομακεδόνων και Βουλγάρων τοποθετήθηκε μερικές δεκάδες χιλιόμετρα δυτικά του κάθετης ρου του ποταμού Στρυμόνα -σχεδόν στην Στρούμιτσα-, ενώ στον χάρτη του ίδιου, ο οποίος εκδόθηκε το 1920, το όριο βρισκόταν λίγο ανατολικά του Πετριτσίου, ακριβώς στον ρου του Στρυμόνα. Η συνεχής μετατόπιση του ορίου αυτού αποδεικνύει τουλάχιστον ότι ήταν δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ των δύο αυτών ομάδων, αν όχι το γεγονός ότι η θεωρία περί Σλαβομακεδόνων εκείνη την περίοδο στερείτο ουσιαστικής βάσης.

³⁵⁷ Για τον χάρτη του 1914 βλ. *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Publication No. 4, Washington, 1914, σ. 419, ενώ για τον χάρτη του 1918 βλ. : <https://balkanethnicmaps.hu/originalmap15.html> (πρόσβαση 13-9-2022).

εφάρμοσε και η ελληνική πλευρά, χρησιμοποιώντας αυτόν τον πολιτικά ασφαλή, ακόμα, όρο κατά τον Μεσοπόλεμο³⁵⁸.

Ορισμένοι υποστήριζαν την γέννηση μιας μακεδονικής εθνικής ταυτότητας, μεταξύ άλλων και στο σαντζάκι Σερρών, βασισμένοι στις δύο αντίπαλες φατρίες, την ΕΜΕΟ (Σεντραλιστές) και το Ανώτατο Κομιτάτο (Βερχοβιστές). Ο Τσορμπατζόγλου, για παράδειγμα, τις ονομάζει «μακεδονικό» και «βουλγαρικό» κομιτάτο, παρουσιάζοντας μια πολύ διαφορετική από την πραγματική εικόνα: οι βερχοβιστές παρουσιάζονται ως σαμποτέρ της μακεδονικής κίνησης, ενώ οι σεντραλιστές ως αυτόνομοι και έντιμοι επαναστάτες, οι οποίοι υποστήριζαν και συνέδραμαν στο ελληνικό-πατριαρχικό δίκτυο των κοινοτήτων³⁵⁹. Αντίστοιχα, κάποιοι ερμηνεύουν το αίτημα του Σαντάνσκι και του Βλάχωφ, μέσω του κόμματός τους υπό το όνομα Λαϊκό Ομοσπονδιακό Κόμμα, για απόσπαση των σλαβικών σχολείων από τον έλεγχο της Εξαρχίας, την υπαγωγή τους στις τοπικές αρχές και την εισήγηση καθιέρωσης της σλαβομακεδονικής ως γλώσσας διδασκαλίας, ως ένα από τα σκιρτήματα ενός πρώιμου Μακεδονισμού³⁶⁰. Με την Εξαρχία να αποτελεί ένα παντοδύναμο δίκτυο, εντός και εκτός της Βουλγαρίας, το οποίο συντόνιζε την βουλγαρική εθνική κίνηση, εύκολα κατανοεί κανείς τους λόγους πίσω από το αίτημα του Σαντάνσκι, στενού συνεργάτη των Νεότουρκων εκείνη την περίοδο. Ο Σφέτας συνοψίζει το συγκεκριμένο ζήτημα ως εξής: «Άλλο ζήτημα ήταν ο πολιτικός σεπερατισμός των Σαντάνσκυ-Τσερνοπέεφ και άλλο ζήτημα ο εθνικός σεπερατισμός του Μισίρκωφ. Δεν υπήρχε καμία πολιτική δύναμη για να στηρίζει τις ανιστόρητες απόψεις του Μισίρκωφ»³⁶¹. Η υπόθεση περί ενός εθνικά μακεδονικού ρεύματος ανάμεσα στους σλαβόφωνους, αποκομμένο από την βουλγαρική, την ελληνική ή την σερβική εθνική ιδέα, ήταν ένα πολύ περιορισμένο φαινόμενο, το οποίο έχει αφήσει ελάχιστα ίχνη στην πληθώρα των πηγών εκείνης της περιόδου. Η Jelavich ταυτίζεται με αυτό, επισημαίνοντας ότι «τα διπλωματικά αρχεία της περιόδου δεν κάνουν σαφή αναφορά σε ξεχωριστό μακεδονικό

³⁵⁸ Τάσος Κωστόπουλος, «Το όνομα του άλλου: Από τους “Ελληνοβούλγαρους” στους “Ντόπιους Μακεδόνες”», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 380-384. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα, Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σ. 42-43.

³⁵⁹ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, σ. 200-210.

³⁶⁰ Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 50.

³⁶¹ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, Τόμος Α', Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι το Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 430.

έθνος»³⁶². Η απουσία ενός μακεδονικού έθνους κατά τα τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι κάτι λογικό, γιατί έλειπαν πολλά από τα στοιχεία, πάνω στα οποία συγκροτήθηκαν τα υπόλοιπα βαλκανικά έθνη. Όπως εξηγεί ο Σφέτας: «Λείπει ο μύθος της κοινής καταγωγής, οι κοινές ιστορικές μνήμες, η αίσθηση της αλληλεγγύης και η πρόσδεση σε μια σαφώς προσδιορισμένη πατρίδα. Ανεξάρτητα από το κατά πόσο ήταν παγιωμένη η ελληνική, η βουλγαρική ή η σερβική συνείδηση στους Σλαβόφωνους της Μακεδονίας, ανάλογα με τις κάθε είδους επιδράσεις, δεν υπήρχαν προϋποθέσεις για την ταύτιση των Σλαβόφωνων σε μια σλαβομακεδονική εθνική ιδέα. Το αποτέλεσμα ήταν τελικά η διάσπαση των Σλαβόφωνων σε Γραικομάνους, Βούλγασους, Σερβομάνους, ο ανταγωνισμός των βαλκανικών κρατών -με θύματα τελικά τους ίδιους τους Σλαβόφωνους- και η διαιώνιση της οθωμανικής κακοδιαχείρισης³⁶³».

³⁶² Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων II. 20^{ος} αιώνας*, μετάφραση. Σταυρούλα Γιαννοπούλου, επιμέλεια. Βάσιας Τσοκόπουλος, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 151.

³⁶³ Σπυρίδων Σφέτας, ό.π., σ. 427.

4.5. Σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι / Πομάκοι

Ο όρος Πομάκοι είναι ένας από τους πολλούς όρους, που υπήρχαν ως ετεροπροσδιορισμός των σλαβόφωνων μουσουλμάνων. Ο Ι. Ιβανώφ αναλύει τους σχετικούς όρους: «Οι Πομάκοι, οι οποίοι αυτοαποκαλούνται Τούρκοι, είναι γνωστοί στον περιβάλλοντα πληθυσμό με διάφορα ονόματα, όπως “Πομάκοι” στη Ροδόπη, “Ντιλσάζι” στο Τίκφες, “Απόβτσι” στο Κίτσεβο, “Τορμπέσηδες” στη Δίβρα, τα Σκόπια κλπ. Το παλαιότερο όνομα είναι Τορμπέσηδες. Αυτό έλκει τις ρίζες του πριν από τη τουρκική κατάκτηση των Βαλκανίων και σχετίζεται με τους Τορμπέσηδες Βογόμελους, οι οποίοι δέχθηκαν πιο εύκολα απ’ όλους το Ισλαμ, όπως για παράδειγμα στη Βοσνία. Οι Βογόμελοι είχαν την συνήθεια να κουβαλούν στον ώμο τους μια τσάντα (τορμπά) για επαιτεία. Σε αυτήν κουβαλούσαν και το Ευαγγέλιο. Γι’ αυτό το λόγο οι ορθόδοξοι Βούλγαροι τους ονόμαζαν υποτιμητικά τορμπέσηδες, και αντίστοιχα οι Έλληνες τους έλεγαν φουνδαΐται (εκ της λέξης φούνδα, δηλ. του τορμπά). Στα Σκόπια άκουσα την ακόλουθη λαϊκή εξήγηση για το όνομά τους: “Οι Τορμπέσηδες έγιναν μουσουλμάνοι για ένα τορμπά χρυσό. Εξού και το όνομα.”³⁶⁴. Οι σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι της Μακεδονίας, δηλαδή, τους οποίους η βιβλιογραφία ονομάζει σε σύνολο ως Πομάκους, δεν αποτελούσαν μια ενιαία εθνοτική ομάδα, με κοινούς μεταξύ τους δεσμούς (οι Πομάκοι του Τίκφες με τους Πομάκους του Πιρίν για παράδειγμα), κοινή αίσθηση της καταγωγής κ.ά. Αντιθέτως, είχαν συγχωνευθεί στο σύνολο των υπόλοιπων μουσουλμάνων και, τόσο ένιωθαν όσο και αυτοπροσδιορίζονταν τοιουτοτρόπως³⁶⁵.

Ο εξισλαμισμός της ομάδας που επρόκειτο να αποτελέσει τους σλαβόφωνους μουσουλμάνους ξεκίνησε από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Στην πομακική ομάδα της Ροδόπης, μεγάλο μέρος της οποίας συμπεριλαμβάνεται στα γεωγραφικά όρια της Μακεδονίας, ξεκίνησε ο εξισλαμισμός πιο νωρίς από τους υπόλοιπους, ήδη από το 1495. Σύμφωνα με μαρτυρίες συνεχίστηκε σποραδικά μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Επί του Μεχμέτ Δ’ (1656-1661), ο Μέγας Βεζύρης του Μεχμέτ Κιουπροβλού πέρασε με πολυάριθμα τουρκικά στρατεύματα από το Ράζλογκ με κατεύθυνση την Θεσσαλονίκη και έπειτα την Κρήτη. Στο πέρασμά του εξισλαμίστηκε ένα μέρος του

³⁶⁴ Jordan Ivanov, *Bâlgarete v Makedonija: Izdirvanija i dokumenti za tehnoto poteklo, ezik i narodnost* (Οι Βούλγαροι στην Μακεδονία: Αναζητήσεις και έγγραφα για την καταγωγή, την γλώσσα και την εθνικότητά τους), Σόφια 1915, σ. LIX.

³⁶⁵ Βλ. Jordan Ivanov, *Bâlgarete*, το ίδιο, και επίσης Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 42.

πληθυσμού του Ράζλογκ³⁶⁶. Ωστόσο, τα πομακικά χωριά του Πιρίν, Μπρέσνιτσα, Λόζνιτσα και Κόρνιτσα, εξισλαμίστηκαν στα τέλη του 18^{ου} αιώνα βιαίως³⁶⁷.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πολλοί λαμβάνοντας υπόψιν την γλώσσα και την θρησκεία τους, αντιλαμβάνονταν τους σλαβόφωνους μουσουλμάνους ως «Βούλγαρους μωαμεθανούς». Ο Μπεράρ παραθέτει ένα ενδιαφέρον περιστατικό, στο οποίο δύο Πομάκοι μπέηδες παραδέχθηκαν ότι είναι Βούλγαροι. *«Μερικές σχισμάδες όμως δείχνουν ότι κάτω από την προσήλωση αυτή ίσως υπάρχει μια ζύλινη ψύχα ολότελα διαφορετική από την πίστρωση. Στο τελευταίο συμβούλιο του βιλαετιού (Μοναστηρίου) δύο μπέηδες Πομάκοι (σλάβοι μουσουλμάνοι) συζητούσαν μεταξύ τους τα σλαβικά μπροστά στον κυβερνήτη. Η εξοχότης του τους είπε μέσω διερμηνέα ότι το έβρισκε πρώτον εκδήλωση αγένειας, δεύτερον εκδήλωση χλιαρού μουσουλμανισμού να χρησιμοποιούν τη βουλγαρική αυτή γλώσσα, που είναι εχθρική προς τον Προφήτη και ακατάληπτη στην Εξοχότητά του. «Μιλούμε την γλώσσα μας», αποκρίθηκαν οι Πομάκοι. «Κι εμείς Βούλγαροι είμαστε». Μου είπαν πως στην Πριστίνα και το Ιπέκ ορισμένοι μπέηδες μιλούν με τα ίδια λόγια»³⁶⁸. Εύκολα διακρίνει κανείς μια βουλγαροφιλία σε όλο του το βιβλίο αλλά και στην στάση του τα επόμενα χρόνια, παρά τις σπουδές και το έργο του ως ελληνιστής, κάτι που γίνεται αντιληπτό και από τον Λ. Κορομηλά³⁶⁹ αλλά και από τον ίδιο τον Παγιαρέ³⁷⁰. Το παραπάνω περιστατικό που εξιστορεί ο Μπεράρ είναι η ενσάρκωση της ευρωπαϊκής ψευδαίσθησης για τα έθνη στην οθωμανική Μακεδονία, με λίγα λόγια είτε ένα ψέμα ή κάτι που συνέλαβε ένας ευρωπαϊκά σκεπτόμενος νους. Λέγοντας ευρωπαϊκά σκεπτόμενος νους, αναφέρομαι στην σύνδεση της μητρικής γλώσσας ενός πληθυσμού, όχι απλά με μια εθνική ταυτότητα αλλά με συγκεκριμένα έθνη.*

Το ότι οι Πομάκοι μιλούσαν βουλγαρικά, ή μια βουλγαρική διάλεκτο, είναι κάτι το οποίο και οι ίδιοι γνώριζαν και δεν το έκρυβαν. Αυτό, ωστόσο, που δεν συνέβη είναι να συνδέσουν την γλώσσα τους και τους εαυτούς τους με το βουλγαρικό έθνος. Με τον ίδιο τρόπο, λοιπόν, που υπήρχαν ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, έτσι υπήρχαν και

³⁶⁶ Vasil Kančov, Makedonija, ό.π., σ. 42.

³⁶⁷ Ό.π., σ. 43.

³⁶⁸ Victor Bérard, ό.π., σ. 214.

³⁶⁹ M. Paillares, ό.π., σ. 85: (Κορομηλάς): *«Η ιστορία βρίσκεται εδώ, αδιάλλακτη, και κανένας Bérard της Γαλλίας δεν μπορεί να τη διαστρεβλώσει».*

³⁷⁰ M. Paillares, ό.π., σ. 417.

βλαχόφωνοι μουσουλμάνοι και σλαβόφωνοι αντίστοιχα. Όλοι οι παραπάνω αυτοπροσδιορίζονταν ως Τούρκοι, ούτε καν ως μια ξεχωριστή εθνοτική ομάδα μουσουλμάνων, όπως οι Αλβανοί. Τον αυτοπροσδιορισμό των Πομάκων ως Τούρκων είναι κάτι που παραδέχονται μεταξύ άλλων και οι Βούλγαροι μελετητές³⁷¹, αναγνωρίζοντας την επιρροή της δομής της οθωμανικής κοινωνίας (χριστιανοί – μουσουλμάνοι με κυρίαρχη ομάδα τους Τούρκους) στον σχηματισμό ταυτοτήτων. Ο θρησκευτικός, δηλαδή, διαχωρισμός που υφίστατο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επηρέασε καταλυτικά την συμπεριφορά, και κατ' επέκταση την συνείδηση, των συγκεκριμένων ομάδων, καθώς όχι ο θρησκευτικός διαχωρισμός καθ' αυτός, αλλά η οργάνωση του κράτους με βάση τις διαφορετικές θρησκείες-κοινότητες ήταν αυτή που έφερε τα μέλη τους πιο κοντά το ένα στο άλλο. Έστω, λοιπόν, κι αν οι Πομάκοι είναι «εκτουρκισμένοι Βούλγαροι» σύμφωνα με τον Κάντσωφ³⁷², και άρα ομόγλωσσοι, μοιράζονται τα ίδια έθιμα με τους Βούλγαρους κ.ο.κ., η υπαγωγή τους στην κοινότητα των μουσουλμάνων-Οθωμανών, καθώς και η αντιμετώπιση τους από τη μεριά του κράτους ως μουσουλμάνους, τους έκανε να αισθάνονται μουσουλμάνοι. Από την στιγμή που η κυρίαρχη και πολυπληθέστερη ομάδα ήταν οι Τούρκοι, εκεί έγκειται η σύνδεση των μουσουλμάνων με τους Τούρκους. Απολάμβαναν τα ίδια οικονομικά και κοινωνικά προνόμια, πλήρωναν τους ίδιους φόρους, έστελναν τα παιδιά τους σε μεντρεσέδες και οι νέοι υπεράσπιζαν την αυτοκρατορία μέσω της στράτευσής τους (μια πρώιμη καλλιέργεια της ιδέας της «κοινής πατρίδας») κ.ά. Είναι η θέση που υποστήριξε ο Abner Cohen, έχοντας μελετήσει το φαινόμενο του εθνοτισμού στη Νιγηρία, το Λονδίνο και τη Σιέρα Λεόνε, ότι δηλαδή: «...η εθνοτική οργάνωση -η επιδίωξη συλλογικών συμφερόντων- είναι ο λόγος ύπαρξης (raison d' etre) της εθνοτικής ταυτότητας». Και προσθέτει: «*Η ταυτότητα θα εκλείψει αν δεν διαθέτει οργανωτικό κέντρο (στην προκειμένη περίπτωση την κυρίαρχη ομάδα των μουσουλμάνων) και η εθνοτική συνοχή, όπως το αίσθημα του «εμείς» δημιουργούνται μέσω κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών, κυρίως σε πλαίσιο ανταγωνισμού για την απόκτηση πόρων που σπανίζουν*»³⁷³. Η μόνο διαφορά είναι ότι η βάση της πολιτικής ταυτότητας στην

³⁷¹ Jordan Ivanov, *Bálgarete*, ό.π., σ. LIX, υποσημ. 1. Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 42.

³⁷² Βλ. την σχετική ενότητα «Βούλγαροι μωαμεθανοί»: Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 40-53.

³⁷³ Thomas Hylland – Eriksen, *Μικροί τόποι, Μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία*, Εισαγωγή και επιστημονική επιμέλεια Ιωάννης Μάνος, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2007, σ. 421.

οθωμανική περίπτωση δεν είναι η εθνότητα, αλλά η θρησκεία, με το υπόλοιπο φαινόμενο να παραμένει ίδιο.

Συνεπώς, οι Πομάκοι δεν ήταν Βούλγαροι μουσουλμάνοι, όπως διακήρυτταν οι Βούλγαροι και οι Ευρωπαίοι, αλλά «Τούρκοι που μιλούσαν βουλγαρικά». Αυτό ακριβώς λέει ο Χιλμί πασά σε συνέντευξή του στον Παγιαρέ: *«Για μας το θέμα της γλώσσας δεν αποτελεί αδιάψευστο κριτήριο για τον καθορισμό της εθνικότητας. [...] Στη Μακεδονία έχουμε Τούρκους που μιλάνε μόνο βουλγαρικά ή σερβικά και Έλληνες που μιλούν βλαχικά. Κατατάσσουμε τους υπηκόους μας σύμφωνα με την εκκλησία και το σχολείο που πηγαίνουν»³⁷⁴*. Τα δύο βασικά στοιχεία για τον χαρακτηρισμό τους είναι ίδια και στις δύο περιπτώσεις: σλαβόφωνοι και μουσουλμάνοι. Αυτό που αλλάζει είναι η βάση που δίνεται στο καθένα στις δύο περιπτώσεις. Με λίγα λόγια, οι Πομάκοι ήταν και ένιωθαν πρώτα μουσουλμάνοι και η γλώσσα τους δεν έπαιζε κανέναν ρόλο στην πολύγλωσση οθωμανική πραγματικότητα. Σήμερα, αντιθέτως, οι Πομάκοι της Βουλγαρίας είναι πρώτα Βούλγαροι και η θρησκεία τους δεν παίζει ρόλο στην πολιτική τους ταυτότητα. Περιπλέκοντας την σύνδεση γλώσσας – συγκεκριμένης εθνικής ταυτότητας, όπως θεωρούσαν ως ορθό οι Ευρωπαίοι, και της θρησκείας με την ταυτότητα, όπως συνέβαινε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, διαβάξει κανείς την εξής χαριτωμένη παρατήρηση από τον Steeg. Σε έρευνά του³⁷⁵ σταλμένη προς τον Declasse σχετικά με του λαούς στην Μακεδονία, όπως μέρος της παρατίθεται από τον Παγιαρέ, σημειώνει: *«2) Υπάρχουν Βούλγαροι που είναι Τούρκοι (Πομάκοι). 3) Υπάρχουν Βλάχοι που είναι Έλληνες. 4) Υπάρχουν Βούλγαροι που είναι ελληνομανείς»³⁷⁶*.

Οι περιγραφές των Ελλήνων της περιόδου συμφωνούν με τις παραπάνω διαπιστώσεις. Ο δημοσιογράφος Δ. Φιλιππίδης, περιγράφοντας τους λαούς της Μακεδονίας στο βιβλίο του το 1906, παραθέτει τα ακόλουθα για τους Πομάκους: *«Χιλιάδες τινές των Μουσουλμάνων «οι Πομάκοι» επί της Καραντζόβας και επί της Ροδόπης ομιλούσι Τουρκοσλαβικόν τι γλωσσικό ιδίωμα. Είνε δε οι φανατικότεροι και αγριώτεροι Μουσουλμάνοι»³⁷⁷*. Στην έρευνα του Steeg ο παραπάνω ισχυρισμός επιβεβαιώνεται, καθώς επισημαίνεται πως όλοι οι μουσουλμάνοι – Αλβανοί, Πομάκοι

³⁷⁴ M. Paillares, ό.π., σ. 63.

³⁷⁵ «Ο κ. Steeg, που είχε τη φήμη του ειδικού στα μακεδονικά ζητήματα, μελέτησε διεξοδικά στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης τρία στοιχεία: τη γλώσσα, τη θρησκεία και την πολιτική». M. Paillares, ό.π., σ. 443.

³⁷⁶ Ό.π., σ. 445.

³⁷⁷ Δημήτριος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 33, υποσημ. 2.

και Τούρκοι – αντιτίθενται πλήρως σε οποιαδήποτε χριστιανική κυριαρχία³⁷⁸. Αντίστοιχα, ο καθηγητής Σωτηριάδης στον χάρτη που σχεδίασε το 1918, εμφανίζει τους Πομάκους μαζί με τους Τούρκους καθώς παρά την «σλαβωνική» τους γλώσσα, «η εθνική τους συνείδηση είναι τουρκική»³⁷⁹.

Εξετάζοντας την στάση τους κατά τους εθνικούς ανταγωνισμούς, τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνονται. Από τις πρώτες έντονες εκδηλώσεις της ταύτισης των Πομάκων με τους υπόλοιπους μουσουλμάνους και διαχωρισμού των πρώτων από τους Βούλγαρους έλαβε χώρα κατά την δημιουργία της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1878, όταν 20 πομακοχώρια στα νότια της επαρχίας ή δίπλα ακριβώς στον καζά Νευροκοπίου, δημιούργησαν την Δημοκρατία του Ταμράς, ζητώντας ένωση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κάτι το οποίο πέτυχαν το 1886 με την σύμβαση του Τοπχανέ³⁸⁰. Λίγα χρόνια αργότερα, συγκεκριμένα τον Ιούλιου του 1895, ο Μπόρις Σαράφωφ εισέβαλε από βουλγαρικό έδαφος επικεφαλής μιας ομάδας βερχοβιστών, και διακηρύσσοντας την απελευθέρωση της Μακεδονίας από τους Οθωμανούς πέρα από τις καταστροφές στο Μελένικο, επιτέθηκαν στο Ντοσπάτ, όπου επιδόθηκαν σε σφαγή του πομακικού εκεί πληθυσμού³⁸¹. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Χρήστο Κούσλεφ, ενώ ήταν επικεφαλής του δικτύου της ΕΜΕΟ για την περιοχή των Ποροΐων, αναφέρει τα εξής: «Μετά από 3-4 μέρες ήρθε γράμμα να πάμε στο χωριό Σκρέμπατνο και εκεί επρόκειτο να πουν τι συμβαίνει. Εκεί έπρεπε να διαλύσουμε μια τουρκική ληστοσυμμορία. Ζήτησαν από έναν μωλωνά να τους δώσει 5 τουρκ. λίρες. Μετά από αυτό, το οργανώσαμε έτσι, ώστε να οι ληστές ρθουν στον μύλο, 4 άτομα, και τους εξολοθρεύσαμε όσο έπιναν ρακί. Ήταν δύο Πομάκοι και δύο Αλβανοί»³⁸². Η αναφορά ότι η τουρκική τσέτα αποτελείτο από δύο

³⁷⁸ M. Paillares, ό.π., σ. 444.

³⁷⁹ George Soteriadis, *An Ethnological Map Illustrating Hellenism In The Balkan Peninsula And Asia Minor*, London, 1918, σ. 2.

³⁸⁰ Σπυρίδων Σφέτας, *Ελληνοβουλγαρικές*, ό.π., σ. 89.

³⁸¹ Douglas Dakin, ό.π., σ. 48.

³⁸² *Dviženieto otsam Vardara i borbata s vârhovistite. Po spomeni na Jane Sandanski, Černjo Peev, Sava Mihajlov, Hristo Kuslev, Iv. Anastasov Garčeto, Xr. Jurukov i Nikola Puškarov (Η επαναστατική κίνηση στην ανατολική πλευρά του Βαρδάρη και ο πόλεμος με τους Βερχοβιστές. Με βάση τα απομνημονεύματα του Γιάνε Σαντάνσκι, Τσερνοπέεφ, Σάβα Μιχαήλωφ, Χρήστο Κούσλεφ, Ιβ. Αναστάσωφ Γκαρτσέτο, Χρ. Γιουρούκωφ, και Νικόλα Πουσκάρωφ)*. Επιμέλεια L. Miletič, Σόφια, Materiyali za istorijata na Makedonskoto osvoboditelno dviženie, εκδόσεις Makedonski Naučen Institut, Βιβλίο VII, τυπογραφείο P. Gluskov, 1927, σ. 220.

Πομάκους και δύο Αλβανούς είναι τρανή απόδειξη της ενιαίας μουσουλμανικής ταυτότητας. Λίγα χρόνια αργότερα, οι Πομάκοι του χωριού Πάλμες συνέδραμαν στα ελληνικά ένοπλα σώματα που δρούσαν στην περιοχή των Ποροΐων³⁸³.

Σε γενικές γραμμές, οι Πομάκοι του σαντζακίου Σερρών ήταν συγκεντρωμένοι στους βόρειους ορεινούς όγκους πρωτίστως της Ροδόπης (καζάς Νευροκοπίου) και έπειτα του Πιρίν (καζάδες Ράζλογκ και Άνω Τζουμαγιάς).

Името на народностите	Числото на жителите								Всичко
	Серска каза	Зъхненска каза	Валовишка каза	Петричка каза	Мелнишка каза	Джумайска каза	Неврокопска каза	Разложка каза	
Българи християни	30000	13500	32000	22500	15500	19100	34500	20100	187200
Българи помаци	—	—	1000	1615	1000	3570	30000	11500	48095
Турци	28000	5500	12500	13050	5400	5000	11000	—	80450
Черкези	1800	—	1200	—	—	—	—	—	3000
Гърци християни	23000	12500	—	—	2050	10	—	—	37560
Гърци мохамедани	—	—	—	—	—	—	500	—	500
Власи	1600	500	1900	—	800	520	450	60	5830
Цигани	4500	1000	1800	1500	1000	650	2100	550	13100
Евреи	3000	50	—	—	—	50	75	—	3175
Гагаузи	—	3400	—	—	—	—	—	—	3400
Всичко	91900	36450	50400	38675	25750	28900	78625	23210	382910

Πηγή: Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma, Mesta i Bregalnica” (Ταξίδι στις κοιλάδες του Στρυμόνα, Νέστου και Μπρεγκάλνιτσα), *Izbrani proizvedenija*, Tom 1, Izdatelstvo “Nauka i izkustvo”, Σόφια 1970, σ. 341. Σύμφωνα με την στατιστική αυτή του Κάντσωφ, οι Πομάκοι βρίσκονται συγκεντρωμένοι στους καζάδες Νευροκοπίου, Ράζλογκ και λιγότεροι στον καζά Άνω Τζουμαγιάς. Στον καζά Ράζλογκ εκπροσωπούν το σύνολο των μουσουλμάνων, ενώ στον καζά Νευροκοπίου την συντριπτική πλειοψηφία. Στον πίνακα αναφέρονται 30.000 Πομάκοι στον καζά Νευροκοπίου, 11.500 στον καζά Ράζλογκ και 3.570 στον καζά Άνω Τζουμαγιάς.

³⁸³ Πέτρος Θ. Πέννας, *Τα Άνω Ποροΐα Σερρών, Το διαμάντι του Μπέλες, Ιστορία και Λαογραφία*, Αθήνα 1989, σ. 82.

Με το γεγονός ότι στον καζά Νευροκοπίου η πλειονότητα των μουσουλμάνων είναι Πομάκοι συμφωνεί τόσο ο Βέρκοβιτς³⁸⁴, όσο και ο Χαλκιόπουλος³⁸⁵. Μαζί με τους Πομάκους του καζά Δράμας αποτελούν την νησίδα της Ροδόπης, η οποία αποτελείται από περίπου 100 χωριά³⁸⁶. Πέρα από τους Πομάκους του Νευροκοπίου και του Ράζλογκ³⁸⁷ (7 χωριά), αυτοί του καζά Ντεμίρ Χισάρ³⁸⁸ κατοικούσαν στο αμιγώς πομακικό χωριό Πάλμες, εκείνοι του καζά Πετρισίου³⁸⁹ στα χωριά Μοράβτσι, Μπρέσνιτσα και Σλίβνιτσα (αμιγώς στο τελευταίο και μεταξύ σλαβόφωνων στα υπόλοιπα), οι Πομάκοι του καζά Μελενίκου³⁹⁰ στα χωριά Νόβο Σέλο, Γκράντεσνιτσα και Γκρ'ντσάρ (αμιγώς στο τελευταίο και ανάμεσα σε Βούλγαρους, Τούρκους και

³⁸⁴ S. I. Verkovič, *Topografičesko-etnografičesko očerk Makedonij* (Τοπογραφικό-εθνογραφικό δοκίμιο της Μακεδονίας), Αγία Πετρούπολη 1889, σ. 68-69. Ο ίδιος του ονομάζει «Μουσουλμάνους βουλγαρικής καταγωγής», πέρα από Πομάκους, προφανώς βασιζόμενος στην μητρική τους γλώσσα. Αλλού (σ. 109) γράφει «Πομάκοι, δηλαδή εκτουρκισμένοι Βούλγαροι, που μιλούν ωστόσο την μητρική τους βουλγαρική γλώσσα».

³⁸⁵ Αθανάσιος Χαλκιόπουλος, ό.π., σ. 64. «Τα μουσουλμανικά χωριά του καζά Νευροκοπίου ανέρχονται εις 100, εζ'ων 90 χωριά υπάρχουν επί της Ροδόπης, εις α λαλείται η βουλγαρική γλώσσα, και 10 χωρία εις α λαλείται η τουρκική. Τα ειρημένα μουσουλμανικά χωρία αποτελούνται εκ πληθυσμού εν όλων 35.000». Για τους μουσουλμάνους του καζά Ράζλογκ βλ. ό.π., σ. 65.

³⁸⁶ Jordan Ivanov, *Bâlgarete*, ό.π., σ. LX.

³⁸⁷ Ο Ιβανόφ αναφέρει ότι η πομακική νησίδα του Ράζλογκ αποτελείται από 7 χωριά, Jordan Ivanov, *Bâlgarete*, σ. LX. Ο Κάντσοφ σημειώνει με πομακικό πληθυσμό την κωμόπολη Μεχομία και τα χωριά Μπέλιτσα, Γιακορούντα, Μπάτσεβο, Ντομπρίνιστα, Μπάνια και Μπαμπέκ βλ. Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 192-193. Ο Χαλκιόπουλος δεν είναι και τόσο ακριβής σε αυτόν τον καζά, αλλά σε γενικές γραμμές τα στοιχεία του συμφωνούν με τους παραπάνω βλ. Αθανάσιος Χαλκιόπουλος, ό.π., σ. 65. Βλ. επίσης Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 13-18 & 306.

³⁸⁸ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 185. S. I. Verkovič, *Topografičesko-etnografičesko očerk Makedonij* (Τοπογραφικό-εθνογραφικό δοκίμιο της Μακεδονίας), Αγία Πετρούπολη 1889, ό.π., σ. 109. Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 860.

³⁸⁹ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 186-188.

³⁹⁰ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 189-190. С. И. Веркович, *Топографическо*, ό.π., σ. 91 & 94. Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 299-300.

Ρομά στα άλλα δύο), και στον καζά Άνω Τζουμαγιάς³⁹¹ στα χωριά Σιμιτλί, Κρούπνικ (ανάμεσα σε Ρομά), Στρούμσκι Τσιφλίκ (αμιγώς), Μπούτσνινο ή Μπαϊρ κιοϊ (ανάμεσα σε σλαβόφωνους) και στα χωριά Τσέροβο και Οσένοβο (ανάμεσα σε σλαβόφωνους και Ρομά).

Ένα βασικό στοιχείο που έχουν κοινό οι παραπάνω πομακικοί οικισμοί είναι ότι είναι ορεινοί και πολύ απομακρυσμένοι από το κέντρο του σαντζακίου. Έτσι, τα περισσότερα επαγγέλματα των Πομάκων είχαν να κάνουν με όποια πηγή πλούτου του επέτρεπε η τοποθεσία, όπου ζούσαν. Αυτά τα επαγγέλματα ήταν κυρίως ξυλοκόποι, κτηνότροφοι, γεωργοί (είτε σιτηρών είτε οπωρών. Πολλοί ήταν και κираτζήδες (αγωγιάτες), εξυπηρετώντας τις ορεινές μετακινήσεις.)³⁹². Στα χωριά της Τζουμαγιάς που δεν ήταν ορεινά, καλλιεργούσαν καπνό και διατηρούσαν πανδοχεία³⁹³. Αντίστοιχα, οι Πομάκοι του Πάλμες, κατοικώντας πολύ κοντά στην λίμνη Δοϊράνη, εμπορεύονταν στο παζάρι των Κάτω Ποροΐων τα ψάρια που έπιαναν³⁹⁴. Μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια του Σοπόφ είναι ότι ορισμένοι από τους Πομάκους του Νευροκοπίου ανήκαν σε ένα είδος αίρεσης, με βάση την οποία δεν θεωρείτο αμαρτία να σκοτώσει κανείς και να φάει έναν κόκορα, γι' αυτό τους πουλούσαν στο παζάρι της πόλης³⁹⁵. Ο Στρέζωφ, περιγράφοντας το πομακικό χωριό Μπαμπέκ αναφέρει πως οι κάτοικοί του ήταν ημιάγριοι, των οποίων η ομιλία, γεμάτη με αρχαϊκά στοιχεία, και η φορεσιά τους τους διέκρινε από τους γειτονικούς Πομάκους και σλαβόφωνους³⁹⁶. Γενικά, ο Ιβανόφ

³⁹¹ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 191-192 Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno društvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 20-22 & 308-309.

³⁹² Ό.π., σ. 8-20.

³⁹³ Ό.π., σ. 20.

³⁹⁴ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno društvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 860.

³⁹⁵ Atanas Šopov, *Iz života i položenieto na bâlgarite van Vilaetite* (Περί της ζωής των Βουλγάρων στα Βιλαέτια), Φιλιππούπολη 1894, σ. 91-92. Για την συζήτηση που είχε με τους Πομάκους βλ. Ατανас Шопов, *Из Живота*, ό.π., σ. 100-114.

³⁹⁶ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno društvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 17.

διακρίνει, ότι ο τρόπος ζωής τους και η συντηρητικότητά τους συντέλεσαν ώστε να διατηρηθούν τα βασικά τους πολιτιστικά χαρακτηριστικά³⁹⁷.

³⁹⁷ Jordan Ivanov, *Naselenieto*, ό.π., σ. 11-12.

4.6. Τσερκέζοι/Κιρκάσιοι

Οι Τσερκέζοι ή Κιρκάσιοι είναι ένας λαός, ο οποίος κατοικούσε συμπαγώς στην περιοχή βορειοδυτικά του Καυκάσου μέχρι τον 19^ο αιώνα. Η επέκταση του ρωσικού βασιλείου στην περιοχή στα μέσα του ίδιου αιώνα προκάλεσε μια ανοιχτή σύγκρουση δεκαετιών, κατά την οποία η ρωσική επέκταση λάμβανε χώρα βήμα-βήμα και οι Τσερκέζοι εγκατέλειπαν την περιοχή. Κατά τον Πυλαρινό, ο λαός αυτός μετανάστευε από τον Καύκασο προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα με χρονικό σημείο κλειδί το 1864³⁹⁸, οπότε κορυφώθηκε το προσφυγικό ρεύμα, ωθώντας μέχρι τότε πάνω από μισό εκατομμύριο να μεταναστεύσουν³⁹⁹. Κατά τον Ιναλτζίκ, ο συνολικός αριθμός των Τσερκέζων προσφύγων μέχρι το 1914 άγγιζε τα δύο εκατομμύρια και «μετακινούνταν είτε κατά βούληση, είτε βάσει κυβερνητικού σχεδίου, με σκοπό να εποίκισουν τα σύνορα ή κάποια ακατοίκητα εδάφη κατά μήκος των νέων σιδηροδρομικών γραμμών»⁴⁰⁰.

Σε αυτό το σημείο είναι ανάγκη να επισημανθεί η σύνδεση μεταξύ της αιτίας της εκδίωξής τους από τον Καύκασο και του γνώμονα εποίκισμού από την οθωμανική κυβέρνηση: το μουσουλμανικό τους θρήσκευμα και, κατ' επέκταση, η μη χριστιανική τους ταυτότητα. Αν ληφθεί υπόψη ότι η χάραξη πολιτικών επηρεαζόταν, πλέον, από την σύσταση του πληθυσμού μιας περιοχής, και με το δόγμα του Πανισλαμισμού που υπήρχε εκείνη την περίοδο (μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα), η παρουσία Τσερκέζων (και άρα μουσουλμάνων) στον Καύκασο ήταν επικίνδυνη για την εδραίωση της ρωσικής κυριαρχίας στην περιοχή και, από την άλλη, η παρουσία των ίδιων σε περιοχές με κυρίαρχο το χριστιανικό στοιχείο ήταν ωφέλιμη για την οθωμανική αυτοκρατορία. Με βάση, λοιπόν, την παραπάνω διαπίστωση γίνεται κατανοητή η στρατηγική των Οθωμανών να εποίκισουν με Τσερκέζους τα σύνορα και τις περιοχές κοντά στις νέες σιδηροδρομικές γραμμές, με τους τελευταίους να λειτουργούν ως πυλώνες διατήρησης της Οθωμανικής εξουσίας. Κατά την Gavrilova, αυτό το φαινόμενο δεν διέφερε από την πρακτική εποίκισμού μουσουλμάνων στις προσφάτως κατελημμένες από τους

³⁹⁸ Victor Bérard, ό.π., σ. 207, υποσημ. 178.

³⁹⁹ Ντόναλντ Κουάτερτ, «Η εποχή των μεταρρυθμίσεων, 1812-1914», *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση: Δημητριάδου Μαρίνα, επιμ. Σαρηγιάννης Μαρίνος, τομ. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 428-429.

⁴⁰⁰ Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922* (μεταφ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 207.

Οθωμανούς βαλκανικές γαίες, της οποίας θεωρεί ότι αυτό αποτελεί συνέχεια⁴⁰¹. Η εγκατάσταση αυτή των Τσερκέζων στα Βαλκάνια γινόταν αντιληπτή από ορισμένους ως μέρος της λύσης του Ανατολικού Ζητήματος. Μεταξύ αυτών και ο Νουσερέτ πασά, βαλής της Θεσσαλονίκης το 1877, φοβούμενος εξέγερση των χριστιανών κατά των μουσουλμάνων έβλεπε ως μοναδική λύση του Ανατολικού Ζητήματος την εκδίωξη όλων των χριστιανών που κατοικούσαν στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας και την αντικατάκτησή τους με Τσερκέζους και άλλους εποίκους από την Μικρά Ασία⁴⁰².

Υπάρχουν σκόρπιες πληροφορίες και αριθμοί αναφορικά με την τσερκεζική διασπορά εντός της οθωμανικής επικράτειας, ως αποτέλεσμα της εκδίωξής τους από τον Καύκασο. Αναφέρονται πριν το 1878 στην Σόφια περίπου 12.000, στην πεδιάδα του Κοσόβου 40.000, ενώ πολλοί εγκαταστάθηκαν στην Ανατολία, την Συρία, την Τραπεζούντα και άλλα μέρη⁴⁰³. Στην περιοχή υπό εξέταση και συγκεκριμένα στο νότιο σαντζάκι των Σερρών, οι Τσερκέζοι εμφανίζονται μερικά χρόνια μετά το 1864. Τσερκέζοι εγκαταστάθηκαν στις Σέρρες το 1874⁴⁰⁴, ενώ στο Ντεμίρ Χισάρ και σε μερικά τσιφλίκια κοντά σε αυτό περί το 1866⁴⁰⁵.

Είναι ανάγκη να γίνει λόγος για την περίοδο του Ρωσο-οθωμανικού πολέμου (1877-1878) και τον αντίκτυπο στον πληθυσμό των Τσερκέζων. Οι προσφάτως εγκατεστημένοι Τσερκέζοι στο νότιο σαντζάκι Σερρών, στα πλαίσια της αναταραχής του πολέμου και εμφορούμενοι από αισθήματα μίσους τόσο προς τους χριστιανούς, όσο και προς τους υποστηρικτές των διωκτών τους, Ρώσων, προβαίνουν σε εκτεταμένες λεηλασίες και πλιάτσικο εκκλησιών στις Σέρρες, το Ρούπελ και άλλα μέρη, ενώ επιτίθονταν σε πολλούς χριστιανούς αμάχους⁴⁰⁶. Μαζί με αυτούς, προς το τέλος του πολέμου αναφέρονται πολλοί Τσερκέζοι να κατακλύζουν τις Σέρρες και

⁴⁰¹ Raina Gavrilova, *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Massachusetts, 1999, σ. 37.

⁴⁰² Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 145.

⁴⁰³ Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922* (μεταφ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 207.

⁴⁰⁴ Γιώργος Β. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της, Βυζαντινή περίοδος – Τουρκοκρατία – Νεότεροι Χρόνοι*, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2010, τομ. Γ', σ. 332.

⁴⁰⁵ Σωτήριος Δημητριάδης, "Υπομνηματικά τινές σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου", *Περιοδικό Παρνασσός* 2 (1878), σ. 536.

⁴⁰⁶ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 144. Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνοισμός*, ό.π., σ. 210-216.

άλλες περιοχές, είτε ως λιποτάκτες από το μέτωπο απέναντι στους Ρώσους και τους Σέρβους ή ως πρόσφυγες, που έφυγαν από κυρίως από την πλέον απελευθερωμένη Βουλγαρία⁴⁰⁷. Όπως, όμως, φαίνεται από τις σχετικές πηγές, δεν πρέπει να εγκαταστάθηκαν Τσερκέζοι μετά το 1878 στη περιοχή, ενώ οι ίδιοι που προϋπήρχαν του πολέμου, δεν επηρεάστηκαν. Το μόνο ενδεχόμενο είναι να μετοίκησαν ελάχιστοι, ανάμικτοι στον πληθυσμό των μουσουλμάνων «Μουχατζίρηδων» (ενν. προσφύγων), οι οποίοι σχημάτισαν μια συνοικία έξω από τις Σέρρες⁴⁰⁸.

Αναλυτικά στο σαντζάκι Σερρών, αυτοί εγκαταστάθηκαν σε ένα προάστιο της πόλης των Σερρών, αντίστοιχα στο Ντεμίρ Χισάρ, και στις δύο περιπτώσεις σχηματίζοντας ξεχωριστή συνοικία. Πέρα από τις παραπάνω πόλεις, Τσερκέζοι συναντιόνταν στα χωριά Βέτερνα και Μπαρακλή (καζά Ντεμίρ Χισάρ) και στα χωριά Καρλί-κιοϊ, Χόμοντος, Δράνοβα, Ερνί-κιοϊ, Μπούτκοβο, Ξυλοτρός (ή Σούχα-μπάνια) και Τσερκέζ-μαχαλά (καζά Σερρών)⁴⁰⁹. Η μοναδική αναφορά για Τσερκέζους στο Νευροκόπι, προερχόμενη από τον Γάλλο δημοσιογράφο Παγιαρέ, δεν είναι αρκετή για να στηρίξει ένα επιχείρημα υπέρ της παρουσίας τους εκεί και να απορρίψει την σχετική σιωπή των πηγών⁴¹⁰.

Δυστυχώς, όμως, εκεί που η πλειοψηφία των πηγών κάνει λόγο για μουσουλμάνους, χωρίς καμιά περαιτέρω εξήγηση, πολλές ολιγάριθμες ομάδες μη Τούρκων εξαφανίζονται ή άτυπα εντάσσονται από τον εκάστοτε συγγραφέα στην κυρίαρχη ομάδα μουσουλμάνων της εκάστοτε περιοχής: Τούρκοι αν πρόκειται για την κεντρική και ανατολική Μακεδονία και Αλβανοί αν πρόκειται για την δυτική Μακεδονία. Έτσι, εξαφανίζονται οι μουσουλμάνοι Ρομά, οι διάσπαρτοι Αλβανοί στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία και μεταξύ άλλων και οι Τσερκέζοι στην προκειμένη περίπτωση. Αυτό το φαινόμενο είναι απολύτως κατανοητό, καθώς οι σαλναμέδες και γενικότερα οι οθωμανικές απογραφές του πληθυσμού δεν διεξάγονταν σε γλωσσική βάση, αλλά με βάση το θρήσκευμα. Κάτι τέτοιο περιορίζει τις επιλογές ενός ερευνητή για την προσέγγιση των ομάδων, όπως αυτές που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ακόμα και οι ελάχιστες πηγές (Κάντσωφ και Στρέζωφ), που παραθέτουν

⁴⁰⁷ Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 146-147.

⁴⁰⁸ Νικόλαος Θ. Σχινάς, ό.π., σ. 410. G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 216-217.

⁴⁰⁹ Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από την διασταύρωση των πληροφοριών του Κάντσωφ και του Στρέζωφ.

⁴¹⁰ Άλλωστε, αναφέρονται μόνο να γιορτάζουν το μπαϊράμ. M. Paillares, ό.π., σ. 152.

αριθμούς για τον πληθυσμό των Τσερκέζων στο σαντζάκι Σερρών, μη έχοντας πρόσβαση στις κοινωνίες των τελευταίων, καταλήγουν να παρουσιάζουν αριθμούς, των οποίων η απόκλιση είναι αισθητά μεγάλη (από 900 έως 2950 άτομα), ενώ την ίδια στιγμή αναφέρονται στην ίδια περίοδο.

Παρόλο που στις στατιστικές συμπεριλαμβάνονταν με το τουρκικό σύνολο, στην πραγματικότητα ξεχώριζαν αρκετά από τους Τούρκους. Γράφει σχετικά ο Παγιαρέ: «Γραφικές ομάδες Τσερκέζων γιορτάζουν το μπαϊράμ στον ήχο ενός βάσκικου ταμπούρλου. Τα παιδιά, ντυμένα με κουρέλια και ζυπόλυτα, βγάζουν χαρούμενες και παράφωνες κραυγές, χτυπώντας ρυθμικά τα χέρια τους»⁴¹¹. Αντίστοιχα, ο Δημητριάδης περιγράφοντας τους Τσερκέζους του Ντεμίρ Χισάρ αναφέρει: «Είνε φιλόπονοι και ενεργητικοί, κατά τούτο εντελώς ανόμοιοι όντες προς τους Τούρκους... Οι άνδρες είνε εύσωμοι, πάντες σχεδόν σιδηροφορούντες, ιππείς επιτήδειοι, αι δε γυναίκες των, αίτινες νυν μόνον παρά των τουρκισσών έμαθον να κρύπτωσι το πρόσωπόν των υπό τον φερετζέν και το γιασμάκιον, ωραία, λευκαί, μεγαλόφθαλμοι, επιτηδεύουσι μετ' επιδεξιότητος και φιλοπονίας την οικιακήν βιομηχανίαν, δηλαδή υφαντικήν, ραπτικήν και σανδαλοποιία. [...] Πάντες είνε αγράμματοι, μόνον δε από της τελευταίας στενής μετά των Τούρκων επιμιξίας των έμαθον να εκτελώσι τα χρέη του Μουσουλμάνου. Οι παίδες των, όμως, ήρχισαν να φοιτώσιν εις τα τουρκικά σχολεία. Γλώσσαν ομιλούσι την Κιρκασιακήν, οι άνδρες μόνον μανθάνωσι να λαλώσι και τουρκιστί, αλλ' ουδέποτε καθαρώς. Πολύ χειρότερα ή όπως συνήθως οι Ευρωπαίοι μανθάνουσι την ημετέραν γλώσσαν»⁴¹².

Αναφορικά με την οικονομική προέκταση της εγκατάστασής τους, υποστηρίζεται ότι συντέλεσαν στην αγροτική έκρηξη, που συνόδευσε την κατασκευή των μικρασιατικών σιδηροδρομικών γραμμών⁴¹³. Στην Μακεδονία, ωστόσο, τα πράγματα ήταν αρκετά διαφορετικά. Οι Τσερκέζοι πλούτισαν ληστεύοντας τους χριστιανούς των γύρω χωριών και χωρίς να μπορούν οι τελευταίοι να αντιδράσουν,

⁴¹¹ Το ίδιο.

⁴¹² Σωτήριος Δημητριάδης, ό.π., σ. 536-537.

⁴¹³ Ντόναλντ Κουάτερτ, «Η εποχή των μεταρρυθμίσεων, 1812-1914», *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση: Δημητριάδου Μαρίνα, επιμ. Σαρηγιάννης Μαρίνος, τομ. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 429.

αυτή η κατάσταση διήρκεσε δεκαετίες⁴¹⁴: «*Άπαντες σχεδόν ευπορούσι, πλουτήσαντες εκ της γεωργίας και της κλοπής πρόσθετες, ην ως τέχνην σύνθητη επιτηδεύονται μετά τόλμης μεγάλης και ελευθερίας, διότι τίς ραγιάς δύναται να εύρη δίκαιον δικαζόμενος προς μουσουλμάνον;*». Ο Κάντσωφ σχολιάζει χαρακτηριστικά ότι εντάσσονται στην χωροφυλακή και κυνηγώντας αντάρτες τους δίνεται η ευκαιρία να εκφράσουν τα ληστρικά τους ένστικτα⁴¹⁵.

Τσερκέζοι συνεργάτες του ελληνικού στρατού. Πρώην κεμαλικοί, άλλαξαν στρατόπεδο το 1920-21 ως αποτέλεσμα ενδροτουρκικών εμφύλιων συγκρούσεων. Πηγή: Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση, Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης. 1912-1922*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 21 με βάση την αρίθμηση του παραρτήματος των εικόνων.

⁴¹⁴ Σωτήριος Δημητριάδης, ό.π., σ. 536. Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 80. Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 116-117.

⁴¹⁵ Ό.π., σ. 117.

4.7. Εβραίοι

Οι Εβραίοι ήταν ένας από τους λαούς του σαντζακίου Σερρών με την εκτενέστερη παρουσία στην περιοχή. Γενικά, είναι γνωστό ότι οι αρχαιότεροι Εβραίοι στα εδάφη που κατείχε η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την υπό εξέταση περίοδο (1890-1912) ανάγουν την εγκατάστασή τους στην εποχή των βασιλείων των Διαδόχων (3^{ος} αιώνας π.Χ. και εξής), οπότε πολλοί εξ αυτών ήταν ελληνίζοντες. Αργότερα, ένα μεγάλο κύμα Εβραίων προς την Ευρώπη προέκυψε από την καταστροφή της Ιερουσαλήμ επί Τίτου το 70 μ.Χ., οπότε δεν αποκλείεται ορισμένοι να εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Την ίδια περίοδο γίνονται οι πρώτες αναφορές για τις κοινότητες Εβραίων γύρω από το νότιο σαντζάκι Σερρών, απ' όπου πέρασε ο Απόστολος Παύλος⁴¹⁶. Από αυτές τις κοινότητες προέκυψαν οι Εβραίοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με τις αντίστοιχες επιρροές, όπως την χρήση της ελληνικής γλώσσας, οι οποίοι είναι γνωστοί σήμερα με το όνομα Ρωμανιώτες. Συγκεκριμένα, η παλαιότερη μνεία για την παρουσία Εβραίων σε ένα χωριό του σαντζακίου Σερρών γίνεται από τον Βενιαμίν της Τουδέλας το 1159⁴¹⁷, οπότε σημειώνει 30 Εβραίους στο «Mitrizzi», δηλαδή το Δημητρίτσι της περιοχής της Νιγρίτας⁴¹⁸, καθώς και μερικές στην Ζίχνη⁴¹⁹. Στους επόμενους αιώνες και συγκεκριμένα το 1333, ο Αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος εκδίδει χρυσόβουλο, στο οποίο γίνεται λόγος για μια μικρή εβραϊκή κοινότητα στο Κάστρο της Ζίχνης, κάτι που επιβεβαιώνει το 1345 ο Στέφανος Ντούσαν με αντίστοιχο χρυσόβουλο⁴²⁰. Μετά τον Μεσαίωνα, η πόλη όπου συγκεντρώθηκαν οι Εβραίοι της περιοχής ήταν οι Σέρρες, κάτι που επιβεβαιώνει και ο Εβραίος λόγιος Μερκάτο Κόβο (1874-1940)⁴²¹.

Οι παραπάνω Εβραίοι μπορούν να θεωρηθούν ως ο βασικός πυρήνας, κοντά στον οποίο προστέθηκαν δύο ακόμα ομόφυλες ομάδες. Μεταξύ των τελών του 15^{ου} και

⁴¹⁶ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 110.

⁴¹⁷ Κατά τον Βουρουτζίδη, το έτος είναι το 1162. Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, «Από το ολοκαύτωμα των Σερρών στο ολοκαύτωμα της εβραϊκής κοινότητας», στο *Σέρρες 1900-1940: Χώρος και Ιστορία*, επιμέλεια: Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερολύμπου, Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου, Τμήμα Εκδόσεων και Βιβλιοθήκης Τ.Ε.Ι. Σερρών, Σέρρες 2008, σ. σ. 175.

⁴¹⁸ Καφταντζής 1996, σ. 331.

⁴¹⁹ Vasil Kančov, *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Σόφια 1900, σ. 110.

⁴²⁰ Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, ό.π., σ. 177.

⁴²¹ Ό.π., σ. 196, υποσημ. 4.

των αρχών του 16^{ου} αιώνα έφτασε στην πόλη των Σερρών η ομάδα των Ασκεναζί, διωγμένοι από την Ουγγαρία, την Γερμανία⁴²², την Πολωνία και την Ρωσία⁴²³. Αυτοί μιλούσαν μια παραεφθαρμένη γλώσσα, αναλόγως την χώρα από την οποία προήλθαν, αναμειγμένη με εβραϊκά⁴²⁴. Η τρίτη ομάδα Εβραίων ήταν και η πολυπληθέστερη και σε μεγάλο βαθμό απορρόφησε τις προϋπάρχουσες: πρόκειται για τους Σεφαρδίτες ή Σεφραδίτες Εβραίους⁴²⁵. Ήδη αναφέρονται τον Ιούνιο του 1495 στην πόλη των Σερρών με βάση έναν βακουφανμέ της Μονής Βατοπεδίου⁴²⁶. Κοντά στην εβραϊκή κοινότητα των Σερρών, αυτή με την κυρίαρχη παρουσία των Σεφραδιτών Εβραίων ήταν της Θεσσαλονίκης⁴²⁷, απ' όπου είναι αρκετά πιθανό ότι προέρχονταν οι έποικοι των επόμενων αιώνων.

Αναγκαία για την ανάλυση της ιστορικής πορείας των Εβραίων είναι και η εξέταση της εμφάνισης του αυτοαποκαλούμενου Μεσσία, ιεροκήρυκα Σαμπατάι Σεβί, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Αυτός, ενώ αρχικά κήρυττε πως ήταν ο Μεσσίας επηρεάζοντας δεκάδες χιλιάδες Ιουδαίους, τελικά συνελήφθη και στο δίλλημα που του τέθηκε, αν δηλαδή ήθελε να σκοτωθεί ή να μεταστραφεί στο Ισλάμ, επέλεξε το δεύτερο⁴²⁸. Μαζί με αυτόν, εξισλαμίστηκαν πολλοί από τους οπαδούς του, οι οποίοι έμειναν γνωστοί με το όνομα Ντονμέδες, δηλαδή προσήλυτοι στα τουρκικά, ή Μαμίν⁴²⁹. Ο Κάντσωφ γράφει για τους Ντονμέδες: «Έχουν ήδη χάσει τη γλώσσα τους, μιλούν τούρκικα και ζουν τούρκικα, αλλά διακρίνονται πολύ καθαρά από τους αγνούς Τούρκους και στο πρόσωπο και στους τρόπους. Έχουν ειδικά τζαμιά, συνήθως

⁴²² Αντίστοιχα, ενώ ο Καφταντζής θέτει ως ημερομηνία έλευσής τους το 1470, ο Βουρουτζίδης κάνει λόγο για το 1545. Γιώργος Β. Καφταντζής, ό.π., σ. 331. Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, ό.π., σ. 177.

⁴²³ Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Νέα Ελλάδα ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων και οδηγός σαφής και ακριβής των ταξιδιωτών και περιηγητών, κατά το Γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ και Meyer και το Γαλλικόν του Guide Joanne – Isambert*, εκδ. Δ. Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή, εν Αθήναις, 1913, σ. κθ'.

⁴²⁴ Το ίδιο.

⁴²⁵ Ένα παράδειγμα της αριθμητικής υπεροχής των Σεφραδιτών της Μακεδονίας είναι ότι ο Ιβανώφ δεν αναφέρει καν τις άλλες ομάδες, αλλά γράφει δίπλα στον όρο «Εβραϊκός πληθυσμός» - «(Σπανιόλικος)». Βλ. Йорданъ Ивановъ, *Българете*, ό.π., σ. LXIV.

⁴²⁶ Ο όρος Σεφαρδίτες ή Σεφραδίτες προέρχεται από την εβραϊκή λέξη Σεφαράτ, που σημαίνει Ισπανία.

⁴²⁷ Douglas Dakin, ό.π., σ. 22.

⁴²⁸ Για την ιστορία του Σαμπατάι Σεβί, βλ. H. N. Brailsford, ό.π., σ. 84-85.

⁴²⁹ Τρύφων Ευαγγελίδης, ό.π., σ. λα'. Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 111-112. Victor Bérard, ό.π., σ. 369.

παντρεύονται μεταξύ τους και τώρα έχουν καλά τουρκικά σχολεία όπου διδάσκεται πολύ καλά η γαλλική γλώσσα»⁴³⁰. Αντίστοιχα προσθέτει ο Brailsford: «(Οι Ντονμέδες) ζουν ξεχωριστά και τρέμουν στην ιδέα μιας ανάμιξης του αίματός τους με των Τούρκων σε τέτοιο βαθμό, που η πρακτική που κάνουν είναι να αρραβωνιάζουν τα παιδιά τους πριν καν γεννηθούν, ώστε να αποφύγουν το ρίσκο μιας ανεπιθύμητης πρότασης»⁴³¹. Δυστυχώς, λόγω του μικρού αριθμού Εβραίων στην κοινότητα των Σερρών (περίπου 1.500 άτομα) και της απουσίας διακριτών γνωρισμάτων των Ντονμέδων από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους της πόλης, δεν είναι γνωστό πόσοι Ντονμέδες ζούσαν στις Σέρρες.

Εξετάζοντας τους Εβραίους των Σερρών στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, γίνεται φανερό ότι απείχαν αρκετά από τους εθνικούς ανταγωνισμούς, θέμα το οποίο κυριάρχησε στην βιβλιογραφία της εποχής, σε σημείο που ελάχιστα αναφέρονται. Το σίγουρο είναι ότι, πρώτα απ' όλα, οι κοινότητες αυτές κρατούσαν πάντα μια απόσταση από τους άλλους λαούς και έτσι δεν άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή στις κοινωνίες, όπου ζούσαν, αναλόγως πάντα με την αριθμητική και οικονομική τους δύναμη⁴³². Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι δεν επηρεάζονταν από τα γεγονότα που λάμβαναν χώρα σε αυτές. Ένα απλό παράδειγμα ήταν η αργυρολογία των κομιτατζήδων, οι οποίοι στόχευαν στα χρήματα των εύπορων εμπόρων, είτε Ελλήνων είτε Εβραίων. Η διαδικασία ήταν ως εξής: το 1897 το Ανώτατο Μακεδονικό Κομιτάτο (Βερχοβιστές) κυκλοφόρησε ομόλογα σε μορφή δανείου, τα έδινε σε αυτούς τους εμπόρους και υποτίθεται πως επρόκειτο να τους τα επιστρέψει όταν ο επαναστατικός σκοπός θα είχε επιτευχθεί⁴³³. Όσο, λοιπόν, η οικονομική δραστηριότητα μιας κοινότητας συνδεόταν με τους εθνικούς ανταγωνισμούς, τόσο οι Εβραίοι συμμετείχαν στην μακεδονική θύελλα. Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητός ο οικονομικός πόλεμος που άσκησε η ελληνική κοινότητα Μοναστηρίου στην αντίστοιχη εβραϊκή και η υποχώρηση της τελευταίας στο αίτημα ετήσιας απόδοσης 2.000 τουρκικών λιρών στην πρώτη⁴³⁴. Έτσι, μια κάποια πολιτική προτίμηση των Εβραίων είναι η ακόλουθη:

⁴³⁰ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 112.

⁴³¹ H. N. Brailsford, ό.π., σ. 84.

⁴³² Raina Gavrilo, ό.π., σ. 71.

⁴³³ Douglas Dakin, ό.π., σ. 49.

⁴³⁴ *Ο Μακεδονικός αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη. 1904-1908*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2014, τομ. Β', σ. 233

«Οι Εβραίοι είναι στενά συνδεδεμένοι με την (οθωμανική) αυτοκρατορία, επειδή τους συμπεριφέρεται με μεγάλη επιείκεια, σε σύγκριση κυρίως με τη μεταχείριση που τους επιφυλάχθηκε στην Ρωσία και την Ρουμανία. Μισούν τους Έλληνες και τους Βούλγαρους, που τους ανταγωνίζονται στο εμπόριο. Αν είχαν να διαλέξουν μια χριστιανική κυριαρχία, θα προτιμούσαν την αυστριακή»⁴³⁵. Δεν αποκλείεται ότι λόγω των παραπάνω, ο Brailsford να επισημαίνει ότι παρόλο που οι Εβραίοι έχουν σχέσεις με τους ευρωπαίους ομοθρήσκους τους, αυτοί μένουν πεισματωδώς τουρκόφιλοι⁴³⁶. «Η στάση τους αυτή», συνεχίζει, «έχει σοβαρές πολιτικές συνέπειες, καθώς επηρεάζουν τις συμπάθειες των εφημερίδων και των ειδησεογραφικών πρακτορείων της Δύσης, τα οποία ανήκουν σε Εβραίους και διευθύνονται από Εβραίους, διαστρεβλώνοντας με αυτόν τον τρόπο την διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής κοινής γνώμης»⁴³⁷.

Γενικά στην Μακεδονία, οι Εβραίοι συναντιόνταν από τις κατώτερες οικονομικές στρώσεις μέχρι την ελίτ. Η επίθεση που δέχθηκε το 1904 ο Παγιαρέ από «μουσάτους δαίμονες» στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης⁴³⁸ (επρόκειτο περί Εβραίων αχθοφόρων) δίνει μια πιο λεπτομερή εικόνα από την αναφορά του Κάντσωφ στα επαγγέλματα με τα οποία καταπιάνονται οι Εβραίοι διαφορετικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης⁴³⁹. Από την άλλη, πολλοί Εβραίοι των ανώτερων στρωμάτων ήταν ιδιοκτήτες τσιφλικιών σε διάφορα μέρη της Μακεδονίας⁴⁴⁰. Στις Σέρρες, συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των Εβραίων βρισκόταν σε κακή οικονομική κατάσταση, όπως αποδεικνύεται από τα ξύλινα παραπήγματα στα οποία ζούσαν⁴⁴¹, αλλά κυρίως από τα επαγγέλματα στα οποία επιδίδονταν: λιγνιτωρύχοι και καπνεργάτες⁴⁴². Αντίστοιχη επίθεση με την παραπάνω δέχθηκε και ο George Frederick Abbott όταν πήγε στο μέρος της αγοράς των Σερρών⁴⁴³, όπου βρίσκονταν οι Εβραίοι μικρέμποροι, γεγονός που μαρτυρά ένα μερίδιο και στην εμπορική ζωή. Μερικοί από τους Εβραίους

⁴³⁵ M. Paillares, ό.π., σ. 444.

⁴³⁶ H. N. Brailsford, ό.π., σ. 82-83.

⁴³⁷ Το ίδιο.

⁴³⁸ M. Paillares, ό.π., σ. 49-50.

⁴³⁹ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 112.

⁴⁴⁰ M. Paillares, ό.π., σ. 332-333, υποσημ. 167. Douglas Dakin, ό.π., σ. 251, υποσημ. 6 (για το τσιφλίκι του Μοδιάνο).

⁴⁴¹ Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, ό.π., σ. 179.

⁴⁴² Ό.π., σ. 190.

⁴⁴³ G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 88-90.

μεγαλοαστούς των Σερρών κατείχαν αξιώματα ή ασκούσαν επαγγέλματα, όπως ο Vital Moise Faraggi, δικηγόρος και νομικός σύμβουλος της Γενικής Διευθύνσεως Καπνών της Οθωμανικής Διοίκησης, ο Mouchonachi Faraggi, πρόξενος της Αυστροουγγαρίας, ο Behor Aschkenazzi, αυτοκρατορικός θησαυροφύλακας στην Νομαρχία Δράμας, ο Menahem Simanton, επίτιμος υποπρόξενος του Ιταλικού Βασιλείου⁴⁴⁴. Η σχετικά ολιγάριθμη εβραϊκή ελίτ των Σερρών συμμετείχε περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα σε ένα πολιτισμικό κίνημα με το όνομα «Los Vente y dos». Επίσης, με δική τους προσπάθεια σταδιακά μέχρι τα τέλη του αιώνα συστάθηκαν οι εβραϊκοί σύλλογοι: «Φίλοι της Παιδείας», «Φίλοι της Βιβλιοθήκης», «Σύλλογος Κορασίδων» και «Εταιρεία Αγαθοεργιών». Παράλληλα, νεαροί αστοί είχαν δημιουργήσει ένα καφενείο, πρόσβαση στο οποίο είχαν μόνο μέλη της εβραϊκής ελίτ της πόλης⁴⁴⁵. Δεν λείπουν όμως τα εβραιόπουλα και από τα τουρκικά σχολεία (Ινταντιέ)⁴⁴⁶. Ενώ μέχρι το 1901 υπήρχαν ταπεινά εβραϊκά σχολεία βασικής εκπαίδευσης⁴⁴⁷, μετά το 1901 ξεκίνησε την λειτουργία της η Σχολή Alliance Israelite Universelle⁴⁴⁸ με 145 μαθητές⁴⁴⁹. Αναφορικά με τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν και το πως αυτά συνδέονταν με την δύναμη της κοινότητάς τους, διαβάζει κανείς σε μια επιστολή του εβραϊκού συλλόγου των Σερρών: *«Σας έχουμε ήδη ενημερώσει πολλές φορές για την κρίσιμη κατάσταση που βιώνει η τόσο ταραγμένη περιοχή μας και για την έξοδο του ισραηλιτικού πληθυσμού σε πιο ήσυχα μέρη, σε τέτοιο βαθμό που είναι εντελώς αδύνατο να φέρουμε μόνοι μας το δύσκολο εγχείρημα (ενν. της ανέγερσης σχολείου) με τον εναπομείναντα ανασφαλή πληθυσμό μας»*⁴⁵⁰. Σε

⁴⁴⁴ Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, ό.π., σ. 183.

⁴⁴⁵ Το ίδιο.

⁴⁴⁶ Vasil Kančov, «Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 56.

⁴⁴⁷ Ό.π., σ. 57.

⁴⁴⁸ Για την Alliance διαβάζει κανείς: *«Κάλλιον οργανισμένα σχολεία έχουν (στο βιλαέτι Αϊδινίου) οι Ισραηλίται, ων οι παίδες πλην άλλων γνώσεων, αποκτώσιν εν τοις σχολείοις, κατά το μάλλον και ήττον τελείως, την γαλλικήν, ήτις είναι και η γλώσσα της διδασκαλίας. Τη δαπάνη της γνωστής Alliance Israelite, πολλοί νέοι Ισραηλίται εκπαιδεύονται εν Γαλλία, όπως χρησιμεύσωσιν ως διδάσκαλοι των ρηθεισών σχολών. Τούτο δε, διότι οι Ισραηλίται ηνόησαν, εν τη διακρινούση αυτούς νοημοσύνη, ότι συμφέρει αυτοίς να αντικαταστήσωσι το μζοβάρβαρον ισπανικόν ιδίωμα, όπερ λαλούσι, δια της γαλλικής, ήτι χρησιμεύει αυτοίς και εν τω πρακτικώ βίω»* Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 120.

⁴⁴⁹ Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, ό.π., σ. 181.

⁴⁵⁰ Βασίλης Ριτζαλέος, «Το κίνημα των Νεότουρκων και ο αντίκτυπος στις Σέρρες», *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, Δημοτική Επιχείρηση Πολιτιστικής & Κοινωνικής Ανάπτυξης των Σερρών, τομ. Δ' (2006), σ. 150.

γενικές γραμμές, Εβραίοι μαθητές συναντούσε κανείς και στα υπόλοιπα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τόσο των Ελλήνων⁴⁵¹, όσο και των Βουλγάρων⁴⁵².

Όπως αναφέρθηκε, οι Εβραίοι της πόλης των Σερρών εκείνη την περίοδο ήταν περίπου 1.500⁴⁵³. Τα υπόλοιπα μέρη που συναντιούνταν οι Εβραίοι στο ομώνυμο σαντζάκι ήταν μόνο πόλεις ή κωμοπόλεις, προτίμηση που δείχνει ότι σε αυτό το σημείο της Μακεδονίας ασκούσαν αστικά ή μικροαστικά επαγγέλματα. Στην Άνω Τζουμαγιά υπήρχαν το 1905 25-30 οικογένειες (περ. 150 άτομα)⁴⁵⁴ και στο Νευροκόπι, ενώ αναφέρεται η ύπαρξη εβραϊκής κοινότητας⁴⁵⁵, αυτή δεν πρέπει να ήταν μεγαλύτερη των 100 ατόμων⁴⁵⁶. Πιο μικρές ομάδες Εβραίων υπήρχαν και στα υπόλοιπα κέντρα, αλλά οι στατιστικές σιωπούν. Για έναν Εβραίο έμπορο, Ααρών γιό του Δαβίδ, στο Μελένικο μαθαίνει κανείς από τον George Frederick Abbott⁴⁵⁷. Αντίστοιχα, ο Παγιαρέ περιγράφει έναν Εβραίο μουαβίν, ένα είδος μη μουσουλμάνου καϊμακάμη, στο Ράζλογκ⁴⁵⁸.

⁴⁵¹ Βλ. το απόσπασμα του Μπεράρ παρακάτω.

⁴⁵² Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 112-113.

⁴⁵³ Ο πιο φειδωλός στον αριθμό των Εβραίων των Σερρών είναι ο Χατζηκυριακού, ο οποίος κάνει λόγο για 150-200 σπίτια (750-1000 άτομα) Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 108. Αντίστοιχα χαμηλούς αριθμούς ο Σχινάς (1.100 «Ισραηλίται») για τον καζά Σερρών, ενώ λίγο παρακάτω σημειώνει στην πόλη των Σερρών 2.000 Εβραίους (Νικόλαος Θ. Σχινάς, ό.π., σ. 397). Στους 1.300 αριθμεί και ο Στρέζωφ τους Εβραίους σε όλο το σαντζάκι, άρα περίπου 1.200 θα βρίσκει στις Σέρρες (Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 41), ενώ ο Βουρουτζίδης μιλά για 1.420 Εβραίους το 1906-1907 στην πόλη των Σερρών (Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, ό.π., σ. 181). Ο Κάντσωφ ενώ το 1891 συναντά 3.000 Εβραίους σε όλον τον καζά (Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 72), αριθμός υπερβολικός, αλλά και 2.000 μόνο στην πόλη (Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 45) χωρίς να αναφέρει κανέναν άλλο οικισμό με Εβραίους, το 1900 καταγράφει 2.500 (Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 176-181). Ο Χαλκιάπουλος το 1910 συναντά κι αυτός 2.000 Εβραίους (Αθανάσιος Χαλκιάπουλος, ό.π., σ. 47).

⁴⁵⁴ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 568. Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 151.

⁴⁵⁵ Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, ό.π., σ. 177.

⁴⁵⁶ Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 211. Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 193.

⁴⁵⁷ G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 120 & 126-127.

⁴⁵⁸ M. Paillares, ό.π., σ. 162.

Κλείνω αυτήν την ενότητα με ένα ενδιαφέρον απόσπασμα του Μπεράρ, μοιραζόμενος τις σκέψεις του για τους Εβραίους της Καστοριάς: «*Η εβραϊκή αυτή κοινότητα είναι άξια προσοχής. Ριζώνοντας στη γη, μοιάζει να απέκτησε ένα πρώτο ίχνος πατριωτισμού, φυλετικού πατριωτισμού, όπως είναι ο πατριωτισμός των βαλκανικών κοινοτήτων. Ήδη μερικοί Εβραίοι ονειρεύονται και συζητούν κάποιο εθνικό μέλλον. Όχι πως ο ζυγός του Τούρκου τους καταθλίβει όπως τους Χριστιανούς, και ζητούν την απολύτρωσή τους. Καθόλου δεν θεωρούν τους εαυτούς τους καταπιεζόμενους. Ούτε φυσικά φοβούνται τον ερχομό του Ελληνισμού και την προσάρτηση στην Ελλάδα δεν την θεωρούν καθόλου αξιόκλαυστη κακοτυχία. Μιλούν ελληνικά, φοιτούν στα ελληνικά σχολεία και, ευκατάστατοι οι ίδιοι, συμπορεύονται με τους ευκατάστατους Έλληνες εναντίον των Βλάχων... Η τύχη όμως διέπει τα πάντα και μυστήριες είναι οι βουλές του μέλλοντος. Πού ξέρεις, όταν φύγει ο Τούρκος και οι ευρωπαϊκές αντιζηλιές δεν αφήσουν ούτε τον Έλληνα, ούτε τον Σλάβο, ούτε τον Αυστριακό να εγκατασταθεί στην Θεσσαλονίκη, αποκλείεται να διαμορφωθούν οι συνθήκες για την σύσταση ενός εβραϊκού κράτους γύρω από την πρωτεύουσα αυτή; Όλες οι πόλεις της νότιας Μακεδονίας έχουν εβραϊκή παροικία. Καταρχήν η Θεσσαλονίκη, όπου ως προς τον αριθμό και τον πλούτο είναι οι κύριοι, με 15.000-20.000 σπίτια. Ύστερα η Βέροια, τα Σέρβια, η Καστοριά. Φτάνουν μάλιστα μέχρι την Ήπειρο, το Μέτσοβο και τα Γιάννινα. Ο συνολικός τους αριθμός ξεπερνά τις εκατό χιλιάδες και ο αριθμός τους διπλασιάζεται, αν προστεθούν και οι εξισλαμισθέντες Εβραίοι, οι Μαμίν. Οι Μαμίν αναγνώρισαν κάποτε τον Προφήτη, για να σώσουν τα λεφτά τους. Και ως μουσουλμάνοι όμως διατήρησαν τα ήθη αι το πνεύμα της φυλής τους. Μεγάλοι τοκιστές, οικονόμοι έως φιλάργυροι, έχουν γίνει οι πλουσιότεροι Μακεδόνες... Οι Εβραίοι αυτοί είναι πελάτες της Γαλλίας. Στέλνουν τα παιδιά τους στα δικά μας λύκεια, της Μασσαλίας και του Παρισιού. Υπολογίζουν στη γαλλική υποστήριξη. Ο Πύργος του Άιφελ και η παγκόσμια Έκθεση μας ξανάδωσαν το αλλοτινό κύρος... Θα ξαναχτιστεί άραγε κάποτε στην Θεσσαλονίκη ο ναός του Σολομώντα;⁴⁵⁹»*

⁴⁵⁹ Victor Bérard, ό.π., σ. 368-369.

4.8. Τουρκόφωνοι χριστιανοί

Θα ήταν πολύ εύκολο να αποδοθεί απλά μια αόριστη τουρκική καταγωγή στους τουρκόφωνους αυτούς χριστιανούς της περιοχής της Ζίχνης, όπως πολλοί ιστορικοί, γλωσσολόγοι και λοιποί ερευνητές έκαναν στο παρελθόν και συνεχίζουν να κάνουν και σήμερα. Σίγουρα το σημαντικότερο στοιχείο, στο οποίο βασίζονται γι' αυτό τους το συμπέρασμα, είναι η χρήση της τουρκικής γλώσσας ως μητρικής από μεριάς αυτού του πληθυσμού, γεγονός το οποίο σε πρώτη φάση μοιάζει να είναι ένα αρκετά στέρεο επιχείρημα. Άπαξ και αυτό γίνει αποδεκτό, ότι δηλαδή είναι τουρκικό φύλο, προκειμένου να προχωρήσει κανείς, είναι ορθό να εξετάσει το ζήτημα με μια σειρά ερωτημάτων, ώστε να επιβεβαιωθούν ή να απορριφθούν όσα είναι μέχρι τώρα γνωστά και να προστεθούν νέα στοιχεία στην έρευνα. Δυστυχώς, οι πολιτικές σκοπιμότητες, τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος και η διαστρέβλωση ή πιο συχνά η αποσιώπηση συγκεκριμένων στοιχείων του παρελθόντος αυτών των τουρκόφωνων χριστιανών, ώστε το αφήγημα της παρουσίας τους να ταιριάζει με τις διεκδικήσεις του ενός ή του άλλου κράτους, προκαλεί επιπλέον σύγχυση στην προσέγγιση της καταγωγής τους. Το δεύτερο, όχι όμως και τόσο σίγουρο, στοιχείο για τους τουρκόφωνους χριστιανούς της Ζίχνης είναι ότι αυτοί αποτελούσαν έναν κλάδο των Γκαγκαούζων ή Γκαγκαβούζηδων και υπό αυτό το πρίσμα έχουν μελετηθεί. Προσωπικά έχοντας εξετάσει την υπάρχουσα βιβλιογραφία μου έγινε γνωστό, ότι ο όρος Γκαγκαούζοι δεν αποτελεί αυτοπροσδιορισμό των τουρκόφωνων χριστιανών της Ζίχνης, καθώς οι ίδιοι αυτοπροσδιορίζονταν κατά την υπό εξέταση περίοδο μόνο ως Έλληνες και το όνομα Γκαγκαούζοι δεν αναφέρεται πουθενά. Οι μόνοι που μιλούν για Γκαγκαούζους στην Ζίχνη είναι οι σχετικοί Βούλγαροι ερευνητές, οι οποίοι χρησιμοποιούν τον όρο επηρεασμένοι από τους αντίστοιχους τουρκόφωνους χριστιανούς της βορειοανατολικής Βουλγαρίας, ενώ σημειώνουν ότι αυτοί της Ζίχνης αυτοαποκαλούνταν Έλληνες⁴⁶⁰. Με βάση τα παραπάνω, δεν θεωρώ ιδιαίτερα κατάλληλο τον όρο Γκαγκαούζοι για την συγκεκριμένη ομάδα.

Προκειμένου να προσεγγίσει κανείς το παρελθόν και τις πληροφορίες γύρω από την εγκατάσταση αυτών των τουρκόφωνων χριστιανών, είναι ανάγκη αρχικά να

⁴⁶⁰ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 68. Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 92. Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), "Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija" (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 1.

ανατρέξει στις έρευνες περί της ομάδας που έφερε το όνομα Γκαγκαούζοι, των οποίων κλάδος πιθανότατα να ήταν και οι εγκατεστημένοι στην Ζίχνη. Με αυτό ως πρώτο βήμα θα προσεγγιστεί η γεωγραφική τους πορεία, η οποία μαζί με επιπλέον πληροφορίες θα δείξει την προέλευση και τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου πληθυσμού. Μερικοί από τους επιστήμονες που έχουν τοποθετηθεί επί της καταγωγής των Γκαγκαούζων είναι οι Jirecek, Μλαντένοφ, A Ischirkoff, Αν. Ιορδάνογλου, Κ. Karpat, Στ. Κυριακίδης, Balasev κ.ά. Όλοι παρουσιάζουν διαφορετικές θεωρίες, ενώ εμφανής είναι η τάση διεκδίκησης αυτής της ομάδας από τον κάθε επιστήμονα ως ομοεθνούς του⁴⁶¹. Σύμφωνα με μια έρευνα του Karpat, διαπιστώθηκαν παραλλαγές δημοτικών τραγουδιών των Γκαγκαούζων σε τραγούδια της Μικράς Ασίας, γεγονός που δείχνει ότι οι πρόγονοι των Γκαγκαούζων ήρθαν στα Βαλκάνια από εκεί, ακυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις θεωρίες που έκαναν λόγο για Πρωτοβούλγαρους ή για τουρκικά φύλα τα οποία πέρασαν από την Κεντρική Ασία στο Δέλτα του Δούναβη⁴⁶². Το όνομά τους, θεωρία με την οποία συμφωνεί το πλήθος των μελετητών, προκύπτει από τον Ιζεντίν Καϊκαβούζ, τον εκδιωχθέντα περί το 1260 σουλτάνο του Ικονίου, ο οποίος κατέφυγε αρχικά στην αυλή του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και έμεινε για μερικά χρόνια στην Κωνσταντινούπολη μαζί με την οικογένειά του και τους ακολούθους του. Μετά από μια αποτυχημένη συνωμοσία του Καϊκαβούζ με σκοπό την ανατροπή του Μιχαήλ Η', ο τελευταίος τους εκδίωξε και ενώ ο ίδιος με τον λαό του οδηγήθηκε στην Δοβρουτσά, η μητέρα του και τα παιδιά του μετακινήθηκαν στην Βέροια όπου έγιναν προνοιάριοι⁴⁶³. Η έρευνα στους προνοιάριους της Βέροιας των αρχών του 14^{ου} αιώνα έφερε στο φως τα ονόματα των Μελικήδων, Λυζίκων ή Λυζάκων, Αστραπύρηδες κ.ά., από τους οποίους οι Λυζικοί αναφέρονται ως εκχριστιανισμένοι Σελτζούκοι αξιωματούχοι και στην Ζίχνη περί το 1320⁴⁶⁴. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι ακόμη και σήμερα υπάρχει το επίθετο Λυζίκος ή Λυζάκος στην Ζίχνη⁴⁶⁵.

Ο εκχριστιανισμός του λαού που ακολούθησαν αυτούς του Λυζίκους είναι ένα εξίσου ενδιαφέρον θέμα. Είναι γνωστό ότι τα μέλη της οικογένειας του Καϊκαβούζ

⁴⁶¹ Χρ. Στ. Κοζαρίδης, *Εμείς οι Γκαγκαβούζηδες, Ταυτότητες - Ιστορικές Πηγές - Η πορεία μας μέσα στο χρόνο*, εκδ. Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2009, σ. 92-93.

⁴⁶² Ό.π., σ. 93.

⁴⁶³ Για τα περί της μετακίνησης του Καϊκαβούζ στην Δοβρουτσά, βλ. ό.π., σ. 98-99.

⁴⁶⁴ Ό.π., σ. 99-100.

⁴⁶⁵ Ό.π., σ. 101.

εκχριστιανίστηκαν όσο βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Αναφορικά με τους υποστηρικτές τους, τόσο ο Georgescu όσο και ο Κοζαρίδης υποστηρίζουν ότι ο πληθυσμός που ακολούθησε τον Καϊκαβούζ ήταν ήδη χριστιανικός, παρότι τουρκόφωνος, και συγκεκριμένα ότι επρόκειτο περί γλωσσικά εκτουρκισμένων Ρωμιών⁴⁶⁶. Ο τελευταίος, προς υποστήριξη των επιχειρημάτων του θέτει την εξής παρατήρηση: «Θεωρούμε ότι, σε μια περίοδο συνεχούς άνθησης και εξάπλωσης του ισλαμισμού, είναι αφύσικο Σελτζούκοι όχι μόνο να αλλαξοπίστησαν ομαδικά, αλλά να πήραν ελληνικά ονόματα, αν έμαθαν να χρησιμοποιούν το ελληνικό αλφάβητο και να αποδέχτηκαν συνήθειες αντίθετες προς τον ισλαμισμό»⁴⁶⁷. Συμπληρώνει, δε, γράφοντας ότι: «Είναι λογικό να σκεφτούμε πως αν ήταν τουρκικό φύλοι (ενν. οι Γκαγκαούζοι) στην εμφάνιση των Οθωμανών θα έπρεπε να αντιδράσουν, όπως οι Ούζοι και οι Πατζινάκες που αυτομόλησαν στην πλευρά των Σελτζούκων στη μάχη του Μαντζικέρτ. Απεναντίας αυτοί αντιστάθηκαν και συμμετείχαν σε όλες τις μάχες εναντίον των Οθωμανών»⁴⁶⁸.

Δεν είναι ξεκάθαρο αν ο Κοζαρίδης αναφέρεται σε πληροφορίες για την ομάδα που ακολούθησε στην Κωνσταντινούπολη τον Καϊκαβούζ, ή αν η χρήση ελληνικών ονομάτων και η γνώση του ελληνικού αλφάβητου καταγράφονται από πληθυσμούς του 19^{ου} αιώνα. Σε περίπτωση που το δεύτερο σενάριο ισχύει, αυτά που αναφέρει είναι μάλλον αποτέλεσμα της ελληνοχριστιανικής τους παιδείας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα και λιγότερο πιθανό ένα λείψανο του παρελθόντος τους. Όσον αφορά την ενδεχόμενη αυτομόλησή τους προς τους Οθωμανούς σε περίπτωση που ήταν τουρκικής καταγωγής, ο Κάντσωφ δίνει την απάντηση, πως κάτι τέτοιο δεν συνέβη με τους Βαρδαριώτες Τούρκους. Αυτοί ήταν αντίστοιχα εκχριστιανισμένοι Τούρκοι, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού Κιλκίς. Οι Βαρδαριώτες Τούρκοι αναφέρονταν μέχρι τον 16^ο αιώνα, οπότε και αφομοιώθηκαν από τον τοπικό χριστιανικό πληθυσμό⁴⁶⁹. Συνεπώς, η περίπτωση με τους τουρκόφωνους χριστιανούς της Ζίχνης φαίνεται να είναι μια ακόμη περίπτωση της ίδιας πρακτικής που διεξήγαν οι ύστεροι Βυζαντινοί αυτοκράτορες για αιώνες. Όπως παραθέτει ο Μπεράρ: «*Η Μακεδονία, λεηλατημένη και ερημωμένη από ηπειρωτικές και θαλάσσιες επιδρομές Ανατολής και Δύσης, πρόσφερε κάθε πενήντα χρόνια, μετά το διάβα των Βουλγάρων,*

⁴⁶⁶ Ο.π., σ. 92-98.

⁴⁶⁷ Ο.π., σ. 93.

⁴⁶⁸ Ο.π., σ. 88.

⁴⁶⁹ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 68-69.

των Λατίνων, των Σέρβων και των Βλάχων, τις μεγάλες πεδιάδες για εποικισμό. Είδαμε πριν πως οι Πέρσες του Θεόφιλου έγιναν Βαρδαριώτες. Τους Ούζους τους έστειλαν σίγουρα στην πεδιάδα της Αχρίδας, όπου η Άννα η Κομνηνή επισημαίνει τουρκικές αποικίες προγενέστερες της βασιλείας του πατέρα της (1081). Οι Πετσενέγκοι έλαβαν τις γαίες της Βέροιας, που στάθηκαν και το πεδίο της ήττας τους. Οι Κουμάνοι διασκορπίστηκαν. Ένα μέρος τους στη Θράκη και τη Μακεδονία, ένα άλλο στη Μικρά Ασία, στις όχθες του Μαιάνδρου και στη Φρυγία»⁴⁷⁰.

Το σίγουρο, λοιπόν, είναι ότι οι τουρκόφωνοι της Ζίχνης ήταν μεν απόγονοι εκχριστιανισμένων τουρκικών φυλών, αλλά δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να ανήκαν σε μια προγενέστερη εγκατάσταση εκχριστιανισμένων Τούρκων, όπως των Κουμάνων ή Ούζων⁴⁷¹, στις οποίες προστέθηκαν κύματα των οπαδών του Καϊκαβούζ, όπως οι Λυζίκιοι. Μεταβαίνοντας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όλοι οι Έλληνες, βλέποντας τουρκόφωνους χριστιανούς, ερμήνευαν το φαινόμενο αυτό ως αποτέλεσμα γλωσσικού εκτουρκισμού των Ελλήνων της περιοχής⁴⁷². Αντίστοιχα, γράφει ο Χατζηκυριακού: «*Εν αυτή (την Ζελιάχοβα) διατηρείται εισέτι λαλούμενη και υπό των Ελλήνων η Τουρκική γλώσσα. Και εις τα της περιφέρειας εκείνης χωρία Πόρνα, Ράχοβαν, Χωροβίσταν και Νούσκαν απαντά το γλωσσικόν τούτον φαινόμενον. Τίνα τα αίτια, δι' α ο ολίγος εκείνος Ελληνικός πληθυσμός ευρέθη λαλών την οθωμανικήν γλώσσαν, δεν είναι εύκολον να εξακριβωθή. Πάντως όμως η επήρεια των περιστάσεων και ο μετά του ισχυροτέρου συγχρωτισμός παρήγε την γλωσσικήν ταύτην ασυμφωνίαν*»⁴⁷³. Χρησιμοποιεί, δε, αυτό το φαινόμενο για να επιβεβαιώσει τις πολιτικές του σκοπιμότητες, γράφοντας ότι: «*Ουχ ήττον δύναται να θεωρηθή εν επί πλέον παράδειγμα, εναργώς αποδεικνύον ότι η γλωσσική απόχρωσις δεν χρησιμεύει ως χαρακτηριστικόν της*

⁴⁷⁰ Victor Bérard, ό.π., σ. 196-197.

⁴⁷¹ Ο Μπεράρ αναφέρει ότι το 1243 αυτοί επέδραμαν στη Μακεδονία. Victor Bérard, ό.π., σ. 195.

⁴⁷² Χρ. Στ. Κοζαρίδης, ό.π., σ. 101. Ιωάννης Ν. Καλοσύτης, *Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομολογική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, εκδ. Κάρολος Βίλμπεργ, εν Αθήναις 1886.

, σ. 56: «*Η λαμπάς της παιδείας συνεσβέσθη μετά της οικονομικής και πολιτικής ακμής κατά την στυγνήν εποχήν της οθωμανικής επικρατήσεως, ότε οι ναοί της Ορθοδοξίας μετεποιήθησαν εις τζαμιά και οι κάτοικοι εξηναγκάζοντο εις εξωμόσεις, αν μη και εις την άρνησιν της ίδιας γλώσσης και την χρήσιν της των δεσποτών. Το τελευταίον τούτο συνέβη μάλιστα εν Μικρά Ασία, πλην και η Μακεδονία δεν φαίνεται απηλλαγμένη του φοβερού τούτου δεινού, ως θα ιδώμεν ακολούθως*».

⁴⁷³ Γεωργίου Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 132-133.

εθνικότητα γνώρισμα»⁴⁷⁴. Την ίδια ερμηνεία, ότι δηλαδή η δύναμη του κατακτητή είτε ώθησε, είτε ανάγκασε τους χριστιανούς να μιλούν μόνο τουρκικά, αποδίδει και ο George Frederick Abbott⁴⁷⁵. Το ενδιαφέρον των Βουλγάρων ερευνητών εστιάζεται όχι τόσο στο ότι ο πληθυσμός αυτός είναι τουρκόφωνος και αυτοπροσδιορίζεται ως ελληνικός, αλλά στο ότι τα ελληνικά σχολεία δουλεύουν ακούραστα και τον εξελληνίζουν, επισημαίνοντας με βάση το αφήγημά τους, την τάση των Ελλήνων να εξελληνίζουν τους υπόλοιπους λαούς, με πρώτους απ' όλους τους Βούλγαρους⁴⁷⁶.

Ο πληθυσμός αυτών των τουρκόφωνων χριστιανών ήταν μόλις 4.000, εκ των οποίων περίπου 2.000 κατοικούσαν στην Ζελιάχοβα, το πόλισμα του καζά Ζίχνης. Οι υπόλοιποι ζούσαν στα χωριά Πόρνα, Ράχοβα, Χωρόβιστα και Κάτω Νούσκα αναμειγμένοι είτε με σλαβόφωνους, είτε με Τούρκους. Οι χριστιανοί αυτοί δεν ξεχωρίζονται σε τίποτα από το υπόλοιπο πλήθος των Ελλήνων στις πηγές και είναι γνωστό ότι είχαν περάσει σε μια φάση γλωσσικού εξελληνισμού, τόσο μέσω των σχολείων που διατηρούσαν⁴⁷⁷, όσο και μέσω του συγχρωτισμού με τους ελληνόφωνους των Σερρών, των Νταρνακοχωρίων και της συμπαγούς ελληνόφωνης ζώνης παράλληλα με την ακτή. Το ίδιο ισχύει και για την ανάμιξή τους στους εθνικούς ανταγωνισμούς της περιοχής⁴⁷⁸.

⁴⁷⁴ Ό.π., σ. 133.

⁴⁷⁵ G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 277.

⁴⁷⁶ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 1-3. Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ 68-69. Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 86 & 92. Τα ίδια γράφουν και για τα σχολεία του Ντεμίρ Χισάρ.

⁴⁷⁷ Για μια αναλυτική περιγραφή των σχολείων τους βλ. Γεωργίου Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 132-133 & 200-202.

⁴⁷⁸ Β. Λαούρδας – Π. Πέννας, «Σημειώσεις και οδηγία Δημοσθένους Φλωριά», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 4 (1963), σ. 105-106, 110-111, 118-122.

4.9. Βλάχοι / Αρωμούνοι / Τσιντσάροι

Ως Βλάχοι αναφέρεται ένας λαός, ο οποίος χρησιμοποιούσε μια ρομανική (λατινογενή) γλώσσα, και εξαιτίας αυτής και του ονόματός της προκαλούσε πολλά ερωτήματα για την προέλευσή του. Όπως οι υπόλοιποι λαοί της Μακεδονίας, έτσι και αυτός κατοικώντας σχεδόν σε όλες τις πόλεις και κατέχοντας ένα μερίδιο στις στατιστικές των πληθυσμών, ακόμη, δε, μεγαλύτερο στην κατανομή κοινωνικής και οικονομικής δύναμης, οδήγησε τους εκάστοτε ερευνητές να γράψουν εκατοντάδες σελίδες για τον αυτόν. Αυτή η βιβλιογραφική παραγωγή έγινε για άλλη μια φορά με σκοπό την προετοιμασία του εδάφους για την ενσωμάτωσή τους στο εκάστοτε κράτος, που επρόκειτο να επεκταθεί στα εδάφη που αυτοί κατοικούσαν. Αυτός είναι και ο λόγος που οι θεωρίες της καταγωγής τους είναι τόσο διαφορετικές η μία από την άλλη. Στην παράθεση των θεωριών δεν πρόκειται να καταλήξω στην αληθινή, καθώς η συζήτηση των βλαχολόγων ακόμα συνεχίζεται, και μιας που δεν έχω όλα τα στοιχεία που οι ίδιοι έχουν, δεν είμαι σε θέση να κρίνω την ορθότερη. Σίγουρα κάποιες ευσταθούν περισσότερο από άλλες, αλλά αυτό που ακολουθεί είναι η εξέταση των θεωριών και η σύνδεσή τους με τις πολιτικές επιδιώξεις του εκάστοτε βαλκανικού κράτους⁴⁷⁹.

1. Απόγονοι Ρωμαίων αποίκων⁴⁸⁰. Σύμφωνα με αυτήν την θεωρία, οι Βλάχοι αποτελούν απογόνους των Ρωμαίων αποίκων των πρώτων αιώνων, μια θεωρία που στοχεύει να δικαιολογήσει την ύπαρξη αυτής της λατινογενούς γλώσσας στα νότια Βαλκάνια, χωρίς να την θεωρήσει αποτέλεσμα εξωτερικής εισβολής κατά τον μεσαίωνα. Μπορεί οι Ρωμαίοι άποικοι να μην ήταν ένας ντόπιος λαός, αλλά καθώς η Ιταλία δεν επρόκειτο να διεκδικήσει κάποια σύνδεση με τους Βλάχους, η θεωρία αυτή καθίστατο ασφαλής προς χρήση από όλους τους Βαλκανικούς λαούς, δεχόμενη τους Βλάχους ως ένα λείψανο μιας «ξένης» ή εξωβαλκανικής αυτοκρατορίας του παρελθόντος και άρα κατάλληλους προς εθνική ενσωμάτωση από την κάθε πλευρά.

⁴⁷⁹ Για μια κριτική ανάλυση στις θεωρίες καταγωγής των Ρουμάνων, όπως αυτές υπήρχαν κατά την περίοδο υπό εξέταση, βλ. Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 335-353.

⁴⁸⁰ Ορισμένοι από αυτούς που προτάσσουν αυτήν την θεωρία είναι οι H. N. Brailsford, ό.π., σ. 85. Ο Abbott απλά την αναφέρει G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 77.

2. Απόγονοι εκλατινισμένων γλωσσικά Ελλήνων⁴⁸¹. Αυτή είναι μια θεωρία που χρησιμοποιήθηκε από την ελληνική πλευρά. Σύμφωνα με αυτήν οι Ρωμαίοι δεν διέθεταν μια ατέλειωτη δημογραφική δεξαμενή, ώστε να εποικίσουν όλα τα εδάφη με λατινόφωνους, και άρα λόγω της ρωμαϊκής στράτευσης των ντόπιων και του συγχρωτισμού τους με τους Ρωμαίους κυρίαρχους, προέκυψαν λατινόφωνοι ή δίγλωσσοι πληθυσμοί, που μιλούσαν αυτήν τα λατινικά και την «εθνική τους γλώσσα», δηλαδή τα ελληνικά. Το επιχείρημα περί διγλωσσίας των Βλάχων, βασισμένο στο γεγονός ότι πολλοί εξ' αυτών μιλούσαν και ελληνικά κατά τον 19^ο αιώνα, αφήνεται να εννοηθεί ότι ήταν μια κατάσταση अपαράλλακτη για αιώνες, η οποία ανάγεται στην διγλωσσία των πρώτων εκλατισμένων Ελλήνων από τους Ρωμαίους.
3. Απόγονοι εκλατισμένων Θρακών⁴⁸². Είναι παρόμοια θεωρία με την παραπάνω, αλλά οι ντόπιοι που εκλατινίστηκαν γλωσσικά σε αυτήν την περίπτωση είναι οι Θράκες. Με την Βουλγαρία να διεκδικεί τους Θράκες ως έναν από τους λαούς, από τους οποίους έλκει την καταγωγή της, οι Βλάχοι καθίστανται αυτόματα «χαμένοι αδελφοί» για τους Βούλγαρους και άρα δίνεται στην Βουλγαρία το δικαίωμα να τους διεκδικήσει και να τους ενσωματώσει.
4. Απόγονοι Ρουμάνων μετοίκων του μεσαίωνα⁴⁸³. Αυτή η θεωρία βασίζεται τόσο στο κοινό όνομα Βλάχοι (παρόλο που οι ίδιοι οι Βλάχοι της Μακεδονίας αυτοαποκαλούνταν Αρμάνοι⁴⁸⁴) και στην ομοιότητα των δύο γλωσσικών ποικιλιών των λατινικών. Είναι προφανές ότι μια τέτοια θεωρία νομιμοποιούσε τις ρουμανικές αξιώσεις επί των Βλάχων.

Πέρα από τις παραπάνω θεωρίες, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει την συνεχή και συμπαγή παρουσία Βλάχων μετά τον 11^ο αιώνα στην Θεσσαλία, την Δυτική

⁴⁸¹ Οι θιασώτες αυτής της θεωρίας είναι μεταξύ άλλων ο Νεοκλής Καζάζης, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 38-42.

⁴⁸² Αντίστοιχα ο Abbott την αναφέρει G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 78, ενώ ο H. N. Brailsford, ό.π., σ. 179

⁴⁸³ Jordan Ivanov, *Bâlgarete*, ό.π., σ. LXIII. G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 77-78. Νεοκλής Καζάζης, *Ο ελληνισμός*, ό.π., σ. 41-46 για την αποδόμηση αυτής της θεωρίας.

⁴⁸⁴ КЖНЧОВЪ Василь, *Македония*, ό.π., σ. 100.

Μακεδονία και νότια Αλβανία. Τρανή απόδειξη της παρουσίας τους αποτελεί η Μεγάλη Βλαχία της Πίνδου, μια ημιαυτόνομη ηγεμονία στα παραπάνω εδάφη⁴⁸⁵. Στους επόμενους αιώνες πολλοί από αυτούς αφομοιώθηκαν από τους γύρω λαούς, ενώ οι Βλάχοι που συναντιόνταν στη Μακεδονία τον 19^ο αιώνα αποτελούσαν μετοίκους ή πρόσφυγες, οι οποίοι πιάστηκαν από τις αλβανικές επιδρομές του 18^{ου} αιώνα, που έλαβαν χώρα στον πυρήνα της μεσαιωνικής τους εγκατάστασης, όπου το βλαχικό στοιχείο διατηρήθηκε⁴⁸⁶.

Παράλληλα με τις θεωρίες καταγωγής των Βλάχων, ένα μέρος της προσοχής δόθηκε και στην γλώσσα τους. Δεν ήταν λίγοι όσοι έκαναν λόγο, όχι για γλώσσα, αλλά για ένα είδος ιδιώματος ή *rațois*, αναλόγως τον συγγραφέα. Ενώ φαινομενικά αυτός ο ισχυρισμός από Έλληνες θα έδινε την εντύπωση, πως μέσω της υποβάθμισης της γλώσσας των Βλάχων σε «ελληνοβλαχικό ιδίωμα», αμφισβητείτο η υπόστασή τους ως ξεχωριστού λαού, η αναφορά στο βλαχικό *rațois* από άτομα που προωθούσαν άλλες εθνικές πολιτικές φανερώνει την ανάγκη της εξέτασης και αυτού του σεναρίου. Συγκεκριμένα, ο Brailsford έγραψε σχετικά: *«Η βλαχική γλώσσα, όπως αυτή ομιλείται στα χωριά της Μακεδονίας σήμερα (το 1906), δεν είναι τίποτα παραπάνω από ένα rațois για το σπίτι. Το λεξιλόγιό της έχει χάσει κάθε ίχνος πολιτισμού. Όταν ένας Βλάχος βρίσκεται στην ανάγκη να χρησιμοποιήσει οποιαδήποτε λέξη, που απαιτεί την στοιχειώδη πνευματική προσπάθεια, καταφεύγει στα ελληνικά. Αν θέλει να εκφραστεί με κάποια γραφικότητα ή ακρίβεια πρέπει να εμπλουτίσει την συζήτηση με ελληνικά επίθετα. Τα ονόματα νέων πραγμάτων είναι επίσης στα ελληνικά και δεν γνωρίζει το λατινικό αλφάβητο, εκτός αν είναι μορφωμένος»*⁴⁸⁷. Αντίστοιχα, Abbott σημειώνει: *«Όλοι αυτοί οι Βλάχοι μιλούν μια διάλεκτο συγγενική στα λαϊκά λατινικά, αλλά σε μεγάλο βαθμό αναμεμιγμένη με ελληνικά και πολλοί απ' αυτούς είναι δίγλωσσοι, χρησιμοποιώντας τα ελληνικά στις επαγγελματικές τους συναλλαγές και στον γραπτό τους λόγο γενικότερα, ενώ σε κοινές περιστάσεις καταφεύγουν στην ιδιοματική τους γλώσσα, όπως πολλοί μορφωμένοι Σκοτσέζοι καταφεύγουν στα γαελικά, παρόλο που τα αγγλικά είναι εξίσου οικεία σε αυτούς»*⁴⁸⁸.

⁴⁸⁵ H. N. Brailsford, ό.π., σ. 97-98 υποσημ.& Victor Bérard, ό.π., σ. 295-297

⁴⁸⁶ Jordan Ivanov, *Bălgarete*, ό.π., σ. LXIII.

⁴⁸⁷ H. N. Brailsford, ό.π., σ. 179-180.

⁴⁸⁸ G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 78-79.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω περιγραφές, μπορεί να γίνει δεκτός ο ισχυρισμός περί βλαχικού ιδιώματος, σίγουρα όχι ως κανόνας, αλλά ως ένα ευρέως διαδομένο φαινόμενο. Η επιρροή μιας μειωθηφούσας γλώσσας από την κυρίαρχη της εκάστοτε περιοχής είναι γεγονός, κάτι που ταιριάζει στην περίπτωση των Βλάχων, καθώς ζούσαν κυρίως αναμειγμένοι με Έλληνες στις πόλεις και ήταν ιδιαίτερα προσκολλημένοι στην ελληνική εθνική ιδέα, όπως πολλοί επιβεβαιώνουν⁴⁸⁹. Τόσο, όμως, το φαινόμενο της διγλωσσίας όσο και οι επιρροές από την ελληνική ήταν συνδεδεμένα με τις αλληλεπιδράσεις της εκάστοτε βλαχικής κοινότητας. Έτσι, για παράδειγμα, στο ορεινό και αμιγές βλαχικό χωριό Ράμνα, το οποίο βρισκόταν ανάμεσα σε πληθώρα σλαβόφωνων χωριών, η κατάσταση ήταν διαφορετική. Σύμφωνα με τον G. Weigand: «*Η θέση του χωριού είναι απομονωμένη, διότι ψηλότερα από το χωριό δεν υπάρχει άλλο χωριό και από την μεριά της κοιλάδας σπάνια κάποιος έρχεται εδώ, έτσι και οι γυναίκες δεν καταλαβαίνουν άλλη γλώσσα πέρα από την βλαχική, ενώ οι άνδρες μιλούν όλοι και βουλγαρικά*»⁴⁹⁰. Για την εξήγηση, λοιπόν, του πόθεν η βλαχική γλώσσα, η επαρκέστερη απάντηση δίνεται από τον Κατσάνη:

«*Γνωρίζουμε ότι λαϊκή προφορική λατινική διέφερε από τη λόγια λατινική ήδη από τα κλασσικά χρόνια. Γύρω στον 4^ο αιώνα η προφορική λατινική παρουσίαζε τα εξής χαρακτηριστικά: αποτελούσε μια γλωσσική μορφή που δεν ταυτιζόταν με τη λατινική, αλλά ακόμη δεν είχε πάρει τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά ώστε να είναι αυτό που ονομάζουμε σήμερα γαλλική, ιταλική ή ισπανική γλώσσα. Η κατάσταση αυτή διαρκεί περίπου ως τον 8^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία είχαν διαμορφωθεί οι νεολατινικές*

⁴⁸⁹ Βλ. G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 79. H. N. Brailsford, ό.π., σ. 179. Jordan Ivanov, *Bâlgarete*, ό.π., σ. LXIV. Για την προσκόλληση των Βλάχων της Κάτω Τζουμαγιάς στον ελληνισμό βλ. Vasil Kančov, “*Patuvane po dolinite*”, ό.π., σ. 100-101. Για την δράση των Βλάχων του Ντεμίρ Χισάρ και το «εξελληνισμό του βουλγαρικού πληθυσμού» βλ. Z. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “*Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija*” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno društvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 852. Για την φανατική ελληνική συνείδηση των Βλάχων των Άνω Ποροίων βλ. Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 107.

⁴⁹⁰ Gustav Weigand, *Aromune. Etnografičesko-filologičesko-istoričesko izdirvanija na tuj narečeniha narod Makedono-romune ili Cincare* (Αρωμόνιοι. Εθνογραφικές-φιλολογικές-ιστορικές αναζητήσεις αυτού του ονομαζόμενου λαού Μακεδονο-ρουμούνων ή Τσιντσάρων), μετάφραση Sr. Danoff, Βάρνα 1899, σ. 222-223.

γλώσσες, γιατί τον επόμενο (9^ο) αιώνα έχουμε τις πρώτες γραπτές μαρτυρίες τις γαλλικής, ιταλικής κ.λπ., δηλαδή των νεολατινικών γλωσσών.

Αυτή η ενδιάμεση γλωσσική μορφή που δεν ταυτίζεται με τη λατινική αλλά δεν είχε εξελιχτεί στις επιμέρους νεολατινικές γλώσσες, στη γλωσσολογία δεν ονομάζεται πρωτογαλλική ή πρωτοϊταλική, όροι που έχουν διαφορετική σημασία, αλλά Ρωμανική περίοδος των νεολατινικών γλωσσών, δηλαδή που αποτελεί μια κοινή των νεολατινικών γλωσσών που προηγήθηκε της διαμόρφωσης των επιμέρους νεολατινικών γλωσσών.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στη Βαλκανική. Η βαλκανική λατινική εξελίσσεται σε μια μορφή που δεν ταυτίζεται με την λατινική, αλλά δεν έχει γίνει ακόμη κουτσοβλαχική, ρουμανική, ή ιστρορουμανική. Την περίοδο αυτή, που διαρκεί από τον 4^ο-5^ο ως τον 8^ο-10^ο αιώνα και που θα έπρεπε να ονομαστεί Βαλκανική Ρωμανική, μερικοί Ρουμάνοι γλωσσολόγοι, αυθαίρετα και αντιεπιστημονικά, χωρίς να έχουν κανένα ιστορικό δικαίωμα ή άλλο λόγο, την ονόμασαν Πρωτορουμανική ή Αρχαία ρουμανική»⁴⁹¹. Και παραπάνω: «Έτσι η κουτσοβλαχική συγγενεύει με τη ρουμανική, αλλά δεν είναι γέννημα, δηλαδή διάλεκτος της ρουμανικής, είναι αδελφές και όχι μητέρα και κόρη, όπως θέλουν και ισχυρίζονται πολλοί Ρουμάνοι γλωσσολόγοι. Κατ' αυτόν τον τρόπο ένα ιστορικό γεγονός έγινε βραχνάς για πολλούς βλαχόφωνους»⁴⁹². Λείψανα της αυτής της γλώσσας στο νομό Σερρών σήμερα μπορούν να εντοπιστούν ανατρέχοντας σε λαογραφικό υλικό. Το παρακάτω βλαχικό τραγούδι προέρχεται από το υλικό του Συλλόγου Βλάχων νομού Σερρών «Γεωργάκης Ολύμπιος»⁴⁹³.

⁴⁹¹ Νίκος Α. Κατσάνης, «Οι Βλάχοι της Ελλάδας: Μύθοι και προκαταλήψεις», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. σ. 228-229.

⁴⁹² Ό.π., σ. 228.

⁴⁹³ Νίκος Α. Κατσάνης - Κώστας Δ. Ντίνας, *Οι Βλάχοι του Νομού Σερρών και της Ανατολικής Μακεδονίας. Γενική εισαγωγή, Βλάχοι Ανατολικής Μακεδονίας, Οικισμοί νομού Σερρών, Επαγγέλματα, Ενδυμασία, Τραγούδια*, Σέρρες, 2008, σ. 215-216.

<i>Τσίντσι τζίλι α Μάρτσουλου</i>	Πέντε μέρες του Μάρτη
<i>τικνιάζλι σι μουτάρα</i>	η νεολαία σηκώθηκε
<i>τικνιάζλι αρμανέσσα</i>	οι νεολαίοι οι Βλάχοι
<i>Τάσι άλου Στίλα</i>	ο Τάσης του Στύλα
<i>σι Στίλα αλ τσαλ-Τζόγα.</i>	και ο Στύλας της Ζιώγαινας.
<i>Λουάρα βάλια ν-σούσου</i>	Πήραν το ρέμα κατά πάνω
<i>μάρτζινα ντι αμάρι</i>	δίπλα απ' τη θάλασσα
<i>σι ίσιρα Καβάλα.</i>	και βγήκαν στη Καβάλα.
<i>Ασιάρα πρίντου Πάσσι</i>	Χθες ξημερώνοντας Πάσχα
<i>πρίντου γκράιλου μάρι</i>	ξημερώνοντας η Μεγάλη Γιορτή
<i>λ'-αμβαρτίρα φούρλι</i>	τους κύκλωσαν οι κλέφτες
<i>φούρλι σι-Αρμπινέσλι</i>	οι κλέφτες οι Αρβανίτες
<i>τας λα λιά μπιρμπέτσλι</i>	να τους πάρουν τα κριάρια
<i>μπιρμπέτσλι άτσελι καλέσλι.</i>	τα κριάρια τα παρδαλά.
<i>-Ντατς φιτσόρι, νου β-ασπαριάτς</i>	-Παλέψτε παιδιά, μη φοβηθείτε
<i>πάνου σα ινα λάλι</i>	ώσπου να ρθει ο θείος
<i>ντι λα γκράιλου μάρι</i>	από τη Μεγάλη Γιορτή
<i>κου τουφέκια απριάσα.</i>	με το τουφέκι αναμμένο.

Το παραπάνω τραγούδι, η παράθεση του οποίου χρησιμεύει ως δείγμα της βλαχικής γλώσσας της περιοχής του νομού Σερρών, δεν επιλέχθηκε τυχαία. Σε αυτό το σύντομο κείμενο φαίνεται η εικόνα που είχαν οι Βλάχοι για τους Αρβανίτες και δεδομένης της απουσίας Αρβανιτών στο σαντζάκι Σερρών, το τραγούδι φαίνεται να συνετέθη όσο ακόμα οι Βλάχοι βρίσκονταν στην Ήπειρο ή την Δυτική Μακεδονία. Επιπλέον, φανερώνει μια παράμετρο, που συνδέεται με την στάση, που επέλεξαν να κρατήσουν οι Βλάχοι κατά την περίοδο των εθνικών ανταγωνισμών: αυτή των

οικονομικών ανταγωνισμών μεταξύ ληστών (μετέπειτα ληστανταρτών), οι οποίοι στην περιοχή ήταν Βούλγαροι και των ίδιων των Βλάχων ποιμένων, οι οποίοι ήταν αναγκασμένοι να τους θρέφουν και να τους παρέχουν γενικότερα ό,τι τους ζητήσουν. Αν, λοιπόν, οι «Μπουρτζόβλαχοι», δηλαδή οι Βλάχοι των πόλεων, διαφωνούσαν ιδεολογικά με την εδραίωση της βουλγαρικής εθνικής ιδέας, ή με τα μη ειρηνικά μέσα τα οποία το βουλγαρικό δίκτυο επιστράτευε, οι Βλάχοι ποιμένες συναντούσαν συχνά Βούλγαρους λησταντάρτες και δεν είναι λίγες οι φορές που βρίσκονταν σκοτωμένοι στα ποιμνιά τους⁴⁹⁴. Για παράδειγμα, διαβάζει κανείς σε μια επιστολή του Κυπραίου προς τον Δ. Ράλλη: «*Ούτω τη 7 Ισταμένου (Νοεμβρίου 1903) ο γνωστός αρχηγός συμμορίας Γκιουρτσίνης εις τα παρά το Κρούσοβον βουνά εφορολόγησε τον Έλληνα Κεχαγιάν Στούμπον Χατζηλέγαν, λαβών 4 κριούς δια την εβδομαδιαίαν διατροφήν των 7 συντρόφων του. Τη επομένη μετέβησαν παρά τω ιδίω Κεχαγια δύο Μουσουλμάνοι εκ Πλασνίτσης, απεσταλμένοι παρά του τροφοδότου του στρατού εν Κρητσόβω Μπιλιάλ, ίνα προμηθευθώσι τα αναγκαιούντα δια τον στρατόν τρόφιμα, επέστρεψαν δε άπρακτοι, ειδοποιηθέντες ότι εκεί που βρίσκεται η εν λόγω συμμορία*»⁴⁹⁵. Η απόφαση, λοιπόν, του παραπάνω Βλάχου ήταν να εκδικηθεί τους κομιτατζήδες καταδίδοντάς τους στις αρχές. Μετά από τέτοια περιστατικά, οι ποιμένες ήταν αναγκασμένοι να επιλέξουν: είτε θα περίμεναν τους κομιτατζήδες να τους δολοφονήσουν, είτε θα προσκολλιούνταν στο εχθρικό δίκτυο των κομιτατζήδων, δηλαδή το ελληνικό/πατριαρχικό, βρίσκοντας υποστήριξη. Σε άλλη επιστολή του Αρχιδιακόνου Θεμιστοκλή της Μητρόπολης Δράμας προς τον Πρόξενο Σερρών, αναφορικά με τους Βλάχους στην περιοχή της Ζίχνης και την υπόλοιπη μητροπολιτική επαρχία Δράμας, αποτυπώνει ακριβώς τα αισθήματα των Βλάχων: «*Εις επιγαμίας και σχέσεις μετά πληθυσμών βουλγαροφώνων ουδέποτε έρχονται, μισούσι δε προ πάντων τους λησταντάρτας, διότι αναγκάζονται πολλάκις δια των ιδίων προβάτων και αιγών να τρέφωσιν αυτούς εις τα όρη επί μήνας*

⁴⁹⁴ Αναλυτικές πληροφορίες για τους φόνους Βλάχων του σαντζακίου Σερρών βρίσκει κανείς στο βιβλίο *Crimes Bulgares contre les Grecs Orthodoxes dans les vilayets Macedoniens, A partir de l' Annee 1897 jusqu'a fin Juin 1907*, Paris 1907.

⁴⁹⁵ *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904)*, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 133.

ολοκλήρους και διότι ουχί σπανίως κλέπτουσιν ούτοι τα υποζύγια αυτών και μεταφέρουσιν αυτά εις Βουλγαρίαν»⁴⁹⁶.

Αναφορικά με την κατανομή των Βλάχων, όπως ήδη έγινε λόγος, αυτοί κατοικούσαν σε όλες τις πόλεις και τις κωμοπόλεις του σαντζακίου Σερρών. Πέρα από αυτές, Βλάχοι κατοικούσαν διασκορπισμένοι σε πολλά χωριά με πλειοψηφία σλαβόφωνων χριστιανών, και ήταν αυτοί που έλκυαν τους σλαβόφωνους προς το ελληνικό δίκτυο, όταν δεν είχε διαμορφωθεί ένας ικανός αντίπαλος φιλοβουλγαρικός πυρήνας, ενώ ταυτόχρονα ήταν οι πρώτοι στόχοι των βουλγαρικών κομιτάτων για τον ίδιο λόγο⁴⁹⁷. Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται τα χωριά στα οποία κατοικούσαν Βλάχοι τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα και ο αριθμός των οικογενειών τους:

Αριθμός	Μητροπολιτική περιφέρεια	Όνομα χωριού	Αριθμός βλαχ. οικογενειών	Πληθυσμός (κατά προσέγγιση)
1	Μητρόπολη Σερρών	Καρλή κιοϊ	30	180
2		Δράνοβα	7	42
3		Μελενικίτς	2	12
4		Δαουτλή	5	30
5		Ασπροβάλτα	8	48
6	Μητρόπολη Νευροκοπίου	Νευροκόπι	22	132
7		Στάρτσιστα	20	120
8		Παπάζ τσαϊρ	150	900
9	Μητρόπολη Μελενίκου	Κάτω Τζουμαγιά	500	3000
10		Άνω Πορόια	180	1080
11		Ράμνα	107	642
12		Μπόζντοβο	120	720
13		Λόποβο	90	540
14		Σάτροβο	80	480
15		Πετρίτσι	8	40

⁴⁹⁶ Ό.π., σ. 159.

⁴⁹⁷ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 198-199.

16		Άνω Τζουμαγιά	70	420 ⁴⁹⁸
17		Κρούσοβο	12	72
18		Πέτροβο	15	90
19		Σεγγέλ	18	108
20		Τσέρβιστα	20	120
21	Μητρόπολη Δράμας (μερικά χωριά του καζά Ζίχνης)	Αλιστράτη	70	400 ⁴⁹⁹
22	Ημινομάδες Βλάχοι από τους καζάδες	Εγρί δερέ	250 οικογένειες	Περίπου 1500 άτομα
23	Ράζλογκ και	Καρλίκοβο		
24	Τζουμαγιάς που	Χωρόβιστα		
25	διαχειμάζουν σε αυτά τα χωριά και σε άλλα μικρότερα, και κινούν για βορειότερα το καλοκαίρι ⁵⁰⁰	Κορμίστα		

⁴⁹⁸ Αυτοί αποτελούνταν από τους πατριαρχικούς και τους ρουμανίζοντες Βλάχους.

⁴⁹⁹ Οι Βλάχοι της Αλιστράτης αναφέρονται ως εδραίοι. Βλ. *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904)*, ό.π., σ. 159.

⁵⁰⁰ Τα χωριά των καζάδων Ράζλογκ και Άνω Τζουμαγιάς όπου σημειώνονται Βλάχοι είναι τα: Στρούμσκι Τσιφλίκ (150), Μπίστριτσα (240), Ρ'σοβο (250), Άρζατς (240), Σοφάν (360), Καρά Μάντρα (150), Μπάτσεβο (60), Μπέλιτσα (50) και Μεχομία (30) με συνολικό αριθμό 1.530 άτομα, σύμφωνα με την στατιστική του Κάντσωφ βλ. Vasil Kančon, *Makedonija*, ό.π., σ. 191-193. Όπως είναι φανερό, ο αριθμός αυτών των Βλάχων συμπίπτει με τον αριθμό που δίνει ο Αρχιδιάκονος της Μητρόπολης Δράμας Θεμιστοκλής για τους διαχειμάζοντες Βλάχους στα χωριά της Ζίχνης και δευτερευόντως νοτίως της Δράμας. Επιπλέον, η απουσία αναφορών των Βλάχων των δύο παραπάνω καζάδων από τις σχετικές πηγές του Οικουμενικού Πατριαρχείου και γενικότερα του ελληνικού δικτύου φαίνεται πως συνδέεται με την επισήμανση του Αρχιδιακόνου Θεμιστοκλή ότι: «Οι πληθυσμοί ούτοι στερούνται ιερέως και διδασκάλων κ.λ.π. και δια τούτο αυτοί μεν απαίδευτοι μένουσι, τα δε τέκνα των όταν ευρίσκονται εν τη (μητροπολιτική) επαρχία Νευροκοπίου βαπτίζονται υπό ιερέων σχισματικών, οίτινες μεταδίδουσιν αυτοίς και τα λοιπά της Εκκλησίας μυστήρια, πράγμα το οποίον απειλεί μεγάλους κινδύνους». *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904)*, ό.π., σ. 158. Έτσι, δεν πρόκειται για τους ημινομάδες του Παπάζ – τσαΐρ, μιας που αυτοί είχαν πολύ καλές σχέσεις με το ελληνικό/πατριαρχικό δίκτυο, άλλωστε αναφέρεται

Σύνολο σαντζακίου	1.784	10.676
Σερρών	οικογένειες	άτομα

Εκτός από τους παραπάνω 10.000 Βλάχους περίπου των χωριών του σαντζακίου Σερρών, σε αυτούς πρέπει να προστεθούν άλλοι περίπου 1.500 ημιεξελληνισμένοι Βλάχοι της πόλης των Σερρών⁵⁰¹, περίπου 250 του Ντεμίρ Χισάρ⁵⁰² και περίπου 10 οικογένειες στην Ζελιάχοβα. Ένας αριθμός, λοιπόν, που θα μπορούσε να δοθεί κατά προσέγγιση στους Βλάχους του σαντζακίου Σερρών είναι 12.000 άτομα. Επιπλέον, οικογένειες Βλάχων (1 έως 5 ή και 10) κατοικούσαν διάσπαρτες στα σλαβόφωνα χωριά και τελούσαν υπό βουλγαρική επιρροή σε σημείο που ελάχιστα ξεχώριζαν από το υπόλοιπο σύνολο του πληθυσμού, δίπλα στον οποίο ζούσαν⁵⁰³. Γράφει σχετικά ο Κάντσωφ: «Υπάρχουν μερικά σπίτια Βλάχων ποιμένων, επίσης, στα χωριά Τσέρβιστα, Κρούσεβο, Πέτροβο, Σεγγέλοβο, Πιρίν και Γκόρνο Σπάντσεβο (Ντεμίρ Χισάρ), στην Γκόρνα Σούσιτσα και στο Τζιγκούρεβο (Μελενίκου). Οι ποιμένες που ζουν

ξεκάθαρα ότι οι διαχειμάζοντες στην Ζίγνη προέρχονται από το Ράζλογκ, της μητροπολιτικής περιφέρειας Νευροκοπίου, και όχι τον καζά Νευροκοπίου.

⁵⁰¹ Ενώ ο Βάιγκαντ το 1890 κάνει λόγο για 2-3 χιλιάδες Βλάχους στην πόλη των Σερρών (Gustav Weigand, *Aromune*, ό.π., σ. 216-217), το 1891 ο Κάντσωφ αναφέρει πως η βλαχική γλώσσα στις Σέρρες έχει σχεδόν εξαφανιστεί και μόνο οι ηλικιωμένοι Βλάχοι την μιλούν (Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 47). Έτσι, ο ίδιος δεν σημειώνει κανέναν Βλάχο στις Σέρρες στο βιβλίο του το 1900, αλλά ο γραμματέας της Εξαρχίας, Ντιμίταρ Μίσεφ, ανεβάζει τον αριθμό σε 1.380 Βλάχους (D. M. Brancoff, ό.π., σ. 198-199).

⁵⁰² Αντίστοιχα, ο αριθμός των 500 Βλάχων που αναφέρει (Gustav Weigand, *Aromune*, ό.π., σ. 220), φαίνεται υπερβολικός, δεδομένου του γεγονότος ότι η χριστιανική κοινότητα του Ντεμίρ Χισάρ αποτελείται από περίπου 1.200 άτομα. Ο αριθμός τους θα ήταν περίπου 300, όπως αναφέρει ο Στρέζωφ (Z. [Γκεόργκι Στρέζωφ], “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bǎlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dǎržavna pečatnica, 1891, σ. 852). Ο Κάντσωφ αντίστοιχα το 1891 συναντά 250 Βλάχους (Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 103), όπως ο Μίσεφ το 1905 240 άτομα (D. M. Brancoff, ό.π., σ. 188-189). Στα πλαίσια της κολοκυθιάς των αριθμών δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη ο αριθμός 120 Βλάχων που παραθέτει ο Κάντσωφ το 1900 (Vasil Kančov, *Makedonija*, σ. 184).

⁵⁰³ *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904)*, ό.π., σ. 149. Jordan Ivanov, *Bǎlgarete*, ό.π., σ. LXIV.

σε καλύβες έχουν κρατήσει καλά την γλώσσα τους, αλλά στα υπόλοιπα χωριά δέχονται επιρροές από τον βουλγαρισμό»⁵⁰⁴.

Πάλι, όμως, αυτός ο αριθμός τυγχάνει να γίνεται δεκτός βάσει της βιβλιογραφίας, καθώς δηλαδή φαίνεται να συμφωνεί το μεγαλύτερο μέρος των συγγραφέων. Μπορεί, ωστόσο, εύκολα να αμφισβητηθεί. Ο Ν. Μίνοφ θέτει την εξής παράμετρο: «*Η τρίτη παρατυπία είναι ο αυθαίρετος υπολογισμός του πληθυσμού, ο οποίος δεν έγινε με βάση τον αριθμό του πληθυσμού, αλλά με βάση τον αριθμό των σπιτιών μιας πόλης ή ενός χωριού. Προκειμένου να βρει τον αριθμό των κατοίκων μιας πόλης ή ενός χωριού, ο Κάντσωφ δεν διεξήγαγε μια λεπτομερή απογραφή, η οποία στην πραγματικότητα δεν ήταν πάντα εφικτή. Αντ' αυτού, πολλαπλασίασε τον αριθμό των σπιτιών με έναν αριθμό που ο ίδιος θεωρούσε κατάλληλο. Στην στατιστική του 1900 δεν ανέφερε τον αριθμό που χρησιμοποίησε για να πολλαπλασιάσει τον αριθμό των βλαχικών σπιτιών, αλλά μπορούμε να τον συμπεράνουμε από την προηγούμενή του μελέτη, η οποία ήταν η βάση της στατιστικής του 1900. Συνεπώς, αναφορικά με τους Βλάχους που ζούσαν στις πόλεις και στα κεφαλοχώρια στους καζάδες Σερρών, Ζίχνης, Ντεμίρ Χισάρ και Νευροκοπίου, υπολόγισε 5 ή 5,5 κατοίκους ανά σπίτι και αναφορικά με τις θέρετρα των Βλάχων στις περιοχές Μελενίκου, Άνω Τζουμαγιάς και Ράζλογκ, 6 κατοίκους ανά σπίτι, παρόλο που παραδέχτηκε ότι οι Βλάχοι νομάδες «ήταν δύσκολοι στο να καταμετρηθούν». Κατά την γνώμη μας, τέτοιες μετρήσεις δεν είναι ρεαλιστικές. Οι Άγγλοι αρχαιολόγοι Alan Wace και Maurice Thompson, οι οποίοι πέρασαν αρκετούς μήνες ζώντας ανάμεσα σε Βλάχους νομάδες σε μια σειρά από βλαχικά χωριά της Πίνδου και της πέριξ περιοχής, κατέληξαν στο ότι ο αριθμός 5 κατοίκων ανά σπίτι ήταν πολύ μικρός και ότι ο πραγματικός αριθμός ήταν πολύ υψηλότερος. [...] Οι εκτιμήσεις του Κάντσωφ, ότι γενικά 5 άτομα ζούσαν σε βλαχικά σπίτια στις πόλεις, μπορούν να γίνουν αποδεκτές, αλλά ο μέσος όρος 6 ατόμων ανά σπίτι για τους πολυάριθμους Βλάχους νομάδες είναι απολύτως μη αποδεκτός»⁵⁰⁵. Ο ίδιος αναφέρει διάφορες περιπτώσεις που αποδεικνύουν ότι η παραπάνω μεταβλητή ήταν πολύ μεγαλύτερη του 5, όπως το 1901 στο Κάτω Βέρμιο, όπου κατοικούσαν κατά μέσο όρο 9 άτομα ανά σπίτι⁵⁰⁶. Παρόμοια εικόνα έβρισκε ο*

⁵⁰⁴ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 106.

⁵⁰⁵ Nikola Minov, «The War of Numbers and its First Victim: The Aromanians in Macedonia (End of 19th – Beginning of the 20th century)», *Macedonian Historical Review*, University of Ss. Cyril and Methodius – Skopje, Faculty of Philosophy, vol. 3 (2012), σ. 182.

⁵⁰⁶ Το ίδιο.

Μητροπολίτης Μελενίκο Αιμιλιανός το 1907 στην Ράμνα: «Μετά χαράς και ευχαριστήσεως αναγγέλω τη Υ. Θ. Π. ότι η εν των ελληνοβλαχικώ χωρίω Ράμνα της ταπεινής μου επαρχίας ρωμουνιζούσα μερίς άπασα, συνισταμένη εξ επτά μεν, αλλά ποσυνθέτω, ως είθισται εις τα εδώ μέρη, οικογενειών, αποτελουμένη δε εκ πενήκοντα και πλέον προσώπων...»⁵⁰⁷, κάτι που πλησιάζει την αναλογία 8 ατόμων ανά οικογένεια, όπως στο παραπάνω παράδειγμα, αν υποθέσουμε ότι καθεμία από αυτές τις οικογένειες ζούσε σε ένα σπίτι.

Δυστυχώς, συγκεντρωμένα στοιχεία για τους Βλάχους παρέχουν κυρίως οι Βούλγαροι και δευτερευόντως οι Σέρβοι ερευνητές, καθώς οι Έλληνες και οι Τούρκοι τους ενέτασαν με το υπόλοιπο πλήθος των πατριαρχικών. Αυτοί, λοιπόν, οι λίγοι μελετητές πάνω στο οποίους μπορεί να βρει κάποιες παραπάνω πληροφορίες για τις εθνότητες του σαντζακίου Σερρών, χρησιμοποιούν αντίστοιχα την μεταβλητή των 5 κατοίκων ανά σπίτι ή οι παλαιότερες, όπως του Βέρκοβιτς, των 2,5 ανδρών ανά σπίτι. Η πλασματική, λοιπόν, αυτή προσέγγιση του αριθμού των κατοίκων, σε συνδυασμό με τις ανακρίβειες λόγω έλλειψης των κατάλληλων μέσων διεξαγωγής μιας απογραφής, τις εκούσιες διαστρεβλώσεις των αριθμών, ώστε αυτοί να ανταποκρίνονται στις πολιτικές σκοπιμότητες του εκάστοτε συγγραφέα, της παραμέτρου των μετακινούμενων πληθυσμών και των διπλών καταχωρήσεων αυτών κ.ά. γεννούν αμφιβολίες για την δυνατότητα οποιασδήποτε προσέγγισης του αριθμού του πληθυσμού.

⁵⁰⁷ Ιωάννης Βλάχος, «Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχήν Μελενίκου (Εκθέσεις Μητροπολιτών Ειρηναίου και Αιμιλιανού)», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 8 (1979), σ. 118.

Νεανίδες Άνω Ποροΐων με τοπικές ενδυμασίες. Πηγή: Λιάος Γεώργιος Ι., «Το Νέον Πετρίτσι και η ιστορία του», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 2 (1957), σ. 254.

Τα επαγγέλματα των Βλάχων αυτών είχαν άμεση σχέση με τον τόπο, στον οποίο ήταν εγκατεστημένοι. Οι εγκατεστημένοι στα χωριά ήταν είτε αγρότες είτε κτηνοτρόφοι (ημινομάδες ή εδραίοι)⁵⁰⁸. Πολλοί Βλάχοι των Ποροΐων, μαζί με τον υπόλοιπο πληθυσμό των Άνω και Κάτω Ποροΐων, ασχολούνταν με την σιροτροφία από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα⁵⁰⁹. Άλλοι, δε, ασχολούνταν με το εμπόριο⁵¹⁰. Οι Βλάχοι της Κάτω Τζουμαγιάς ασχολούνταν με το εμπόριο τροφίμων και άλλοι ήταν πανδοχείς⁵¹¹, όπως αντίστοιχα Έλληνες και Βλάχοι κυριαρχούσαν στην αγορά της Άνω Τζουμαγιάς κατά τον Χατζηκυριακού⁵¹². Τέλος, ένα συνηθισμένο επάγγελμα ανάμεσα στους Βλάχους ήταν, και στο σαντζάκι Σερρών, αυτό των κираτζήδων (αγωγιατών)⁵¹³. Το ακόλουθο απόσπασμα δίνει μια πιο λεπτομερή εικόνα των επαγγελμάτων των

⁵⁰⁸ Jordan Ivanov, *Bălgarete*, ό.π., σ. LXIII.

⁵⁰⁹ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζοφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dăržavna pečatnica, 1891, σ. 857-858. S. I. Verkovič, *Topografičesko-etnografičesko očerk Makedonij* (Τοπογραφικό-εθνογραφικό δοκίμιο της Μακεδονίας), Αγία Πετρούπολη 1889, σ. 109.

⁵¹⁰ Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 113.

⁵¹¹ Ό.π., σ. 100.

⁵¹² Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 567.

⁵¹³ Για ένα παράδειγμα, βλ. G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 78.

Βλάχων: «Οι λοιποί Βλαχόφωνοι πληθυσμοί οι εν ταις πόλεσι και τοις σημαντικότεροις χωρίοις ευρισκόμενοι, είνε κατά το πλείστον το καύχημα και η δόξα του ημετέρου έθνους εν τοις μέρεσι τούτοις, οι στύλοι και οι υποστηρικταί της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού, οι υπό της Θείας Προνοίας διασπαρέντες εις τα μέρη ταύτα άνδρες, ίνα ταχθώσιν επί κεφαλής των υγειών στοιχείων και περισώσωσι την κινδυνευούσαν εθνικήν μας υπόστασιν. Κατάγονται ούτοι εκ της επαρχίας Βέλλας και Κονίτσης, εκ των Βλαχοφώνων χωρίων του Ζαγορίου, εκ Κρουσόβου και Βιτωλίων κ.λ.π. Μετέρχονται τα επαγγέλματα των παντοιοπωλών, των αρτοποιών, των υφασματοπωλών, των ζυλεμπόρων, των καπνομεσιτών κ.λ.π., πάντες δε είνε κάτοχοι αρκετής περιουσίας, ην μόνοι εκέρδησαν δια της φιλεργίας και οικονομίας, εφ' αϊς αρεταίς διακρίνονται»⁵¹⁴. Την προσκόλληση των Βλάχων των πόλεων στην ελληνική εθνική ιδέα επιβεβαιώνει και ο Σοπάφ σε έκθεσή του προς τον πρωθυπουργό Ιβάντωφ, αναφέροντας μεταξύ άλλων ότι: «Η αποτυχία του θρησκευτικού-εκπαιδευτικού μας έργου στους καζάδες αυτούς (της νότιας Μακεδονίας) οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι βρίσκονται πάρα πολύ κοντά σε περιοχές που κατοικούνται από Έλληνες και πάντα υφίσταντο ισχυρή ελληνική επιρροή. Τα μεγάλα εμπορικά και διοικητικά κέντρα, εδώ και πάρα πολύ καιρό, κατοικούνται από Έλληνες ή από εξελληνισμένους Βούλγαρους και Βλάχους. Αυτά τα κέντρα άσκησαν και συνεχίζουν να ασκούν ισχυρή επίδραση στα περίχωρα του αγροτικού πληθυσμού προς όφελος του ελληνισμού»⁵¹⁵.

Στα παραπάνω αποσπάσματα έγινε ξανά μνεία για την στάση των Βλάχων στην θύελλα των εθνικών ανταγωνισμών. Όντως, οι Βλάχοι κατά την εδραίωση του ελληνικού επαναστατικού δικτύου στο σαντζάκι Σερρών από το 1905 και εξής ανέπτυξαν έντονη δράση. Ήδη από τις αρχές του 1905, με βάση τα σχέδια του Λ. Κορομηλά, εγκεφάλου του επαναστατικού δικτύου της Μακεδονίας, επρόκειτο να δημιουργηθεί ένοπλο σώμα από Βλάχους των Ποροΐων και της Ράμνας το οποίο θα είχε ζώνη δράσης τον δυτικό καζά Ντεμίρ Χισάρ μέχρι το Κιλινδέρ και σε δεύτερη φάση θα μπορούσε να στραφεί προς την Στρούμιτσα⁵¹⁶. Ενώ, λοιπόν, τους μοιράστηκαν περίστροφα και μαχαίρια⁵¹⁷ και το σώμα αυτό είχε κάποια

⁵¹⁴ Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904), ό.π., σ. 159.

⁵¹⁵ Σπυριδων Σφέτας, Ελληνοβουλγαρικές, ό.π., σ. 266-267, υποσημ. 69.

⁵¹⁶ Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906), ό.π., σ. 107.

⁵¹⁷ Ό.π., σ. 148-149.

δραστηριότητα⁵¹⁸, μετά το 1905 δεν αναφέρεται τίποτα γι' αυτό, οπότε φαίνεται πως έπαυσε η δράση του. Μια άλλη περίπτωση ενός σώματος, αποτελούμενο από Βλάχους της Κάτω Τζουμαγιάς και σλαβόφωνους των γύρω χωριών, ήταν αυτό του Στέργιου Βλάχμπεη. Αντίστοιχα, η δράση του ήταν καταλυτική για την εδραίωση και προώθηση του ελληνικού επαναστατικού δικτύου⁵¹⁹. Έτσι, η αντίπαλη ρουμανική δραστηριότητα δεν είχε πολλούς οπαδούς και επικράτησε κυρίως στα βορειότερα τμήματα του σαντζακίου (Άνω Πορόια, Άνω Τζουμαγιά κ.ά.).

Ρουμανικά σχολεία στο σαντζάκι Σερρών κατά το σχολικό έτος 1903/1904 ⁵²⁰			
Όνομα οικισμού	Ρουμανικά σχολεία	Δάσκαλοι	Μαθητές
Άνω Τζουμαγιά	1	2	55
Άνω Πορόια	1	2	50
Σέρρες	1	1	14
Σύνολο	3	5	119

Ρουμανικά σχολεία στο σαντζάκι Σερρών πιθανότατα κατά το σχολικό έτος 1904/1905 ⁵²¹			
Όνομα οικισμού	Ρουμανικά σχολεία	Δάσκαλοι	Μαθητές
Άνω Τζουμαγιά	2	4	76
Άνω Πορόια	1	2	80
Σέρρες ⁵²²	1	1	9

⁵¹⁸ P. Danilovič Draganoff, *Macedonia and the Reforms*, London 1908, σ. 234-235.

⁵¹⁹ Πέτρος Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων (1363-1913)*, Εκδ. δευτέρα βελτιωμένη και επηυξημένη, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Σερρών-Μελενίκου, Αθήναι 1966, σ. 234-240. Β. Λαούρδας - Π. Πέννας, «Σημειώσεις και οδηγία Δημοσθένους Φλωριά», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 4 (1963), σ. 129, 136-137.

⁵²⁰ Nikola Minov, *Vlaško to prašanje i romanskata propaganda vo Makedonija (1860-1913)* (Το βλαχικό ζήτημα και η ρουμανική προπαγάνδα στην Μακεδονία 1860-1913), Σκόπια 2013, σ. 330-331.

⁵²¹ D. M. Brancoff, ό.π., σ. 188-189, 198-199,

⁵²² Για το κλείσιμο του ρουμανικού σχολείου στις Σέρρες μετά τον ξυλοδαρμό του ρουμάνου δασκάλου από ελληνίζοντες Βλάχους μας πληροφορεί ο Πέννας. Βλ. Πέτρος Θ. Πέννας, *Τα Άνω Πορόια Σερρών, Το διαμάντι του Μπέλες, Ιστορία και Λαογραφία*, Αθήνα 1989, σ. 71-72.

Σύνολο	4	7	165
---------------	----------	----------	------------

Τα αντίστοιχα στοιχεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου για τους ρουμανίζοντες Βλάχους, όπως αυτά παρατίθενται σε ένα βιβλίο του 1906 δεν διαφέρουν από τα παραπάνω:

Ρουμανικά σχολεία στο σαντζάκι Σερρών πιθανότατα κατά το σχολικό έτος 1905/1906 ⁵²³					
Όνομα οικισμού	Ρουμανικά σχολεία	Δάσκαλοι	Δασκάλες	Μαθητές	Μαθήτριες
Άνω Τζουμαγιά	2	1	1	30	20
Άνω Πορόια	1	1	-	18	12
Σύνολο	3	2	1	48	32

Ο αριθμός των ρουμανιζόντων αυξήθηκε απότομα μετά το Κίνημα των Νεοτούρκων, οπότε τόσο το ελληνικό επαναστατικό δίκτυο σχεδόν εγκαταλείφθηκε, όσο η στήριξη των Νεότουρκων προς τους οπαδούς του Σαντάνσκι και τους ρουμανίζοντες ήταν φανερή. Θα αναγνώριζε κανείς πως η δύναμη των βουλγαρικών επαναστατικών δικτύων μιας περιοχής ήταν συνυφασμένη με την δημιουργία ρουμανικών κοινοτήτων ανάμεσα στους Βλάχους⁵²⁴. Είναι γνωστή η συνεργασία Ρουμάνων και Βουλγάρων για την αποδυνάμωση του ελληνικού δικτύου, αποκόπτοντας τους Βλάχους από αυτό⁵²⁵. Η αναλογία, όμως, 2.900 και πλέον ρουμανιζόντων στο σύνολο 12.000 χιλιάδων Βλάχων του σαντζακίου επιβεβαιώνει

⁵²³ *Επίσημα έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδονηράς καταστάσεως*, Οικουμενικό Πατριαρχείο, εν Κωνσταντινουπόλει 1906, σ. μστ' & μη'.

⁵²⁴ Για τις ρουμανικές κοινότητες στο σαντζάκι Σερρών βλ. Nikola Minov, *Vlaško to prašanje i romanskata propaganda vo Makedonija (1860-1913)* (Το βλαχικό ζήτημα και η ρουμανική προπαγάνδα στην Μακεδονία 1860-1913), Σκόπια 2013, σ. 257, 321, 330-331.

⁵²⁵ Βλ. για παράδειγμα τους κομιτατζήδες να πιέζουν τους Βλάχους της Ράμνας να δεχθούν Βούλγαρο ή Ρουμάνο δάσκαλο και ιερέα: Γεώργιος Ι. Λιάος, «Το Νέον Πετρίτσι και η ιστορία του», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 2 (1957), σ. 220-221. Αντίστοιχα, οι ρουμανίζοντες της Άνω Τζουμαγιάς εκκλησιάζονταν στην εξαρχική εκκλησία βλ. Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 569.

τους ισχυρισμούς, που θέλουν τους Βλάχους να επιμένουν επιλέγοντας ως εθνικότητά τους την ελληνική και μια μειοψηφία να υιοθετεί την ρουμανική εθνική ταυτότητα.

4.10. Αρναούτηδες (εξισλαμισμένοι Αλβανοί)

Είναι γνωστό ότι μετά τον μαζικό εξισλαμισμό τους, οι Αλβανοί⁵²⁶ υπηρέτησαν πιστά τους Οθωμανούς τόσο ως τοπικοί άρχοντες όσο και στελεχώνοντας το οθωμανικό στράτευμα. Τις διαμάχες αυτών των Αλβανών μπέηδων στο Σαντζάκι των Σερρών στα τέλη του 18ου αιώνα περιγράφει ο Πέτρος Πέννας. Συγκεκριμένα, κατά τη περίοδο του Ρωσο-οθωμανικού πολέμου του 1770 και εξής, πολλοί Αλβανοί μπέηδες βρήκαν την ευκαιρία να προωθήσουν τα συμφέροντά τους κατά άλλων ασθενέστερων. Γι' αυτό το σκοπό χρησιμοποίησαν εκατοντάδες Αλβανούς μισθοφόρους, διάφορα κακοποιά στοιχεία και Γενίτσαρους από τη Θεσσαλονίκη, οι οποίες είχαν εκκρεμότητες με τη δικαιοσύνη. Χαρακτηριστική είναι η δράση της αλβανικής οικογένειας Χαλεντέρογλου με έδρα τη Δοϊράνη, του Αλή μπέη και έπειτα του Ισμαήλ μπέη στις Σέρρες. Πολλοί άλλοι Αλβανοί αξιωματούχοι, όπως ο αγιάνης του Ντεμίρ Χισάρ Τσαούς μπέη, του Πέτριτς Οσμάν μπέη και ο Νταλίπ μπέη του Μελενίκου κ.ά., είχαν ο καθένας από ένα σώμα μερικών χιλιάδων Αλβανών μισθοφόρων⁵²⁷. Η προφορική παράδοση διέσωσε ένα παραδοσιακό τραγούδι για την παρουσία των Αλβανών στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών⁵²⁸.

Εψές μας κλέψαν τη Μανιώ (x2)

Τρεις Τουρκ' Αρβανιτάδες

Αμάν, Αμάν, γκιουζέλ Μανιώ.

Ένας την πιάν' απ' τα μαλλιά (x2)

κι άλλος από τα χέρια

Αμάν, Αμάν, γκιουζέλ Μανιώ.

Την πήρανε, την πήγανε (x2)

Κάτω στους κερχανέδες

Αμάν, Αμάν, γκιουζέλ Μανιώ.

⁵²⁶ Συναντώνται και με τα ονόματα Αρναούτηδες, Τουρκαλβανοί και Αρβανίτες.

⁵²⁷ Πέτρος Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π., σ. 90-99.

⁵²⁸ Βλ. Νατάλης Πέτροβιτς, "Εξισλαμισμοί", *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 2 (1957), σ. 168. Βλ. επιπλέον παραπάνω στην ενότητα «Βλάχοι / Τσιντάροι / Αρωμόνιοι».

Ο Ισμαήλ μπέη, ο οποίος ανέλαβε τη διοίκηση του Σαντζακίου Σερρών από το 1782 μέχρι το 1813, δέχτηκε τους κατατρεγμένους που έφευγαν από τη δικαιοδοσία του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Πολλοί απ' αυτούς ήταν Βλάχοι, αλλά μάλλον μαζί με αυτούς έφθασαν και πολλοί Αλβανοί μουσουλμάνοι και ενδεχομένως σλαβόφωνοι⁵²⁹.

Ο Στρέζωφ έγραψε το 1891 τα εξής για το χωριό Βέτερνα: “*Βέτρινα, μεγάλο χωριό στους πρόποδες τις Μπελάσιτσα, 2μιση ώρες βορειοδυτικά της Βαλόβιστα. Περνούν με σχεδίες από το ντερβέντ. Άφθονο νερό κατέρχεται από το βουνό. Η γη είναι από τις πιο εύφορες. Καλλιεργείται βαμβάκι και σουσάμι. Έχει εκκλησία, στην οποία ψάλλουν στα ελληνικά. 220 τουρκικά σπίτια, 30 βουλγαρικά, 30 τσιγγάνικα και 25 τσερκέζικα. Όλοι οι Τούρκοι είναι πρόσφυγες Αρναούτηδες, οι οποίοι έφεραν και τα ήθη τους μαζί. Οι φόνοι εδώ είναι από τις πιο συνηθισμένες ασχολίες. Πολλοί επιδίδονται στη ληστεία, ως συνήθεια που πέρασε από γενιά σε γενιά. Τη Κυριακή γίνεται μικρό παζάρι.*”⁵³⁰ Εδώ διαφαίνεται ένα ενδιαφέρον φαινόμενο που λάμβανε χώρα ανάμεσα στα μέλη του μουσουλμανικού πληθυσμού: η απορρόφηση πολλών πληθυσμών από την κυρίαρχη ομάδα των Τούρκων εντός της μουσουλμανικής κοινότητας και η αφομοίωσή των πρώτων, σε πρώτο στάδιο γλωσσικά και έπειτα σε επίπεδο μνήμης της ομάδας. Ο καθηγητής Ιστορίας Ιορντάν Ιβανώφ γράφει χαρακτηριστικά για την ενσωμάτωση των Αλβανών: “*Οι Αλβανοί, όντας μακριά από το ιστορικό τους παρελθόν και χωρίς να έχουν μία στερεωμένη εθνική συνείδηση, εύκολα υποκύπτουν σε ξένες επιρροές όταν βρεθούν σε άλλο περιβάλλον. Γι' αυτό στις πόλεις οι Αλβανοί περνιούνται για Τούρκοι, Έλληνες ή Βούλγαροι, ανάλογα με τη πίστη τους. Επιπλέον, χάνουν γρήγορα τη γλώσσα τους*”⁵³¹.

Έτσι, ενώ κατά το 1907 σημειώνεται η παρουσία μερικών Αλβανών φυλάκων στο χωριό της Γενί Τσιφλίκ⁵³², καθώς και σε ορισμένα ακόμα χωριά του καζά Μελενίκου⁵³³, οι υπόλοιποι χιλιάδες Αλβανοί μισθοφόροι που χρησιμοποιούνταν στις

⁵²⁹ Πέτρος Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π., σ. 99-101.

⁵³⁰ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bǎlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dǎržavna pečatnica, 1891, σ. 857.

⁵³¹ Jordan Ivanov, *Bǎlgarete*, ό.π., σ. LXII.

⁵³² Β. Λαούρδας - Π. Πέννας, «Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχήν των Σερρών κατά το 1907 (Εκθέσεις του προξένου Σαχτούρη)», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 3 (1959), σ. 111.

⁵³³ Για τις δολοφονίες σλαβόφωνων χριστιανών από Αλβανούς βλ. P. Danilovič Draganoff, *Macedonia and the Reforms*, London 1908, σ. 145, 182, 208 & 212.

επιχειρήσεις των αγιάνηδων του 18ου αιώνα, καθώς και οι πρόσφυγες Αλβανοί από τη Δυτική Μακεδονία, όπως αυτοί της Βέτερνας, είχαν ενσωματωθεί πλήρως ανάμεσα στο τουρκόφωνο στοιχείο. Αυτό δείχνει ότι οι πρώτοι ήταν νεοφερμένοι⁵³⁴. Διάφοροι Έλληνες και Βούλγαροι ερευνητές που πέρασαν από τη περιοχή στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, δεν αναφέρουν τίποτα για αλβανικούς πληθυσμούς στο σαντζάκι Σερρών. Κάποια λείψανα του αλβανικού τους παρελθόντος συνταντώνται σε επίθετα (π.χ. Εμίν Αρβανίτης)⁵³⁵, στην ενδυμασία ορισμένων κ.ά..

⁵³⁴ Προσφάτως εγκατεστημένοι πρέπει να ήταν και οι Αρναούτηδες που ανέφερε ο Κούσλεφ, όπως και ο Ρέτζο, Αλβανός έμπορος όπλων στα Κάτω Πορτία. *Dviženieto otsam Vardara i borбата s vârhovistite. Po spomeni na Jane Sandanski, Černjo Peev, Sava Mihajlov, Hristo Kuslev, Iv. Anastasov Garčeto, Xr. Jurukov i Nikola Puškarov (Η επαναστατική κίνηση στην ανατολική πλευρά του Βαρδάρη και ο πόλεμος με τους Βερχοβιστές. Με βάση τα απομνημονεύματα του Γιάνε Σαντάνσκι, Τσερνοπέεφ, Σάβα Μιχαήλωφ, Χρήστο Κούσλεφ, Ιβ. Αναστάσωφ Γκαρτσέτο, Χρ. Γιουρούκωφ, και Νικόλα Πουσκάρωφ). Επιμέλεια L. Miletič, Σόφια, Materijali za istorijata na Makedonskoto osvoboditelno dviženie, εκδόσεις Makedonski Naučen Institut, Βιβλίο VII, τυπογραφείο P. Gluskov, 1927, σ. 111.*

⁵³⁵ Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος, απάσης της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας μετά των νήσων του Αρχιπελάγους, των νήσων Κρήτης-Κύπρου-Σάμου*, Αθήναι, 1910-1911, τομ. 1, σ. 65.

Η περιγραφή της φωτογραφίας είναι παρμένη από τη πηγή. «Φωτογραφία του Χασάν Τσιαούση (Hassan Tsiaus, καθιστός στο κέντρο), αλβανικής καταγωγής, ληστή που έδρασε στην περιοχή του Μελένικου και του Πετριτίου. Μαζί με τους Έλληνες και Βούλγαρους αντάρτες βρήκαν ευκαιρία και διάφοροι ληστές, που λημαίνονταν την ύπαιθρο της Μακεδονίας, να παρουσιαστούν στις αρχές και να πάρουν μέρος στις εορταστικές εκδηλώσεις των Νεοτούρκων. Με αυτό τον τρόπο, πολλοί από αυτούς κατάφεραν να αμνηστευτούν σαν ήρωες του Μακεδονικού Αγώνα». Πηγή: <http://www.imma.edu.gr/imma/dbs/Artifacts/index.html?start=0&lq=%CF%87%CE%B1%CF%83%CE%AC%CE%BD%20%CF%84%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BF%CF%8D%CF%83%CE%B7%CF%82&show=1> (πρόσβαση 15-1-2017).

4.11. Τουρκόφωνοι μουσουλμάνοι ή Τούρκοι

Σε αντίθεση με τους Έλληνες και τους Βούλγαρους, τόσο προσεγγίζοντάς τους ως μιλλέτ όσο ως γλωσσικές ομάδες, οι διαθέσιμες πληροφορίες για τους μουσουλμάνους και ειδικότερα για τους Τούρκους⁵³⁶ στην Μακεδονία είναι εμφανώς λιγότερες. Αυτό το γεγονός σχετίζεται με την ίδια την αιτία την έκρηξη βιβλιογραφικής παραγωγής επί του Μακεδονικού Ζητήματος: ενώ οι δύο παραπάνω λαοί χρησιμοποιούσαν την ιστορία, την λαογραφία, την χαρτογραφία κ.ά. ως εργαλεία για να αποδείξουν την πληθυσμιακή, κοινωνική δύναμή, τα ιστορικά δίκαια και άλλες παραμέτρους που θα επέτρεπαν μια μελλοντική διεκδίκηση της περιοχής, οι Τούρκοι δεν χρειάζονταν να κάνουν το ίδιο, καθώς ήταν ήδη κύριοι της περιοχής. Πέραν τούτου, μια ιστοριογραφική παραγωγή για τον κάθε λαό των μουσουλμάνων, εκτός από το γεγονός ότι μάλλον ήταν έκτος της μουσουλμανικής πραγματικότητας, επρόκειτο να αποδυναμώσει την ενιαία μουσουλμανική ταυτότητα, η οποία ήδη εκείνη την περίοδο είχε αρχίσει να ραγίζει, με τα εθνικά κινήματα των Αράβων και των Αλβανών. Έτσι τα στοιχεία για τους Τούρκους από πρωτογενείς πηγές αντλούνται σε μεγάλο βαθμό από βουλγαρικές και σερβικές πηγές, ως δευτερεύουσες πληροφορίες.

Ο λόγος που οι παραπάνω πηγές έκαναν λόγο ξεχωριστά για τους Τούρκους είναι άμεσα συνδεδεμένος με τον στόχο του πληθυσμιακού τους κατακερματισμού, από την μεριά των συγγραφέων. Διαλύοντας, δηλαδή, το σύνολο των μουσουλμάνων σε επιμέρους γλωσσικές ομάδες αφενός αποδυνάμωναν στις στατιστικές τους τον κυρίαρχο της περιοχής και αφετέρου προσέθεταν τους σλαβόφωνους μουσουλμάνους στο σύνολο των υπόλοιπων σλαβόφωνων, οι οποίοι μεταφράζονταν είτε ως Σέρβοι, είτε ως Βούλγαροι. Οι ελληνικές πηγές, ακριβώς για να μην πέσουν σε αυτό το σφάλμα, προέβαλαν τις στατιστικές με βάση τα μιλλέτ, παρουσιάζοντας με αυτόν τον τρόπο και τους μη ελληνόφωνους πατριαρχικούς χριστιανούς ως Έλληνες. Ένας ακόμη λόγος που περιορίζει τις διαθέσιμες πληροφορίες για τους Τούρκους του σαντζακίου Σερρών είναι το γεγονός ότι η σύγχρονή μας τουρκική βιβλιογραφία δεν έριξε τόσο βάρος στις μικρές πόλεις και κωμοπόλεις, παρά στις μεγαλύτερες (Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι κ.ά.) στην

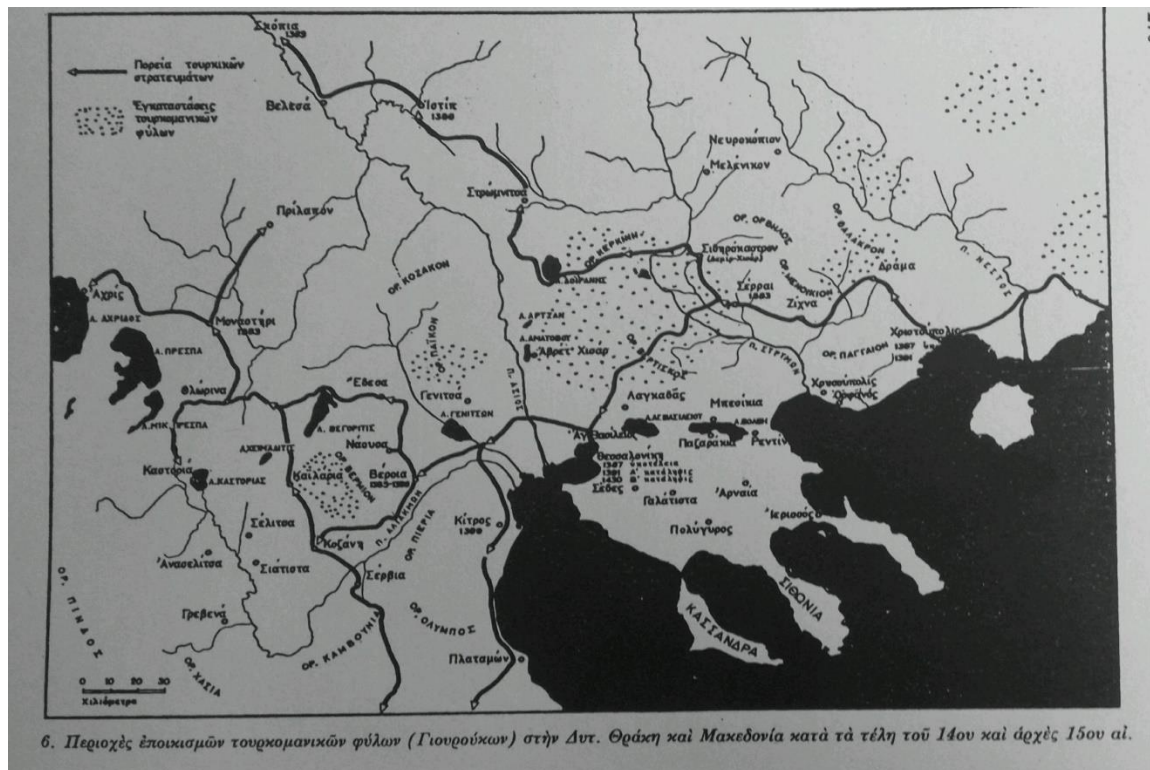
⁵³⁶ Ο λόγος που συμπεριλαμβάνω τον όρο «Τούρκοι» και όχι απλά τουρκόφωνοι μουσουλμάνοι, είναι διότι και οι ίδιοι αυτοπροσδιορίζονταν ως Τούρκοι, άρα αποτελεί βασικό στοιχείο που δεν μπορεί να παραληφθεί. Οι τουρκόφωνοι χριστιανοί της Ζίχνης από την άλλη δεν θα ήταν ορθό να ονομαστούν Τούρκοι, καθώς ποτέ δεν αυτοπροσδιορίστηκαν έτσι, ούτε καν ως Γκαγκαούζοι, και γι' αυτό αναφέρονται στην εργασία καθαρά ως τουρκόφωνοι χριστιανοί.

προσπάθεια των συγγραφέων να αναφερθούν σε όλο το σύνολο της αυτοκρατορίας.

Η εγκατάσταση τουρκόφωνων μουσουλμάνων στην περιοχή υπό εξέταση συνδέεται με την επέκταση και εδραίωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια. Σημαντικές πληροφορίες για την εγκατάσταση τουρκικών φυλών στην Μακεδονία παραθέτει ο Κάντσωφ στο έργο του *Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική*. Παρακάτω παρατίθεται ένα απόσπασμα από το βιβλίο του σχετικά με τα πρώτα βήματα των Οθωμανών στα Βαλκάνια. “*Λίγο μετά την κατάκτηση της Μακεδονίας εμφανίστηκαν πολλοί Τούρκοι ποιμένες, με το όνομα Κονιάροι ή Γιουρούκοι*⁵³⁷. *Αυτοί μεταφέρθηκαν από τη Μικρασιατική περιοχή Saruhan (παλιά Λυδία) στα νότια τμήματα της Βαλκανικής χερσονήσου, όπου βρήκαν μεγάλη έρημη γη με εξαιρετικά βοσκοτόπια. Ήδη από το 1390 μνημονεύεται η μεγάλη ομάδα Κονιάρων του Σαρί-Γκιολ. Οι Γιουρούκοι αρχικά εγκαταστάθηκαν στις παράκτιες κοιλάδες και τους λόφους από τις εκβολές του Έβρου μέχρι και τη Θεσσαλονίκη. Το καλοκαίρι οδηγούσαν τα κοπάδια τους στην Ροδόπη και στο Πιρίν και τον χειμώνα επέστρεφαν κοντά στο Αιγαίο, όπου αργότερα εγκαταστάθηκαν οριστικά. Μεγάλες μεταναστεύσεις Κονιάρων συνεχίζονται μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, και αργότερα έρχονται, μικρές ομάδες, ακόμα και στον 19ο αιώνα*⁵³⁸. *Κατέλαβαν τα ορεινά υψώματα της νότιας Μακεδονίας και αργότερα τα βουνά της Κεντρικής Μακεδονίας.*

⁵³⁷ Οι ίδιοι αυτοαποκαλούνταν Γιουρούκοι (Biz Yörük iz, εμείς είμαστε Γιουρούκοι), δηλαδή νομάδες οι οποίοι περιφέρονται (γιορουμέκ) με τα κοπάδια τους. Κονιάρους τους έλεγαν οι Βούλγαροι και οι Έλληνες, καθώς ήρθαν από τη Konya (Ικόνιο). Βλ. Jordan Ivanov, *Balgarete*, ό.π., σ. LVIII, υποσημ. 1.

⁵³⁸ Ο Κάντσωφ πρέπει να υπερβάλει σ’ αυτό το σημείο. Οι εσωτερικές εξεγέρσεις, μετά τις οποίες οι Οθωμανοί σουλτάνοι διέταζαν την μεταφορά μέρους των εξεγερθέντων σε άλλα μέρη για να μην αποτελέσουν ξανά εστίες αναταραχής είχαν λήξει. Οι επεκτατικοί πόλεμοι, οι οποίοι θα μπορούσαν να δώσουν χιλιάδες αιχμαλώτους στον σουλτάνο, είχαν επίσης τελειώσει. Τέλος, η Οθωμανική εξουσία είχε στερεωθεί στα Βαλκάνια αιώνες πριν τον 18^ο και το 19^ο. Επομένως, μιας που οι βασικές αιτίες του εποικισμού των Βαλκανίων από Τουρκομάνους της Μικράς Ασίας δεν υπήρχαν, μάλλον πρέπει αντίστοιχα να είχαν σταματήσει αυτά τα κύματα εποίκων.

6. Περιοχές εποικισμών τουρκομανικών φυλών (Γιουρούκων) στην Δυτ. Θράκη και Μακεδονία κατά τὰ τέλη τοῦ 14ου και ἀρχές 15ου αἰ.

Χάρτης που δείχνει τους εποικισμούς Τουρκικών φυλών στη Μακεδονία κατά τον 14ο αιώνα. Πηγή: Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου ελληνισμού: Αρχές και διαμόρφωση του*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 2007, том. Α', σ. 270.

Οι Γιουρούκοι δεν εγκαταστάθηκαν στα βουνά της Ροδόπης, χάρη στον εκτουρκισμό του τοπικού βουλγαρικού πληθυσμού⁵³⁹, ενώ η πεδιάδα των Σερρών και της Θεσσαλονίκης απαλλάχθηκε απ' αυτούς χάρην του υπάρχοντος συστήματος των σπαχίδων. Πολλά τουρκικά ονόματα που ακούγονται σε κορυφές βουνών και λιβάδια γύρω από τη Ροδόπη, το Πιρίν και την Ρίλα έμειναν από αυτούς τους Τούρκους ποιμένες, οι οποίοι στη νότια και τη δυτική Μακεδονία έδωσαν την θέση τους στους Βλάχους⁵⁴⁰.”

Στο παραπάνω απόσπασμα εμφανίζονται δύο ονόματα: Γιουρούκοι και Κονιάροι. Πρόκειται για την ίδια ομάδα, με τον πρώτο όρο να αποτελεί αυτοπροσδιορισμό και τον δεύτερο ετεροπροσδιορισμό από τους χριστιανούς των Βαλκανίων. Ενώ, λοιπόν, ο πρώτος όρος σημαίνει στα τουρκικά νομάς, ο δεύτερος σχετίζεται με τον τόπο προέλευσης αυτών των εποίκων και συγκεκριμένα το Ικόνιο της κεντρικής Μικράς Ασίας. Μια άλλη εκδοχή του ονόματος Κονιάροι δίνεται από τον

⁵³⁹ Σε αυτό το σημείο γίνεται αντιληπτή η ιδέα του συγγραφέα για την καταγωγή των Πομάκων, τους οποίους ο ίδιος ονομάζει στο βιβλίο του και «Βουλγαρο-μωαμεθανούς».

⁵⁴⁰ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 55.

Kalionski, κατά τον οποίο οι Γιουρούκοι αυτοί νομάδες, μιας που ήταν ιδιαίτερα προσφιλείς με την εκτροφή αλόγων, έλαβαν το όνομά Κονιάροι από αυτήν την συνήθεια, καθώς «kone» στα βουλγαρικά σημαίνει άλογο⁵⁴¹. Η εξέταση, λοιπόν, των Τούρκων θα ξεκινήσει αρχικά με την ιστορική πορεία των Γιουρούκων στα εδάφη αυτά, καθώς αυτοί αποτελούσαν την πληθυσμιακή βάση της τουρκικής παρουσίας.

21. Γιουρούκοι τής περιοχής Β. τής λίμνης του Λαγκαδά.

Πηγή: Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου ελληνισμού : Αρχές και διαμόρφωση του*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 2007, τομ Α', σ. 273.

Ο εποικισμός των νέων εδαφών έγινε με νομάδες από τη Μικρά Ασία διότι οι νομάδες αυτοί ήταν ευκολότερο να μετακινηθούν. Ακολουθώντας τα οθωμανικά στρατεύματα, τα οποία με τη σειρά τους διέσχισαν στα μέσα του 14ου αιώνα τις μεγάλες οδούς των νοτίων Βαλκανίων, οι έποικοι εγκαθίσταντο δημιουργώντας μικρές νησίδες κατά μήκος αυτών των οδών⁵⁴². Η παρουσία τους είχε το ρόλο του ελέγχου των εδαφών από τη κεντρική διοίκηση. Όταν, δηλαδή, μια εντολή κατέφθανε από την Κωνσταντινούπολη, οι πυρήνες εποίκων που είχαν δημιουργηθεί ήταν αυτοί που θα εφάρμοζαν την εντολή στην υπόλοιπη χριστιανική ενδοχώρα. Γι' αυτό το λόγο οι οθωμανικές πόλεις, οι οποίες όπως όλες οι πόλεις είχαν τον ρόλο να ελέγχουν τα περίξ, είχαν συνήθως αριθμητικά ισχυρό μουσουλμανικό πληθυσμό. Ωστόσο, δεν ήταν μόνο

⁵⁴¹ Alexei Kalionski, *Yürüks in the Ottoman Balkans*, American Research Center in Sofia Foundation, Sofia 2020, σ. 24.

⁵⁴² Halil Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600*, Μετάφραση: Μιχάλης Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σ. 26-28.

οι πόλεις τα σημεία που συγκεντρώθηκαν οι έποικοι. Οι στρατηγικές θέσεις καταλήφθηκαν αμέσως από τους Οθωμανούς και κοντά σε αυτές δημιουργήθηκαν νέοι οικισμοί ή οι παλιοί γέμισαν από τουρκικά φύλα. Στις κλεισούρες των βουνών και στις κοιλάδες των μεγάλων ποταμών ανοικοδομήθηκαν οι παλιές οχυρώσεις ή δημιουργήθηκαν νέες⁵⁴³. Μία από τις νέες «τουρκοπόλεις» που συστάθηκαν γι' αυτόν τον σκοπό ήταν και η Άνω Τζουμαγιά⁵⁴⁴.

Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι η εγκατάσταση των εκάστοτε τουρκομανικών ομάδων προϋπέθετε την ερήμωση μιας περιοχής και την ανάγκη ανθρώπινου δυναμικού, τόσο για στρατιωτικούς, όσο για οικονομικούς λόγους κ.ο.κ.. Έτσι, στην περίπτωση που οι Οθωμανοί έπρεπε να προφυλάξουν σημαντικά περάσματα και τα χωριά γύρω από αυτά ήταν χριστιανικά, προχωρούσαν σε μία συμφωνία με τους κατοίκους, με βάση την οποία οι ντόπιοι υποχρεούνταν να κρατούν ασφαλές το πέρασμα από ληστές και ως αντάλλαγμα τα σχετιζόμενα χωριά είχαν κάποιες φοροαπαλλαγές. Οι φρουροί αυτοί ονομάστηκαν δερβεντζήδες⁵⁴⁵ και υπήρχαν και στο στενό μεταξύ του Ντεμίρ Χισάρ και της Κούλατα επί Μώαμεθ Β' του Πορθητή⁵⁴⁶.

Κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα ο Εβλιγιά Τσελεμπί επισκέφθηκε ορισμένους Γιουρούκους της Μακεδονίας, στους οποίους διέκρινε ότι είχαν ακόμη τα παλιά τους στρατιωτικά καθήκοντα, υπηρετώντας ως έφεδροι (*eskici*) και λαμβάνοντας μέρος στις εκάστοτε εκστρατείες, σε μεγάλο βαθμό με την ιδιότητα των μεταφορέων, χρησιμοποιώντας τα δικά τους ζώα⁵⁴⁷. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα αμιγώς τουρκικό χωριό στα βορειοανατολικό του όρους Σεγγέλ (βόρειο μέρος του καζά Ντεμίρ Χισάρ) έφερε το όνομα Εσκιτζί μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁵⁴⁸. Προς το τέλος, όμως, του 17^{ου} αιώνα, πολλοί από τους Γιουρούκους είχαν εγκαταλείψει τον νομαδικό τρόπο ζωής

⁵⁴³ Jordan Ivanov, *Bálgarete*, ό.π., σ. LVII.

⁵⁴⁴ Το ίδιο.

⁵⁴⁵ Δηλαδή φύλακες των περασμάτων. Από την τουρκική λέξη «ντερβέντ» που σημαίνει πέρασμα. Για τον θεσμό των δερβεντζήδων βλ. σχετικά Halil Inalcik, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600*, Μετάφραση: Μιχάλης Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σ. 256-257.

⁵⁴⁶ Κωνσταντίνος Τσώπρος, «Δύο διατάγματα του Μώαμεθ του Πορθητού αφορόντα την περιοχήν Μελενίκου και Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά*, том 4 (1963), σ. 91-96.

⁵⁴⁷ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Αρχές και Διαμόρφωσή του*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, том. Α', σ. 274. Σουράγια Φαρόκι, «Κρίση και Αλλαγή, 1590-1699», *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση: Δημητριάδου Μαρίνα, επιμ. Σαρηγιάννης Μαρίνος, том. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 144.

⁵⁴⁸ Ενδεικτικά, βλ. Vasil Kančov, «Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 109.

των προγόνων τους και έχοντας μετατραπεί σε ορεσίβιους γεωργο-κτηνοτρόφους, καθίσταντο ακατάλληλοι για υπηρεσία με βάση την παραπάνω παμπάλαιη οργάνωση. «Έτσι, το 1691, στο ζενίθ του οθωμανο-αψβουργικού πολέμου, συντάχθηκε το νέο κατάστιχο των νομάδων που όφειλαν υπηρεσίες και τους δόθηκε το όνομα Εβλάντ-ι Φατιχάν («οι γόνοι των κατακτητών»). Υπό αυτήν την κατηγορία οι νομάδες της Ρούμιλης συνέχισαν να παράσχουν υπηρεσίες μέχρι την περίοδο του Τανζιμάτ»⁵⁴⁹. Έτσι, το 1891 ο Στρέζωφ, αναφερόμενος στην γιουρुकική ομάδα που εκτεινόταν στα δυτικά υψίπεδα του σαντζακίου Σερρών, επεσήμανε ότι αυτοαποκαλούνταν Φετιχάν («фетишань»), όρο τον οποίο μεταφράζει ακριβώς ως «απόγονοι των κατακτητών»⁵⁵⁰. Πέρα από την σταδιακή μετατροπή τους σε εδραίους αγροτοκτηνοτρόφους, τον ημινομαδικό τους τρόπο ζωής περιόρισε και η ίδια η Πύλη κατά τον 19^ο αιώνα, ώστε να διασφαλίσει διαθέσιμες γαίες για τους πρόσφυγες, να αυξήσει τις καλλιεργήσιμες γαίες και να μπορέσει να ελέγξει και τους ίδιους⁵⁵¹. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το μόνο ημινομαδικό γιουρुकικό χωριό που απέμεινε ήταν αυτό στον καζά Νευροκοπίου, με το όνομα Κονιάρι, του οποίου οι κάτοικοι διαχειείμαζαν στην περιοχή της Δράμας και της Ζίχνης⁵⁵².

Παράλληλα, όσο οι μεταναστεύσεις τουρκικών πληθυσμών συνεχίζονταν, το τουρκικό στοιχείο στην Βαλκανική ενδοχώρα παραμένει ισχυρό. Η μείωση, όμως, αυτού του ρεύματος ανθρώπων προς τα Βαλκάνια, σε συνδυασμό με την χαμηλή γονιμότητα των μουσουλμάνων, τους συνεχείς πολέμους που μείωναν δραματικά τον ανδρικό πληθυσμό, καθώς και τις συχνές επιδημίες πανούκλας, οδήγησαν στους επόμενους αιώνες τους μουσουλμάνους να μαραζώσουν δημογραφικά στη Ρούμελη⁵⁵³. Έτσι, πολλοί τουρκικοί οικισμοί ερήμωσαν και άλλοι κατοικήθηκαν εν μέρει ή και εξ

⁵⁴⁹ Σουράγια Φαρόκι, «Κρίση και Αλλαγή, 1590-1699», *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση: Δημητριάδου Μαρίνα, επιμ. Σαρηγιάννης Μαρίνος, τομ. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 114.

⁵⁵⁰ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), "Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija" (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 850.

⁵⁵¹ Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922* (μεταφ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 230.

⁵⁵² Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), "Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija" (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Osma (XXXVII-XXXVIII), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 6.

⁵⁵³ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 55-57.

ολοκλήρου από χριστιανούς⁵⁵⁴. Η παρακάτω μαρμάρινη πλάκα με χρονολογία από τα μέσα του 18^{ου} αι., βρέθηκε στο Σιδηροχώρι Σερρών, το οποίο σημειωτέον ότι τουλάχιστον κατά τη περίοδο 1873-1912 δεν κατοικούνταν από μουσουλμάνους, ωστόσο μέχρι σήμερα ακούγονται τουρκικά τοπωνύμια γύρω από αυτό. Η πλάκα βρίσκεται τώρα στο μουσείο Τζιντζιρλί Τζαμί στις Σέρρες.

Σε αντίθεση με τους ορεσίβιους Γιουρούκους, αρκετοί από τους πρώτους και

⁵⁵⁴ Τρανό παράδειγμα αποτελεί το Κρούσοβο, βορειοανατολικά από το Ντεμίρ Χισάρ. «Επιδημίες πανώλης κατέστρεψαν μία ισχυρή νηίδα Κονιάρων γύρω από τη πόλη του Ντεμίρ Χισάρ. Συγκεκριμένα, αυτή η νηίδα υπέφερε πολύ από τη πανώλη που εκδηλώθηκε κατά τα έτη 1837-38. Στο χωριό Κρούσοβο για παράδειγμα υπήρχε ολόκληρη τουρκική συνοικία με τζαμί και τεκέ. Μετά τη πανώλη απέμειναν 8 σπίτια και τόσα είναι μέχρι σήμερα, ενώ γύρω από τον ερημωμένο τεκέ έχει μεγάλα τουρκικά νεκροταφεία». Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 56.

μεταγενέστερους Τούρκους εποίκους εγκαταστάθηκαν στις πόλεις και τα χωριά των πεδιάδων. Ο Ιβανώφ απέδιδε στους Τούρκους αυτούς μικτή καταγωγή, από εξισλαμισμένους ντόπιους που ενσωματώθηκαν στην ομάδα των εποίκων και τους αμιγείς Τούρκους που έφτασαν στις πόλεις και τα χωριά σε κύματα, με πρώτο απ' όλα αυτό αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση⁵⁵⁵. Είναι ανάγκη να επισημανθεί ένα σταθερό κύμα ανθρώπινου δυναμικού από την Μικρά Ασία, μέσω της στράτευσης, το οποίο μετά την υπερδεκαετή του στράτευση σε ευρωπαϊκά εδάφη, παρέμενε στην συνέχεια εκεί⁵⁵⁶. Τους Τούρκους των πόλεων και των χωριών οι Γιουρούκοι τους αποκαλούσαν Τσιτάκ, Ερλήδες ή Τούρκους μπαλταΐδες. Από τις παραπάνω ονομασίες η πρώτη παραπέμπει στους εξωμότες που έβαφαν τους εξωτερικούς τους τοίχους λευκούς, η δεύτερη σημαίνει ντόπιοι και η τρίτη αναφέρεται στο γεγονός ότι «έγιναν Τούρκοι με τον μπαλτά (με το ζόρι)»⁵⁵⁷. Η αναφορά του Ιβανώφ στο καθεστώς ενδογαμίας ανάμεσα στους Γιουρούκους και η εντύπωση ότι δεν αναμιγνύονταν με τους υπόλοιπους Τούρκους, δεν πρέπει να γενικευτεί, καθώς πολλοί από αυτούς μετακινήθηκαν κατά καιρούς σε διάφορα σημεία, όπου αποτέλεσαν ή προστέθηκαν στην τουρκική μουσουλμανική κοινότητα⁵⁵⁸.

Με βάση την γεωγραφική κατανομή των Τούρκων στο σαντζάκι Σερρών, αυτοί συναντιούνταν σε πιο συμπαγείς πληθυσμούς στο κεντρικό και νότιο σαντζάκι, παρά στα βόρεια διαμερίσματά του. Αναλυτικά υπήρχε η γιουρουκική νησίδα στα υψίπεδα των βουνών Καραντάγ, Μπεςίκ και τον Βερτίσκο, που εκτεινόταν από τον Λαγκαδά μέχρι την λίμνη Δοϊράνη⁵⁵⁹.

⁵⁵⁵ Jordan Ivanov, *Bálgarete*, ό.π., σ. LVIII.

⁵⁵⁶ Victor Bérard, ό.π., σ. 203.

⁵⁵⁷ Το ίδιο.

⁵⁵⁸ Ένα παράδειγμα αποτελεί ο τουρκικός πληθυσμός των Άνω Ποροίων. Ενώ αποτελούσαν Γιουρούκους μετοίκους από το Καρά-Νταγ, καμιά πηγή δεν τους ξεχώρισε από τους υπόλοιπους Τούρκους. Βλ. Πέτρος Θ. Πέννας, *Τα Άνω Ποροία Σερρών, Το διαμάντι του Μπέλες, Ιστορία και Λαογραφία*, Αθήνα 1989, σ. 18.

⁵⁵⁹ Vasil Kančov, «Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 35.

Οι περιοχές συγκέντρωσης τουρκόφωνων μουσουλμάνων στο νότιο σαντζάκι Σερρών με κόκκινο χρώμα. Πηγή: Vasil Kančov, *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Σόφια 1900.

Όπως αποτυπώνεται στον χάρτη του Κάντσοφ, αυτή η ομάδα των Γιουρούκων ήταν μοιρασμένη μεταξύ των σαντζακίων Θεσσαλονίκης και Σερρών. Ήταν, δε, αρκετά συμπαγής. Σε επιστολή του Λ. Κορομηλά αναφορικά με την επέκταση του ελληνικού επαναστατικού δικτύου στις Σέρρες και την αποστολή ένοπλων σωμάτων

εκεί, περιέγραψε την ενδιάμεση περιοχή ως εξής: «*Τα διαμερίσματα ταύτα ήσαν αποκεχωρισμένα όχι μόνον γεωγραφικώς της λοιπής Μακεδονίας αλλά και εθνολογικώς. Μεταξύ Θεσσαλονίκης και Σερρών το έδαφος κατέχεται υπό Τούρκων, κυρίως Κονιάρηδων, μισούντων υπέρ πάν άλλων τους Έλληνας*»⁵⁶⁰.

Στον καζά Σερρών οι περισσότεροι Τούρκοι ζούσαν εντός της πόλης (πάνω από 10.000 άτομα) και μια άλλη ομάδα, κυρίως Γιουρούκοι, στους πρόποδες του Μενοικίου όρους στα ανατολικά και στην πεδιάδα ανάμικτοι με σλαβόφωνους χριστιανούς⁵⁶¹. Οι Τούρκοι των πόλεων και των κωμοπόλεων ήταν είτε πλούσιοι μπέηδες που κατείχαν τσιφλίκια, είτε όργανα της κυβέρνησης, που ζούσαν με τις οικογένειές τους. Άλλοι ήταν μικροκαλλιεργητές γης και πολλοί από τα μέσα στρώματα ανήκαν σε συντεχνίες, όπως των κουρέων, των ραφτών, των πεταλωτών κ.ά.⁵⁶² Οι γιουρουκικοί μαχαλάδες του Μενοικίου επεκτείνονταν και στον καζά Ζίχνης, όπου και αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του τουρκικού στοιχείου. Οι ορεινές περιοχές που οι Γιουρούκοι αυτοί κατοικούσαν, ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τα επαγγέλματα με τα οποία καταπιάνονταν. Η κτηνοτροφία κατείχε κεντρική θέση στην ζωή αυτών των πληθυσμών και παράλληλα υπήρχαν μερικοί που ασχολούνταν με την γεωργία ανάλογα με την διαθέσιμη προς καλλιέργεια γη. Αρκετοί, δε, ήταν ξυλοκόποι και πουλούσαν τα ξύλα στις Σέρρες⁵⁶³.

Ίδια πηγή εισοδήματος είχαν και οι γιουρουκικοί μαχαλάδες υπό την κοινή ονομασία Καρα-τάς, 3 ώρες δυτικά από το Ντεμίρ Χισάρ, όπου και πουλούσαν τα ξύλα τους⁵⁶⁴. Στα ανατολικά και νοτιοανατολικά του Ντεμίρ Χισάρ υπήρχε μια ακόμη σειρά από 9 ή 10 γιουρουκικούς μαχαλάδες, οι οποίοι ακολουθώντας τους πρόποδες του όρους Σάρλιγια, σχημάτιζαν ένα ημικύκλο γύρω από την παραπάνω πόλη⁵⁶⁵. Στην

⁵⁶⁰ *Η ελληνική απεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, ό.π., σ. 340.

⁵⁶¹ Vasil Kančov, «Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 78.

⁵⁶² Ό.π., σ. 45-46.

⁵⁶³ Ό.π., σ. 78 & 92.

⁵⁶⁴ Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), «Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija» (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bǎlgarskoto knižovno družestvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dǎržavna pečatnica, 1891, σ. 853S. I. Verkovič, *Topografičesko-etnografičesko očerk Makedonij* (Τοπογραφικό-εθνογραφικό δοκίμιο της Μακεδονίας), Αγία Πετρούπολη 1889, σ. 104-105.

⁵⁶⁵ S. I. Verkovič, ό.π., σ. 110. Τα χωριά αυτά ήταν τα: Γκιουντζελή, Ινανλή, Ερενλή, Κιουρεμενλή ή Καραμανλή, Μουσατσαλή, Σαρί Καγιά, Μουταφλή, Αρκ μαχαλέ, Μαχμουτλή και Τσιφλίκ μαχαλέ. Βλ. επίσης τα περισσότερα από αυτά τα χωριά στην ελληνική απογραφή του 1913: *Απαρήθμισις των*

βορειοδυτική πλευρά του δερβενιού του Ρούπελ, πολύ κοντά στο Πετρίτσι, υπήρχαν 4 μαχαλάδες με την κοινή ονομασία Γιουρουκλερί μαχαλάδες. Από εκεί προερχόταν ο αρχηγός ένοπλου σώματος Αμπντουλάχ Τσαούς, ο οποίος έδρασε υπέρ του ελληνικού επαναστατικού δικτύου στον καζά Πετριτσίου⁵⁶⁶. Ο υπόλοιπος τουρκικός πληθυσμός του παραπάνω καζά βρισκόταν εντός της πόλης και διεσπαρμένος κατά μήκος της νότιας πλευράς του όρους Μπέλες, από τον Στρυμόνα στα δυτικά μέχρι την λίμνη Δοϊράνη, όπου συναντούσε την ομάδα του Καρα-ντάγ.

Το Πετρίτσι, λίγο βορειότερα, περί το 1890 είχε 4.000 Τούρκους και 2.000 σλαβόφωνους. Στις αρχές του αιώνα, ωστόσο, η πόλη ήταν καθαρά τουρκική, με τους χριστιανούς να μετοικούν βήμα-βήμα κατά τις επόμενες δεκαετίες⁵⁶⁷. Έξω από την πόλη, Τούρκοι σε αυτόν τον καζά κατοικούσαν συμπαγώς, αλλού αμιγώς και αλλού ανάμικτοι με σλαβόφωνους χριστιανούς, στους βόρειους πρόποδες του όρους Μπέλες, περιοχή γνωστή και ως Ποντγκόρα, σχηματίζοντας μια οριζόντια γραμμή προς τα δυτικά. Όπως και οι παραπάνω, και αυτοί ήταν Γιουρούκοι και ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, ενώ αυτοί της πόλης δεν ονομάζονταν έτσι. Οι τελευταίοι ασχολούνταν με την καλλιέργεια ρυζιού στην κοιλάδα του ποταμού Στρούμιτσα⁵⁶⁸.

Στον καζά Μελενίκου, οι Τούρκοι ήταν ακόμη λιγότεροι και συγκεντρωμένοι στο βόρειο μέρος του, κοντά στο χωριό Μπέλιτσα. Ο Κάντσωφ αναφέρει πως εκείνοι οι Τούρκοι δεν έλκυαν την καταγωγή τους από γιουρουκικές ομάδες⁵⁶⁹. Ένα δείγμα της τουρκικής γλώσσας που μιλιόταν στο Μελένικο, όπως διασώθηκε μέσα από μερικές παροιμίες⁵⁷⁰:

- 1) Τζουτζουκλεν γιολά τζίκμα τουσεοσέ αγλάρ τουσεοσέν γκιουλέρ. = Με παιδί μην πας σε οδοιπορία διότι αν πέσει αυτό κλαίει, αν πέσεις εσύ, γελάει.
- 2) Εηλίκ ετ τενιζέ ατ χαλίκ μπιλμέσε, Αλάχ μπιλήρ. = Κάνε το καλό και ριζ' το στην θάλασσα. Εάν ο κόσμος δεν το ξέρει, ο Θεός το ξέρει.

κατοίκων των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, Εν Αθήναις 1915, σ. 48-49.

⁵⁶⁶ Β. Λαούρδας - Π. Πέννας, «Σημειώσεις και οδηγία Δημοσθένους Φλωριά», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 4 (1963), σ. 103. Βλ. επίσης *Η ελληνική αντιπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, ό.π., σ. 235 & 341.

⁵⁶⁷ Vasil Kančov, «Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 122.

⁵⁶⁸ Ό.π., σ. 132.

⁵⁶⁹ Ό.π., σ. 150.

⁵⁷⁰ Απόστολος Κ. Γκισδαβίδης, ό.π., σ. 256.

3) Σου ακάν γκερντέν, γκεντέ ακαντζάκ. = Νερό που έτρεχε, πάλι θα τρέξει.

Στην Άνω Τζουμαγιά, ο τουρκικός πληθυσμός της περιοχής περιορίζεται εντός της πόλης. Ενισχύθηκε, δε, με τον ερχομό Τούρκων από την Ντούπνιτσα και το Κιουστεντήλ μετά την Συνθήκη του Βερολίνου το 1878 και κατ' επέκταση τον καθορισμό των συνόρων⁵⁷¹. Τέλος, οι Τούρκοι του Νευροκοπίου εντοπίζονταν εντός της πόλης, ως αποτέλεσμα εγκατάστασης των στρατιωτών εκεί με τις οικογένειές τους⁵⁷² και μια ομάδα 10 χωριών ανάμεσα σε 90 πομακικά⁵⁷³.

Εξαιτίας του γεγονότος ότι μια γλωσσική προσέγγιση με σκοπό να βρεθεί ο αριθμός των Τούρκων ήταν εκτός της οθωμανικής πραγματικότητας, και καθώς οι συγγραφείς δεν είχαν άμεση επαφή με τα τουρκικά χωριά, οι αριθμοί που παραθέτουν είναι αρκετά αμφισβητήσιμοι, όπως παραδέχθηκαν οι ίδιοι. Ειδικά όταν κλήθηκαν να υπολογίσουν τις γλωσσικές υποδιαιρέσεις ενός πολύγλωσσου μουσουλμανικού συνόλου, όπως αυτό στον καζά Νευροκοπίου⁵⁷⁴.

Σε γενικές γραμμές, οι Τούρκοι σε άλλα μέρη διατηρούσαν καλές σχέσεις με τους χριστιανούς και σε άλλα οι σχέσεις τους ήταν τεταμένες. Ένα παράδειγμα καλών σχέσεων αναφέρει ο Κάντσωφ στα χωριά της Ζίχνης, όπου οι Γιουρούκοι ζουν ειρηνικά⁵⁷⁵. Αντίστοιχα, οι Τούρκοι που κατοικούσαν κοντά στην περιοχή της Νιγρίτας ζούσαν σε αρμονία με τους υπόλοιπους χριστιανούς. Από την άλλη οι μουχατζίρηδες που βρίσκονταν σε έναν συνοικισμό έξω από τις Σέρρες, έχοντας αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις εστίες τους εξαιτίας των πολιτικών αλλαγών, μισούσαν τους χριστιανούς⁵⁷⁶. Το ίδιο και οι Τσερκέζοι για τους ίδιους λόγους. Οι Τούρκοι του Ντεμίρ Χισάρ πριν το 1905, οπότε τοποθετήθηκε κωδωνοστάσιο σε μια εκκλησία, είχαν

⁵⁷¹ Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 164-165.

⁵⁷² Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 233.

⁵⁷³ Αθανάσιος Χαλκιάπουλος, ό.π., σ. 64.

⁵⁷⁴ Για τα γιουρουκικά χωριά στα δυτικά Ζ. (Γκεόργκι Στρέζωφ), "Dva sandžakja ot Iztočna Makedonija" (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bălgarskoto knižovno društvo*, Godina Sedma (XXXVI), Σρέντετς, Dâržavna pečatnica, 1891, σ. 850. Για τους Τούρκους του Νευροκοπίου: Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 276.

⁵⁷⁵ Vasil Kančov, "Patuvane po dolinite na Struma», ό.π., σ. 92.

⁵⁷⁶ G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 281.

απειλήσει «βίαν και σφαγάς» σε περίπτωση που αυτό γινόταν⁵⁷⁷. Αντίστοιχα, στα Κάτω Πορδία πολλοί Τούρκοι κάναν αυθαιρεσίες κατά των χριστιανών⁵⁷⁸. Επίσης, οι περιπτώσεις απαγωγών χριστιανών κοριτσιών από μουσουλμάνους στην περιοχή του Ντεμίρ Χισάρ και του Πετριτσίου δεν ήταν κάτι σπάνιο⁵⁷⁹.

⁵⁷⁷ Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 536.

⁵⁷⁸ Vasil Kančov, “Patuvane po dolinite na Struma», *ό.π.*, σ. 107.

⁵⁷⁹ Ιωάννης Θ. Μπάκας, *Ο ελληνισμός*, *ό.π.*, σ. 277-278.

4.12. Ρομά

Δεν είναι γνωστό εάν οι Ρομά (Αθίγγανοι ή Γύφτοι), προϋπήρχαν της οθωμανικής κατάκτησης στο σαντζάκι Σερρών, ή ήρθαν μαζί ή και μετά από τους Τούρκους. Η παλαιότερη σωζόμενη γραπτή αναφορά σε Ρομά γίνεται σε ένα σύντομο απογραφικό κατάστιχο (*mücmel sayım defteri*) του 16ου αιώνα καταγράφονται 252 οικογένειες Ρομά στο Ντεμίρ Χισάρ και 186 στις Σέρρες⁵⁸⁰. Ο Παπασυναδινός στο Χρονικό του (γραμμένο το 1642) αναφορικά με το πληθυσμό της πόλης των Σερρών σημειώνει ότι κατά το ξέσπασμα μιας επιδημίας πανούκλας πέθαναν “*τί Τούρκοι, τί Χριστιανοί, τί Εβραίοι, τί Ογύφτοι...*”⁵⁸¹.

Σε γενικά πλαίσια, είτε επρόκειτο για χριστιανούς είτε για μουσουλμάνους, οι Ρομά ξεχώριζαν από τον υπόλοιπο πληθυσμό λόγω της ιδιαίτερης κουλτούρας τους. Αναφέρεται για τους μουσουλμάνους Ρομά στο Ντεμίρ Χισάρ ότι δεν πατούν στο τζαμί, ενώ οι γυναίκες τους δεν καλύπτουν το πρόσωπό τους. Η γλώσσα τους, η ρομανί, είναι κομμάτι των Ινδο-ευρωπαϊκών γλωσσών. Ο Σωτήριος Δημητριάδης έχοντας γράψει για το Ντεμίρ Χισάρ παραθέτει αρκετές λέξεις σε αυτή τη γλώσσα⁵⁸². Ο G. F. Abbott, έχοντας ταξιδέψει στο Πετρίτσι στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αι., αφιερώνει αρκετές σελίδες στην ρομική συνοικία της πόλης⁵⁸³.

Bebo, bebo, bebo,

Θεία, θεία, θεία,

Tu menchante candro beshto!

στο χέρι μου μπήκε ένα αγκάθι!

Ami te beshto,

Αλλά κι άμα μπήκε,

Caske holinate?

ποιος νοιάζεται;

Kako, Kako, Kako,

Θείε, θείε, θείε,

⁵⁸⁰ Βλ. Δημήτρης Ζάχος, «Όψεις της κοινωνικής ιστορίας των Ρομικών ομάδων του νομού Σερρών και της σχέσης τους με την επίσημη εκπαίδευση του ελληνικού κράτους (1880-1940)», *Το Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τομ. ΙΕ' τεύχος 60 (2011), σ. 227 & 240 σημ. 3. Ωστόσο, δεν είναι γνωστό εάν πρόκειται για τον καζά του Ντεμίρ Χισάρ ή μόνο για τη πόλη.

⁵⁸¹ Paulo Odorico, avec la collaboration de S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmezas, *Conseils et memoirs de Synadinos pretre de Serres en Macedoine (XVIIe siecle)*, Edition de l' Association “Pierre Belon”, Paris 1996, σ. 170.

⁵⁸² Σωτήριος Δημητριάδης, “Υπομνηματικάί τινές σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου”, *Περιοδικό Παρνασσός* 2 (1878), σ. 537-538.

⁵⁸³ G. F. Abbott, *The tale of a tour*, ό.π., σ. 186-194.

Tu caraste candro beshto!

Ami te beshto

*Caske holinate?*⁵⁸⁴

στο πόδι μου μπήκε ένα αγκάθι!

Αλλά κι άμα μπήκε

ποιός νοιάζεται;

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την ταυτότητά τους, είναι το όνομα που φέρουν. Ενώ οι Έλληνες, Βούλγαροι, Τούρκοι κ.ο.κ, τους αποκαλούν με διάφορα ονόματα, το καθένα με τη δική του σημασία, οι ίδιοι στο Ντεμίρ Χισάρ αυτοαποκαλούνταν από τα τέλη του 19ου αιώνα ως Ρομά, γεγονός που προκαλεί εντύπωση στον Δημητριάδη⁵⁸⁵.

Γλέντι στα Άνω Πορόια με Ρομά οργανοπαίχτες λίγο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.
Πηγή: Παναγιώτης Χρ. Ζιώγας, *Άνω Πορόια - Γενεαλογίες και εικόνες*, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 253.

Αν λάβουμε υπόψιν μας ότι κατά κανόνα οι Ρομά κατοικούσαν σε προάστια⁵⁸⁶ κοντά στον κύριο πληθυσμό των πόλεων που ήταν μουσουλμανικός, ενώ ταυτόχρονα

⁵⁸⁴ ό.π., σ. 191-192.

⁵⁸⁵ Σωτήριος Δημητριάδης, ό.π., σ. 538.

⁵⁸⁶ Raina Gavrilova, *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Massachusetts, 1999, σ. 71-72.

οι περισσότεροι δούλευαν σε αυτούς (“υπηρετούντες αυτούς, ή καταγινόμενοι εις σιδηρουργικήν ή χρησιμεύοντες εις τα τσιφλίκια ως αλωνισταί κτλ., ή όντες χαλάτσηδες⁵⁸⁷”) και έστελναν τα κορίτσια τους στα χαρέμια και ως υπηρέτριες στα τουρκικά σπίτια⁵⁸⁸, εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι Ρομά, κυρίως οι μουσουλμάνοι αλλά και οι χριστιανοί, είχαν στενές σχέσεις με τους Τούρκους, σαν να αποτελούσαν κατά κάποιον τρόπο την “εργατική τάξη” της κοινωνίας των μουσουλμάνων εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁵⁸⁹. Αυτήν την σχέση Ρομά και Τούρκων επιβεβαιώνει και ο Κάντσωφ: «Στις πόλεις όπου υπάρχει ισχυρή τουρκική παρουσία, όπως και στα μεγάλα πλουσιότερα τουρκικά χωριά, υπάρχουν αρκετοί τσιγγανικοί μαχαλάδες, οι κάτοικοι των οποίων ζουν γύρω από τα πλούσια τουρκικά σπίτια. [...] Όπως και σε άλλα μέρη της Βαλκανικής, έτσι και στη Μακεδονία, είναι οι κύριοι εργάτες των πρωτόγονων γεωργικών εργαλείων»⁵⁹⁰. Οι στενές σχέσεις των Ρομά με τους Τούρκους επιβεβαιώνονται από το φαινόμενο του γλωσσικού εκτουρκισμού της χριστιανικής ρομικής συνοικίας του χωριού Ερνί-κιοϊ (σημ. Ποντισμένο)⁵⁹¹. Στις περιπτώσεις μη τουρκόφωνων πληθυσμών, ο γλωσσικός εκτουρκισμός φανερώνει ότι επαφές⁵⁹² ενός πληθυσμού, στην προκειμένη περίπτωση των χριστιανών Ρομά του Ερνί-κιοϊ, με τον υπόλοιπο κόσμο, ήταν στη συντριπτική πλειοψηφία με τουρκόφωνους, κατάσταση που οδήγησε τους Ρομά να υιοθετήσουν την τουρκική ως μητρική τους γλώσσα⁵⁹³.

⁵⁸⁷ Σωτήριος Δημητριάδης, ό.π., σ. 537-538.

⁵⁸⁸ ό.π., σ 537.

⁵⁸⁹ Raina Gavrilova, *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Massachusetts, 1999, σ. 71-72 καθώς και Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 114-116.

⁵⁹⁰ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 114.

⁵⁹¹ Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 219-220.

⁵⁹² Αυτές μπορούν να περιλαμβάνουν από μια απλή συζήτηση, μέχρι την προσφορά υπηρεσιών με αντάλλαγμα χρήματα, εμπόριο κ.ά..

⁵⁹³ Για ζητήματα γλωσσικής χρήσης και επιλογής βλ. Νέλλη Κωστούλα - Μακράκη, *Γλώσσα και Κοινωνία, Βασικές έννοιες*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2001.

Δημήτρης Ζάχος, ό.π., σ. 47-67. Ο Ζάχος γράφοντας για τους Ρομά στις Σέρρες σημειώνει ότι ορισμένοι εξ αυτών είχαν ως μητρική τη βουλγαρική ή την τουρκική γλώσσα. Ωστόσο, ανάγει αυτό το φαινόμενο σε Ρομά που κατοικούσαν σε άλλα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ήρθαν στη περιοχή των Σερρών στα μέσα του 19ου αιώνα, χωρίς όμως να ξεκαθαρίζει πως υιοθέτησαν οι Ρομά άλλες γλώσσες. Βλ. Δημήτρης Ζάχος, «Όψεις της κοινωνικής ιστορίας των Ρομικών ομάδων του νομού Σερρών και της

Τα επαγγέλματα των Ρομά της υπό εξέταση περιοχής δεν διέφεραν από αυτά, στα οποία επιδίδονταν οι Ρομά της υπόλοιπης Μακεδονίας. Ασχολούνταν με την μουσική ως οργανοπαίκτες, με την καλαθοπλεκτική⁵⁹⁴, με την χειρομαντεία⁵⁹⁵, με την σιδηρουργία, πολλοί στις Σέρρες ήταν χαμάληδες⁵⁹⁶, ενώ άλλοι ήταν μυλωνάδες, αλωνιστές και γενικότερα πολλοί ήταν κολίγοι στα τσιφλίκια⁵⁹⁷.

Όπως οι υπόλοιποι λαοί του σαντζακίου Σερρών ενεπλάκησαν στους εθνικούς ανταγωνισμούς, στους οποίους οδηγήθηκαν εξαιτίας ποικίλων παραγόντων, το ίδιο συνέβη και με τους Ρομά ως ένα βαθμό. Σίγουρα, δεν ήταν απαραίτητοι στα αντίπαλα εθνικά δίκτυα, όπως οι σλαβόφωνοι ή οι Βλάχοι για τον ελληνισμό, αλλά χρησιμοποιήθηκαν για την στήριξη των εκάστοτε εθνικών πολιτικών, όπου αυτό ήταν εφικτό. Ο Κάντσωφ ανέφερε ότι οι Ρομά της Μπίτολας και του Πρίλεπ τάχθηκαν από νωρίς υπέρ της βουλγαρικής εθνικής κίνησης⁵⁹⁸. Αναφορικά με την ελληνική πλευρά, ο Σχινάς ανέφερε ήδη το 1886 στο Ρουμλούκι το χωριό Τσαταλοχώρι, το οποίο κατοικείται από «Ρωμιογύφτους»⁵⁹⁹. Αντίστοιχα, στον καζά Δοϊράνης ο Χαλκιόπουλος το 1910 σημείωσε τα χωριά Τσέστοβο και Σόμπρι να κατοικούνται από «Έλληνες (αθιγγανικής καταγωγής)»⁶⁰⁰. Οι τρεις βασικές πατριαρχικές ρομικές κοινότητες στο σαντζάκι Σερρών ήταν αυτή στο Ερνί-κιοϊ, η ρομική συνοικία του Πετριτσίου και η αντίστοιχη της πόλης του Ντεμίρ Χισάρ. Η πρώτη αποτελείται από 120 οικογένειες, όντας η μόνη ομάδα πάνω στην οποία στηριζόταν η πατριαρχική κοινότητα του Ερνί-κιοϊ στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, ενώ οι άλλες δύο απαρτίζονταν από 50 οικογένειες η κάθε μία. Συμμετείχαν στο ελληνικό δίκτυο, στέλνοντας τα παιδιά τους στα ελληνικά εκπαιδευτήρια⁶⁰¹. Κατά το μπουκοτάζ που επέβαλε ο Σαντάνσκι στους

σχέσης τους με την επίσημη εκπαίδευση του ελληνικού κράτους (1880-1940)», *Το Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τομ. ΙΕ' τεύχος 60 (2011), σ. 227-229.

⁵⁹⁴ G. F. Abbott, ό.π., σ. 248.

⁵⁹⁵ Ό.π., σ. 187.

⁵⁹⁶ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 114-115.

⁵⁹⁷ Σωτήριος Δημητριάδης, ό.π., σ. 537. Για τους Ρομά κολίγους στα τσιφλίκια της πεδιάδας των Σερρών βλ. Δημήτρης Ζάχος, ό.π., σ. 228-229.

⁵⁹⁸ Vasil Kančov, *Makedonija*, ό.π., σ. 115.

⁵⁹⁹ Νικόλαος Θ. Σχινάς, ό.π., σ. 203-204.

⁶⁰⁰ Αθανάσιος Χαλκιόπουλος, ό.π., σ. 42.

⁶⁰¹ Για τις τρεις αυτές ρομικές πατριαρχικές κοινότητες βλ. Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 536, 546 & 559. Για τους Ρομά του Ερνί-κιοϊ βλ. Γεώργιος Χατζηκυριακού, ό.π., σ. 219-220.

ελληνόφωνους του Μελενίκου, απαγορεύτηκε και στους Ρομά να τους παρέχουν εργατικά χέρια, μπλέκοντάς τους στις οικονομικές προεκτάσεις των εθνικών ανταγωνισμών⁶⁰².

Πέρα από τις τρεις ρομικές κοινότητες του Ερνί-κιοϊ, του Ντεμίρ Χισάρ και του Πετριτσίου, Ρομά συναντιόνταν σε όλη την έκταση του σαντζακίου, διάσπαρτοι σε μερικές δεκάδες άτομα στο εκάστοτε χωριό. Δύο χωριά στον καζά Ντεμίρ Χισάρ σημειώνονται κατά καιρούς να έχουν μερικές οικογένειες Ρομά. Αυτά ήταν το Τζαφερλή και το Μαντρατζίκ. Ενώ στο πρώτο κατοικούσαν γύρω στο 1886 11 οικογένειες δίπλα σε 23 βουλγαρικές, στο δεύτερο από τα παραπάνω χωριά πρέπει να κατοικούσαν ανάμεσα σε Τούρκους⁶⁰³. Η εμφάνιση του παραπάνω μικρού αριθμού Ρομά στο ένα χωριό με την ταυτόχρονη εξαφάνιση στο άλλο και το ανάποδο στις εκάστοτε στατιστικές, δείχνει ότι αυτοί οι Ρομά μετακινούνταν από το ένα χωριό στο άλλο. Η παρουσία τους στο Μαντρατζίκ είναι πιθανό να ήταν για αιώνες, αφού με βάση τα ερείπια ενός παλιού τείχους, μάλλον μεσαιωνικού το οποίο διασώζεται μέχρι σήμερα, είχαν πλάσει μια παράδοση γύρω από αυτό. *“Στη μέση του λεγόμενου τσιγγανικού κάστρου φτάσαμε στο χωριό. Ο χώρος του κάστρου αυτού έχει ένα τετράγωνο σχήμα και περιβάλλεται από ένα τείχος, ένα μέτρο φαρδύ και ψηλό 2-5 μέτρα. Σε μερικά σημεία παρατηρούνται ανοίγματα από παράθυρα, αλλά ούτε διακοσμήσεις ούτε επιγραφές εντοπίζονται. Οι άνθρωποι λένε, ότι εδώ έζησε κάποτε ένας τσιγγάνος βασιλιάς. Ο Hahn στην αυτοβιογραφία του “Ταξίδι κατά μήκος της περιοχής του Δρίνου και του Βαρδάρη” (Reise durch die gebiete des Drin und Vardar) λέει το ίδιο για ένα ερείπιο στις όχθες του Βαρδάρη – το κάστρο Ζέβιτ (Жевийт Кале) το οποίο βρίσκεται μια μέρα δυτικά από εδώ. Το όνομα Μποεμίτσα, το οποίο άκουσα αρκετά, δεν έχει κανένα κοινό με το γαλλικό “Boheme”, αλλά είναι σλαβικής προέλευσης⁶⁰⁴.”*

Παρόλο που οι περισσότεροι, που έχουν παραθέσει ορισμένα ποσοστά για τον αριθμό των Ρομά, αυτός δεν ξεπερνά τις 2-5.000⁶⁰⁵, η πιο αξιόπιστη στατιστική γι’

⁶⁰² Απόστολος Κ. Γκισδαβίδης, ό.π., σ. 199-200.

⁶⁰³ Στα τηλεγραφήματα του Πρόξενου Σερρών Σαχτούρη, σημειώνεται ο φόνος μιας οικογένειας χριστιανών στο Μανδρατζίκ από Αλβανούς. Β. Λαούρδας - Π. Πέννας, «Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχήν των Σερρών κατά το 1907 (Εκθέσεις του προξένου Σαχτούρη)», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 3 (1959), σ. 111.

⁶⁰⁴ Gustan Weigand, *Aromune*, ό.π., σ. 223.

⁶⁰⁵ Βλ. Δημήτρης Ζάχος, ό.π., σ. 230-231.

αυτούς φαίνεται να είναι του Κάντσωφ, ο οποίος ανεβάζει τον αριθμό τους σε 11.521 άτομα, σημειώνοντας το κάθε χωριό στο οποίο κατοικούσαν. Από αυτούς, 4.300 σημειώθηκαν ως «άγραφοι» (незаписани), καθώς ο Κάντσωφ είχε στοιχεία για τον αριθμό τους σε κάθε περιοχή από άλλες πηγές και μαρτυρίες, αλλά είτε δεν είχε πρόσβαση στις κοινότητές τους, είτε είχαν προσφάτως μετακινηθεί. Ο Ζάχος επισημαίνει ότι μετά την απελευθέρωση των δουλοπαροίκων το 1858, πολλοί Ρομά με μητρική γλώσσα την βουλγαρική και την τουρκική εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του καζά Σερρών, πράγμα που σημαίνει ότι προέρχονταν από μέρη με ισχυρό τουρκόφωνο ή σλαβόφωνο πληθυσμό⁶⁰⁶.

⁶⁰⁶ Δημήτρης Ζάχος, ό.π., σ. 228.

Συμπεράσματα

Με βάση τα παραπάνω προκύπτουν μια σειρά από διαπιστώσεις, αναφορικά με τις διαδικασίες που λάμβαναν χώρα στα υπό διεκδίκηση οθωμανικά εδάφη της Μακεδονίας. Σε αντίθεση, λοιπόν, με την καθιερωμένη από τα βαλκανικά εθνικά κράτη ταξινόμηση των εθνοτήτων της Μακεδονίας με βάση την μητρική του γλώσσα, η πραγματικότητα ήταν αρκετά διαφορετική. Υπήρχαν τόσο διαφορές μέσα στις ομάδες των σλαβόφωνων (οι κάτοικοι του Λεχόβου κ.ά.), των βλαχόφωνων (Βλάχοι του Ολύμπου, Αβδελλιώτες, Αρβανιτόβλαχοι κ.ά.) και των ελληνόφωνων χριστιανών (η αντίθεση των Θεσσαλών εποίκων της Νιγρίτας και των ντόπιων Νιγριτινών, οι Νταρνακοχωρίτες κ.ά.), οι οποίες σήμερα θα μπορούσαν να μεταφραστούν ως ξεχωριστές εθνοτικές ομάδες. Επιπλέον, άλλα σημεία αναφοράς των κατοίκων αποτελούσαν τα εκάστοτε χωριά τους και ευρύτερα η χριστιανική ταυτότητα, τα οποία αντίστοιχα δεν συμπίπτουν με το είδος του γλωσσικού εθνικισμού, που είχαν στο μυαλό τους οι τα σλαβικά κράτη των Βαλκανίων και αρκετές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η, δε, ταύτιση των χριστιανών κατοίκων της Μακεδονίας με τις εκάστοτε εκκλησιαστικές υπαγωγές ή εθνικά δίκτυα, μπορεί όντως να χώριζε πολλές οικογένειες ή χωριά, αλλά αποτελούσε πολύ περισσότερο μια πολιτική διάσταση του Μακεδονικού Ζητήματος, και όχι τόσο μια προέκταση των ταυτοτήτων των κατοίκων.

Όσον αφορά στους μουσουλμάνους, όλες οι γλωσσικές ομάδες ταυτίστηκαν με την κυρίαρχη ομάδα των Τούρκων και η θέση που λάμβαναν στους εθνικούς ανταγωνισμούς ήταν τέτοια, ώστε η κατακερματισμένη εικόνα τους, που παρουσιάζεται σε στατιστικές με βάση την μητρική τους γλώσσα, δείχνει μια εικόνα, η οποία δεν υπήρχε ουσιαστικά. Αυτό το στοιχείο αποτελεί την αιτία που οι μη τουρκόφωνες ομάδες ανάμεσα στους μουσουλμάνους ήταν τόσο δυσεύρετες και δεν εντοπίζονταν από όλους τους συγγραφείς. Η ενότητα των μουσουλμάνων μεταφερόταν σε στατιστικές του πληθυσμού με βάση τα μιλλέτ και χρησιμοποιείτο ως απάντηση στις διεκδικήσεις των στατιστικών που συντάσσονταν με κριτήριο την μητρική γλώσσα των κατοίκων, υποστηρίζοντας οι πρώτες με αυτόν τον τρόπο τα οθωμανικά και τα ελληνικά συμφέροντα. Έτσι, δεν ήταν λίγες οι φορές που τα συμφέροντα των μουσουλμάνων με αυτά των πατριαρχικών χριστιανών ήταν κοινά, όπως φάνηκε με τις κατά καιρούς συμπράξεις, με τρανό παράδειγμα τους μουσουλμάνους στο ελληνικό ένοπλο δίκτυο. Η ενότητα στους μουσουλμάνους υπήρχε ακριβώς διότι, σε αντίθεση με τους χριστιανούς, δεν υπήρχαν εκπαιδευτικές εκστρατείες από άλλα εθνικά κέντρα

με σκοπό την εμφύσηση μιας εθνικής ταυτότητας σε ένα μέρος από αυτούς, ώστε να δημιουργηθούν φυγόκεντρες τάσεις. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν εθνοτικές (Αρναούτηδες), κοινωνικές και οικονομικές (γεωργοί – μπέηδες), θρησκευτικές (τα παγανιστικά στοιχεία στην λατρεία των Γιουρούκων) κ.ά. διαφορές ανάμεσα στους μουσουλμάνους του σαντζακίου Σερρών.

Ούτε στην περίπτωση των Εβραίων τα γλωσσικά όρια συνέπιπταν με τα αντίστοιχα θρησκευτικά, κοινωνικά και εθνοτικά. Στην ομάδα των Εβραίων των Σερρών υπήρχαν ισπανόφωνοι, γερμανόφωνοι και πιθανότατα ελληνόφωνοι Εβραίοι, γλωσσικές ομάδες οι οποίες αντίστοιχα αποτελούσαν κατά προσέγγιση τις εθνοτικές ομάδες των Σεφαραδιτών, Ασκεναζί και Ρωμανιωτών Εβραίων, και αυτό γιατί η γλώσσα των πρώτων εξοβέλιζε σταδιακά τις υπόλοιπες. Οι περισσότεροι Εβραίοι ήταν λιγνιτωρύχοι και μικρέμποροι, ενώ λίγες συγκριτικά οικογένειες ανήκαν στις ανώτερες τάξεις. Σε αυτήν την περίπτωση, οι Εβραίοι κατατάσσονταν με βάση την Ιουδαϊκή τους θρησκεία, ακόμα και στις στατιστικές που συντάσσονταν με βάση την μητρική γλώσσα των κατοίκων. Η, δε, απουσία των Ντονμέδων (εξισλαμισμένων Εβραίων) από όλες τις στατιστικές των πληθυσμών, επιβεβαιώνει το πόσο επιφανειακά συλλέγονταν τα σχετικά στοιχεία. Οι Ρομά, αντίστοιχα, του σαντζακίου Σερρών ανήκαν σε διαφορετικές θρησκείες και εκκλησιαστικές υπαγωγές, δεν είχαν μόνο την ρομανί ως μητρική γλώσσα, αλλά και την τουρκική (Ερνί-κιοϊ). Παρ' όλα αυτά ξεχωρίζονταν πολλές φορές από τους υπόλοιπους κατοίκους στις στατιστικές του πληθυσμού, είτε καθώς αυτές βασιζόνταν σε οθωμανικούς σαλναμέδες που μετρούσαν τους Ρομά ξεχωριστά, είτε λόγω του νομαδικού τρόπου ζωής τους, ο οποίος τους έκανε να ξεχωρίζουν και δεν τους επέτρεπε να αφομοιωθούν ανάμεσα στους χριστιανούς ή τους μουσουλμάνους. Σε αυτό, σίγουρα συντέλεσε και η ρομανί, η οποία δεν αντικαταστάθηκε από τις γλώσσες των γύρω λαών, ακριβώς εξαιτίας του νομαδισμού των Ρομά.

Το σαντζάκι των Σερρών κερδίζει επάξια ένα μέρος στην «μακεδονική σαλάτα». Η προεθνική του πολυμορφία, η οποία άρχισε να αλλάζει με την αποκρυστάλλωση ορισμένων εθνικών συνειδήσεων κυρίως ανάμεσα στους χριστιανούς κατοίκους του στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, άλλαξε ριζικά μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τότε πέρασε απότομα στην πραγματικότητα των εθνικών κρατών της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, τα οποία προέβησαν σε άμεση αφομοιωτική πολιτική. Το αποτέλεσμα ήταν η φυγή των πατριαρχικών στην Ελλάδα

και πολλών εξαρχικών στην Βουλγαρία, ο βίαιος εκχριστιανισμός των Πομάκων και πολλών Τούρκων, η μαζική έξοδος των τελευταίων από την Ελλάδα το 1923 και κυμάτων από την Βουλγαρία καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας του 1910 και η κάλυψη αυτών των δημογραφικών κενών από πρόσφυγες. Ακολούθησε το κλείσιμο σχολείων και θρησκευτικών ιδρυμάτων, ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης των παραπάνω κοινοτήτων, καθώς και αλλαγή πολλών μακροτοπωνυμίων, ξένων, πλέον, στα εθνικά κράτη. Δεκαπέντε μόλις χρόνια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η περιοχή στην οποία εκτεινόταν το σαντζάκι Σερρών είχε αλλάξει ριζικά.

Πίνακας παλαιών και σύγχρονων τοπωνυμίων

Ένα χρήσιμο εργαλείο για την σύνδεση των αναφερθέντων οικισμών με το παρόν αποτελεί ο παρακάτω πίνακας. Η αλλαγή των τοπωνυμίων έγινε από όλα τα βαλκανικά εθνικά κράτη, τα οποία έβλεπαν στα ξένα προς την γλώσσα τους τοπωνύμια μια αμφισβήτηση της κυριαρχίας τους, στα εδάφη τα οποία αυτά συναντιόνταν. Αυτή η διαδικασία έλαβε χώρα σε μικρή κλίμακα κατά την δεκαετία του 1910 και μαζικά στην Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Παρατηρεί κανείς στον παρακάτω πίνακα την ύπαρξη δύο ή και τριών τοπωνυμίων για έναν οικισμό. Αυτό συνέβαινε, διότι ορισμένες φορές η εκάστοτε ομάδα είχε την δική της εκδοχή για το όνομα ενός οικισμού. Άλλες διαφορές οφείλονται στην απουσία ενός γραπτού κανόνα για το όνομα ενός χωριού, σκοπό τον οποίο εξυπηρετούν σήμερα οι πινακίδες κοντά σε αυτά, καθώς και στις μεταφορές είτε από τον προφορικό λόγο των ερωτηθέντων, είτε από τους σαλναμέδες στις εκάστοτε γλώσσες, συμπεριλαμβανομένων και των τυπογραφικών λαθών των συγγραφέων. Ορισμένα στοιχεία που παρατήρησα είναι τα εξής⁶⁰⁷:

- I. Η χρήση του «ι» κοντά σε σύμφωνα για τον τονισμό τους. Υπήρχαν χωριά, των οποίων τα ονόματα (είτε στην τουρκική, είτε στα σλαβικά) περιείχαν «παχιά» σύμφωνα, τα οποία η ελληνική δεν περιέχει. Έτσι, παρατηρείται οι συγγραφείς να προσπαθούν να αναπαραστήσουν την φωνητική τους απόδοση προσθέτοντας ένα «ι» αμέσως μετά το συγκεκριμένο σύμφωνο. Για παράδειγμα, το χωριό Σιάτροβο δεν λεγόταν Siatrovo, αλλά Šatrovo (Шатрово βουλγ.). Αντίστοιχα, το Έζιοβο, Ezhono, ο Τσιαούς, Čaus (Чайш) κ.ο.κ.
- II. Οι καταλήξεις. Είναι συχνό για το όνομα ενός χωριού να συναντάται με διαφορετικές καταλήξεις. Μερικές από τις οποίες μπορεί να είναι: -οβο, -εβο, -οβα. Οι δύο πρώτες παραπέμπουν σε συγγραφέα σλαβικής καταγωγής, ενώ η τελευταία συνήθως σε τουρκικής ή ελληνικής αντίστοιχα.
- III. Τα αποτελέσματα των Οθωμανών συγγραφέων στα ονόματα. Παρατηρείται, επίσης, ότι όταν τοπωνύμια αναφέρονται από Οθωμανούς συγγραφείς, η παρουσία δύο συμφώνων στο όνομα σπάει, είτε με ένα επιπλέον φωνήεν, είτε με έναν μικρό αναγραμματισμό στην

⁶⁰⁷ Οι παρατηρήσεις αυτές παρατίθενται προς επικουρία των ερευνητών.

συλλαβή. Το όρος **Kru-ša** γίνεται Kur-ša και το Κρούσοβο γίνεται Kur-še-vo, τα Σκόπια από **Skup** γίνεται Us-kub, το χωριό του Σαντάνσκι από **Vla-hi** γίνεται Ef-lak, το La-**trono** γίνεται La-ta-revo κ.ο.κ.

Παρακάτω, φαίνονται τα ονόματα κατά των οικισμών και των καζάδων που αναφέρθηκαν στο κείμενο, όπως αυτά ήταν κατά την περίοδο 1890-1912. Τα σύμβολα «/» σημαίνουν ότι το όνομα του εκάστοτε οικισμού διατηρήθηκε έτσι⁶⁰⁸.

Παλαιό όνομα	Σύγχρονο όνομα	Καζάς
Άνω, Μπααλά ή Γιοκαρί Τζουμαγιά	Μπλαγκόεφγκραντ	Άνω Τζουμαγιάς
Βοδενά	Έδεσσα	Βοδενών
Γκριτσίστα	/	Γευγελής
Στογιάκοβο	/	Γευγελής
Σόμπρι	/	Δοϊράνης
Τσέστοβο	/	Δοϊράνης
Πλεύνα	Πλεύνα	Δράμας
Βιτάσιτσα	Βιτάστα	Ζίχνης
Γκόρνιτσα	Καλή Βρύση	Ζίχνης
Εγρί Δερέ	Καλλιθέα	Ζίχνης
Ζηλιάχοβα ή Ζελιάχοβα	Νέα Ζίχνη	Ζίχνης
Καρλίκοβα	Μικρόπολις	Ζίχνης
Κάτω Νούσκα	Δαφνούδι	Ζίχνης
Κιούπ-κιοϊ	Πρώτη	Ζίχνης
Κορμίστα	/	Ζίχνης
Πόρνα	Γάζωρος	Ζίχνης
Πρόβιστα	Παλαιοκώμη	Ζίχνης
Ράχοβα	Μεσορράχη	Ζίχνης
Χωρόβιστα	Άγιος Χριστόφορος	Ζίχνης
Αιβάτι	Λητή	Θεσσαλονίκης
Βυσσώκα	Όσσα	Λαγκαδά
Λυγκόβανη	Ξυλόπολις	Λαγκαδά
Λόποβο	/	Μελενίκου
Μπόζντοβο	/	Μελενίκου
Σάτροβο	/	Μελενίκου
Βέτερνα ή Βέτρινα	Νέο Πετρίτσι	Ντεμίρ Χισάρ
Καμαρέτο ή Καμαρέτοβο	Καμαρωτό	Ντεμίρ Χισάρ
Κιουπρή	Γεφυρούδι	Ντεμίρ Χισάρ
Κουμλή	Αμμουδιά	Ντεμίρ Χισάρ
Κρούσοβο	Αγλαδοχώρι	Ντεμίρ Χισάρ

⁶⁰⁸ Βλ. σχετικά Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930) – Ο πόλεμος των στατιστικών*, εκδ. Κριτική & ΚΕΜΟ, Αθήνα 2003, Σειρά Μελετών 6, σ. 307-324.

Λάτροβο ή Λατάρεβο	Χορτερό	Ντεμίρ Χισάρ
Μπαρακλή	Βαλτερό	Ντεμίρ Χισάρ
Μπούτκοβο	Κερκίνη	Ντεμίρ Χισάρ
Ντεμίρ Χισάρ	Σιδηρόκαστρο	Ντεμίρ Χισάρ
Πέτροβο	/	Ντεμίρ Χισάρ
Ράμνα	Ομαλό	Ντεμίρ Χισάρ
Ράντοβο	Χαρωπό	Ντεμίρ Χισάρ
Σεγγέλ	Άγιστρο	Ντεμίρ Χισάρ
Σπάτοβο	Κοίμηση	Ντεμίρ Χισάρ
Τσέρβιστα	Καπνόφυτο	Ντεμίρ Χισάρ
Κούσκαρι	Ελαιοχώρι	Πραβίου
Αηδονοχώρι	/	Σερρών
Άνω Κρούσοβο	Άνω Κερδύλλιον	Σερρών
Άνω Φράστανη	Άνω Ορεινή	Σερρών
Βέζνικ	Άγιο Πνεύμα	Σερρών
Δαουτλή	Ελαιών	Σερρών
Δερβισιάνη	Οινούσσα	Σερρών
Δόβιστα	Εμμανουήλ Παππός	Σερρών
Δράνοβα	/	Σερρών
Εζιοβα ή Έζοβο	Δάφνη	Σερρών
Ερνί-κιοϊ	Ποντισμένο	Σερρών
Καρλί-κιοϊ	Χιονοχώρι	Σερρών
Κάτω ή Μπαρακλή Τζουμαγιά	Ηράκλεια	Σερρών
Κάτω Κρούσοβο	Κερδύλλιον	Σερρών
Κάτω Φράστανη	Ορεινή	Σερρών
Μελενικίτς	Μελενικίτσι	Σερρών
Μετόχι	/	Σερρών
Μιρτάτι	Ξηρότοπος	Σερρών
Μπάνιτσα	/	Σερρών
Νεγκοσλάβη	Νικόκλεια	Σερρών
Ευλοτρός ή Σούχα μπάνια	Ευλότρος	Σερρών
Πρόσνικ	Σκοτούσσα	Σερρών
Σαρμουσακλή	Πεντάπολις	Σερρών
Σουμπάς-κιοϊ	Νέο Σούλι	Σερρών
Ταχίνος	Αχινός	Σερρών
Τοπόλιανη	Χρυσό	Σερρών
Χόμοντος	Μητρούσι	Σερρών

Βιβλιογραφία

- (Ανωνύμου), «Γνώμη Σέρβου περί των Σλαύων της Μακεδονίας», *Περιοδικό Ελληνισμός*, Έτος Θ' (1906), σ. 232-234.
- (Ανωνύμου), «Πίναξ II: Σωματεία και συντεχνίαι εν τω νομώ Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, εν Αθήναις 1909, σ. 314.-317.
- Αναστασόπουλος Δημήτριος ο Αθηναίος, «Πρώτη εμφάνις του Πανσλαυισμού», *Περιοδικό Ελληνισμός*, Έτος Θ' (1906), σ. 793-800.
- Ανδρεάδης Χρήστος Γ., *Εκθέσεις προξενικές, εκπαιδευτικές – εκκλησιαστικές και λοιπά συναφή έγγραφα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα για τον υπόδουλο και μη ελληνισμό*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013.
- Απαρήθημις των κατοίκων των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, Εν Αθήναις 1915.
- Αρβανίτης Ανδρέας Ι., *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, εν Αθήναις 1909.
- Αργυρόπουλος Περικλής Α., *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου – Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1957, Σειρά Ι.Μ.Χ.Α. 14.
- Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Αρχές και Διαμόρφωσή του*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, τομ. Α'.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος Απ., *Οι Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις (Tanzimat) και οι επιπτώσεις στη Μακεδονία (1830-1878)*, εκδ. Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2018.
- Βασδραβέλλης Ιωάννης, «Αι εξισλαμίσεις των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατίαν», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 4 (1963), σ. 35-46.
- Βασδραβέλλης Ιωάννης, «Έν χειρόγραφον του Γυμνασιάρχου Σερρών Καλοσύπη 'Περί Μακεδονίας'», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 5 (1969), σ. 235-255.
- Βασδραβέλλης Ιωάννης, «Η Αρβανιτοκρατία στην ανατολική Μακεδονία και η καταστολή της», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 3 (1959), σ. 235-239.
- (Βασματζίδης) Θεοδώρητος, «Επιστολές εκ Νευροκοπίου προς το Οικουμενικόν Πατριαρχείον», *Περιοδικό Ελληνισμός*, Έτος Θ' (1906), σ. 397-398.
- Βλάχος Ιωάννης, «Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχήν Μελενίκου (Εκθέσεις Μητροπολιτών Ειρηναίου και Αιμιλιανού)», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 8 (1979), σ. 83-154.

- Βουρουτζίδης Χαράλαμπος, «Από το ολοκαύτωμα των Σερρών στο ολοκαύτωμα της εβραϊκής κοινότητας», στο *Σέρρες 1900-1940: Χώρος και Ιστορία*, επιμέλεια: Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερολύμπου, Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, Τμήμα Εκδόσεων και Βιβλιοθήκης Τ.Ε.Ι. Σερρών, Σέρρες 2008, σ. 175-197.
- Γκισδαβίδης Αποστόλος Κ., *Σελίδες του Μακεδονικού ελληνισμού. Το Μελένικον ως φωτοδότρα πηγή πολιτισμού, Μελέτη λαογραφική και ιστορική*, Θεσσαλονίκη 1959, Τόμοι Β' & Γ'.
- Γούναρης Βασίλης Κ., *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19^ο έως τον 20^ο αιώνα – Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, Θέματα Ιστορίας 1.
- Γούναρης Βασίλης Κ., «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος 1870-1940», επιμ. Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, Χριστόπουλος Δημήτρης, *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1997, σ. 73-118.
- Δημητριάδης Σωτήριος, “Υπομνηματικά τινές σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου”, *Περιοδικό Παρνασσός* 2 (1878), σ. 529-548.
- Διβάνη Λένα, «Η άρνηση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους Ρομά», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 405-417.
- Διπλωματικά Έγγραφα 1913-1917, Ελληνοσερβική Συνθήκη Συμμαχίας. Εισβολή Γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν*, εκδ. Β', Υπουργείο Εξωτερικών, Εν Αθήναις, 1920.
- Δραγούμης Ίων, *Τα τετράδια του Γλιντεν*, εκδ. Πετσιβα, Αθήνα 2000.
- Δραγούμης Ίων, «Η μονή του Προδρόμου και το χωριό Λάκκος των Σερρών», μετάφραση Φίλιππος Σ. Δραγούμης, *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 4 (1963), σ. 5-27.
- Επίσημα έγγραφα περί της εν Μακεδονία οδυνηράς καταστάσεως*, Οικουμενικό Πατριαρχείο, εν Κωνσταντινουπόλει 1906.
- Ευαγγελίδης Τρύφων Ε., *Νέα Ελλάς ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων και οδηγός σαφής και ακριβής των ταξιδιωτών και περιηγητών, κατά το Γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ και Meyer και το Γαλλικόν του Guide Joanne – Isambert*, εκδ. Δ. Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή, εν Αθήναις, 1913.
- Ζάχος Δημήτρης, «Όψεις της κοινωνικής ιστορίας των Ρομικών ομάδων του νομού

- Σερρών και της σχέσης τους με την επίσημη εκπαίδευση του ελληνικού κράτους (1880-1940)», *Το Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τομ. ΙΕ' τεύχος 60 (2011), σ. 223-246.
- Ζιώγας Παναγιώτης Χρ., *Άνω Πορόια - Γενεαλογίες και εικόνες*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Ζιώγας Παναγιώτης Χρ., *Γεώργιος Μ. Παπαηλιάκης και Άνω Πορρόια Σερρών*, Θεσσαλονίκη 2015.
- Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Θεσσαλονίκη 2009.
- Θεοδωρίδου-Σωτηρίου Λίλα, «Οι μεταμορφώσεις του αστικού χώρου στο Σιδηρόκαστρο», *Δήμος Σιντικής: Ο χώρος και η ιστορία του* (2014), σ. 425-447.
- Ιορδάνογλου Αναστάσιος, «Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ. 5 (1984), σ. 391-409.
- Καζάζης Νεοκλής, *Ο Ελληνισμός εν Μακεδονία*, εν Αθήναις 1909.
- Καζάζης Νεοκλής, *Έλληνες και Βούλγαροι κατά τον ΙΘ' και Κ' αιώνα*, Εν Αθήναις 1908.
- Καλογρήας Βάϊος, «"Βασιλιάς χωρίς στέμμα": Η δράση του Γιάνε Σαντάνσκι στην Ανατολική Μακεδονία (1908-1912)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, τομ. 2 (2013), Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), σ. 341-348.
- Καλοσύτης Ιωάννης Ν., *Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομολογική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, εκδ. Κάρολος Βύλμπεργ, εν Αθήναις 1886.
- Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Δόβιστα: Μια Υστερο-βυζαντινή παροικία, Η ιστορία των Δαρνανοχωρίων με σημείο αναφοράς τη γενέτειρα του ήρωα Εμμανουήλ Παπά*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Κατσάνης Νίκος Α. – Ντίνας Κώστας Δ., *Οι Βλάχοι του Νομού Σερρών και της Ανατολικής Μακεδονίας*, Σέρρες 2008.
- Κατσάνης Νίκος Α., «Οι Βλάχοι της Ελλάδας: Μύθοι και προκαταλήψεις», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 221-231.
- Καφταντζής Γιώργος Β., *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της, Τόμος Τρίτος. Βυζαντινή περίοδος – Τουρκοκρατία – Νεότεροι Χρόνοι*, εκδ.

- Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2010.
- Κοζαρίδης Χρ. Στ., *Εμείς οι Γκαγκαβούζηδες, Ταυτότητες - Ιστορικές Πηγές - Η πορεία μας μέσα στο χρόνο*, εκδ. Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2009.
- Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800 – Η διαμόρφωση και η άσκηση της εθνικής πολιτικής*, εκδ. Βάνιας, Αθήνα 2002, τεύχος Β'.
- Κουάτερτ Ντόναλντ, «Η εποχή των μεταρρυθμίσεων, 1812-1914», *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση: Δημητριάδου Μαρίνα, επιμ. Σαρηγιάννης Μαρίνος, τομ. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 389-597.
- Κουτσακιώτης Γιώργος, «Ένα ταξίδι στις Σέρρες το Μάη του 1888 (Ο καθολικός ιερέας της Καβάλας επισκέπτεται την πόλη)», *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, τομ. 1 (1992), σ. 105-114.
- Κωστόπουλος Τάσος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση, Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης. 1912-1922*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Κωστόπουλος Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα, Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.
- Κωστόπουλος Τάσος, «Το όνομα του άλλου: Από τους “Ελληνοβούλγαρους” στους “Ντόπιους Μακεδόνες”», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 367-403.
- Κωστούλα - Μακράκη Νέλλη, *Γλώσσα και Κοινωνία, Βασικές έννοιες*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2001.
- Λαούρδας Β. - Πέννας Π., «Ο Μακεδονικός Αγών εις την περιοχήν των Σερρών κατά το 1907 (Εκθέσεις του προξένου Σαχτούρη)», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 3 (1959), σ. 4-143.
- Λαούρδας Β. - Πέννας Π., «Σημειώσεις και οδηγία Δημοσθένους Φλωριά», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 4 (1963), σ. 97-144.
- Λιάος Γεώργιος Ι., «Το Νέον Πετρίτσι και η ιστορία του», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 2 (1957), σ. 209-254.
- Λιάος Γεώργιος Ι., «Η προ του 1912 ενδυμασία της περί το Μπέλλες περιοχής», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 2 (1957), σ. 255-259.
- Λιθοξόου Δημήτρης, *Ελληνικός Αντιμακεδονικός Αγώνας 1^ο μέρος*. Πηγή: <https://www.lithoksou.net/2020/11/makedonikos-agonas-1.html> (πρόσβαση 13-9-2022).
- Λευκοπαρίδης Ξ., *Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή, Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία, Το*

- Αρχείον του*, Αθήναι, 1965, Τόμος Α'.
- Μαζάουερ Μαρκ, *Τα Βαλκάνια*, για την ελληνική έκδοση, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2020.
- Μισίρκωφ Κρίστε, *Μακεδονικές Υποθέσεις*, μετάφραση: Δημήτρης Καραγιάννης, εκδόσεις Πετσίβα, Αθήνα 2003.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930) – Ο πόλεμος των στατιστικών*, εκδ. Κριτική & ΚΕΜΟ, Αθήνα 2003, Σειρά Μελετών 6.
- Μουγκράκης Βασίλειος, «Ελληνοσερβικές εκκλησιαστικές και διπλωματικές αντιπαραθέσεις στις Σέρρες κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους – Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, τομ. Α' (2013), σ. 337-355.
- Μπάκας Ιωάννης Θ., *Ο ελληνισμός και η μητροπολιτική περιφέρεια Μελενοίκου 1850-1912*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003.
- Μπάκας Ιωάννης Θ., «Λιάλοβο Νευροκοπίου: Μία περίπτωση ελληνόφωνου μουσουλμανικού χωριού στο Σαντζάκι Σερρών και η σκέψη ίδρυσης ελληνικού σχολείου σ' αυτό», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 14 (2002), σ. 103-108.
- Μπέης Σταμάτης, «Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού στην περίπτωση των γλωσσικών μειονοτήτων της Ελλάδας», *Μειονότητες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 325-334.
- Μπουκουβάλας Γεώργιος, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία βουλγαροφώνων*, Καΐρω 1905.
- Μπουκουβάλας Γ., «Η γλώσσα των εν Μακεδονία Σλαβοφώνων», *Περιοδικό Ελληνισμός*, Έτος Θ' (1906), σ. 148-155.
- Ο Μακεδονικός αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη, 1904-1908*, Τόμοι Α' & Β', Αθήνα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2014.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, *Οι Βαλκανικοί Λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992.
- Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904)*, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Θεσσαλονίκη 2009.
- Οφφείκωφ (Σοπώφ Ατανάς), *Η Μακεδονία κατά την χιλιετηρίδα του αγίου Μεθοδίου, ήτοι έκθεσις περί της ενεστώσης καταστάσεως του Βουλγαρισμού εν Μακεδονία*, Εν Φιλιππουπόλει 1885.
- Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μιράντα, *Η διπλωματία των Δυνάμεων και οι*

- μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία 1903-1908, εκδ. Ι. Σιδέρης, 2^η έκδοση, Αθήνα 2011.
- Πέννας Πέτρος Θ., *Τα Άνω Πορόια Σερρών, Το διαμάντι του Μπέλες, Ιστορία και Λαογραφία*, Αθήνα 1989.
- Πέννας Πέτρος, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων (1363-1913)*, Εκδ. δευτέρα βελτιωμένη και επηυξημένη, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Σερρών-Μελνίκου, Αθήνα 1966.
- Πέτροβιτς Νατάλης, “Εξισλαμισμοί”, *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 2 (1957), σ. 160-176.
- Ριτζαλέος Βασίλης, “Το κίνημα των Νεότουρκων και ο αντίκτυπος στις Σέρρες”, δημοσιευμένο στο *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, Δημοτική Επιχείρηση Πολιτιστικής & Κοινωνικής Ανάπτυξης των Σερρών, τομ. Δ', Σέρρες 2006, σ. 145-170.
- Σταματόπουλος Δημήτριος Α., *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- Σταματόπουλος Δημήτριος Α., *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Στατιστικοί Πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας*, Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, Αθήνα 1919.
- Στιβαρός Γεώργιος, «Δεμίρ Ισάριον», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, εν Αθήναις, 1910, σ. 213-216.
- Σφέτας Σπυρίδων, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, Τόμος Α', Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι το Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009.
- Σφέτας Σπυρίδων, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.
- Σφέτας Σπυρίδων, *Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος στον 20^ο αιώνα*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010.
- Σχινάς Θ. Νικόλαος, *Οδοιπορικοί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, Messenger D' Athenes, εν Αθήναις, 1886, Τεύχος Β'.
- Τρίτος Μιχαήλ Γ., *Το τάγμα των Λαζαριστών και η Ρουμανική προπαγάνδα*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2004.
- Τσιούλκας Κωνσταντίνος Ι., *Συμβολαί εις την διγλωσσίαν των Μακεδόνων εκ της συγκρίσεως της σλαβοφανούς μακεδονικής γλώσσης προς την ελληνικήν*, Τεύχος

- I, εκ του τυπογραφείου Π. Α. Πετράκου, εν Αθήναις 1907.
- Τσώπρος Κωνσταντίνος, *Αναμνήσεις (Μελένικο – Θεσσαλονίκη)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1992.
- Τσώπρος Κωνσταντίνος, «Δύο διατάγματα του Μωάμεθ του Πορθητού αφορόντα την περιοχήν Μελενίκου και Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά*, τομ. 4 (1963), σ. 91-96.
- Φαρόκι Σουράγια, «Κρίση και Αλλαγή, 1590-1699», *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση: Δημητριάδου Μαρίνα, επιμ. Σαρηγιάννης Μαρίνος, τομ. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 9-252.
- Φιλίπιδης Δημήτριος, *Η Μακεδονία ιστορικώς, εθνολογικώς, γεωγραφικώς, στατιστικώς*, Τυπογραφείον Π. Α. Πετράκου, Εν Αθήναις, 1906.
- Φωτογραφία του Χασάν Τσιαούση. Πηγή: <http://www.imma.edu.gr/imma/dbs/Artifacts/index.html?start=0&lq=%CF%87%CE%B1%CF%83%CE%AC%CE%BD%20%CF%84%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BF%CF%8D%CF%83%CE%B7%CF%82&show=1> (πρόσβαση 15-1-2017).
- Χαλκιάπουλος Αθανάσιος, *Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετιών Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Τυπογραφείον 'Νομικής', εν Αθήναις 1910.
- Χατζικυριακού Γεώργιος, *Εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν μετά τοπογραφικών, ιστορικών και αρχαιολογικών σημειώσεων*, εκ των τυπογραφικών καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1906.
- Abbott G. F., «Ο Γάμος εν Μακεδονία», μετάφραση: Ζ. Κοτιώνης, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, Παμμακεδονικός Σύλλογος Αθηνών, Αθήνα, 1909, σ. 208-227.
- Abbott G. F., *The tale of a tour in Macedonia, With Illustrations*, London, 1903.
- Aydin Veli H., «Το σαντάκι των Σερρών κατά τις Οθωμανικές επετηρίδες (1882-1907)», *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.), τομ. Α'(2010), σ. 113-134.
- Bérard Victor, *Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες – Τούρκοι – Βλάχοι – Αλβανοί – Βούλγαροι – Σέρβοι*, (μετ. Μ. Λυκούδης, εισαγωγή – σχόλια Θ. Πυλαρινός), εκδ. Τροχαλία – Δαμιανός, Αθήνα 1987.
- Blagojević Gordana, «Οι Σέρρες και οι γύρω περιοχές στη σερβική ιστοριογραφία: από την εποχή των τουρκικών κατακτήσεων έως και το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η*

περιοχή τους – Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, τομ. Α' (2013), σ. 3-12.

Brailsford H. N., *Macedonia: Its races and their future*, London 1906.

Brancoff D. M., *La Macedoine et sa population chretienne*, Paris 1905.

Čelebi Evlija, *Patēpis* (Οδοιπορικό), Μετάφραση, σύνθεση και επιμέλεια: Strashimir Dimitrov, Institut za balkanistika pri BAN, Izdatelstvo na Otečestvenija front, Sofija 1972.

Courier d' Orient, *Ethnographie des Vilayets, d' Andrinople, de Monastir et de Salonique*, Constantinople 1878.

Crimes Bulgares contre les Grecs orthodoxes dans les vilayets macedoniens. A partir de l' Annee 1897 jusqu' a fin Juin 1907. Tableaux Detailles, Paris 1907.

Cvijić Jovan, *Ethnographic map of the Balkan Peninsula*, Scale 1:3.000.000. 1918.

Πηγή: <https://balkanethnicmaps.hu/originalmap15.html> (πρόσβαση 13-9-2022).

Dakin Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Museum of the Macedonian Struggle – Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1993.

Draganoff P. Danilovič, *Macedonia and the Reforms*, London 1908.

Dundar Fuat, “Balance of Criminality”: Recording and observing the ethnic conflicts in Mürzsteg Macedonia (1903-1909)”, *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, Vol. II, Political Violence and the Balkan Wars (edit. Stamatopoulos Dimitris), The Isis press, Istanbul, p. 47-55.

Demeter Gabor – Bottlik Zsolt – Csaplar-Degovics Krisztian, «Ethnic maps as instruments of nation-building on the Balkans (1900-1914)», 2013, σ. 1-18.

Πηγή: <https://www.semanticscholar.org/paper/Demeter%2C-Ga%CC%81bor-%E2%80%93-Bottlik%2C-Zsolt-%E2%80%93-Krisztia%CC%81n-maps/fd0b080b4cd22cee6b26123973d3e20b10260e11> (πρόσβαση 1-12-2022).

Demeter Gabor – Bottlik Zsolt – Csaplar-Degovics Krisztian, «Ethnic maps as political advertisements and instruments of symbolic nation-building and their role in influencing decision-making from Berlin (1878-1881), to Bucharest (1913)», σ. 65-99.

Πηγή: https://www.academia.edu/9111939/Ethnic_maps_as_political_advertisements_and_instruments_of_symbolic_nation_building_and_their_role_in_influencing_decision_making_from_Berlin_1877_1881_to_Bucharest_1913 (πρόσβαση 24-11-2022).

Dvizhenieto otsam Vardara i borbata s varhovistite. Po spomeni na Jane Sandanski, Černjo Peev, Sava Mihajlov, Hristo Kuslev, Iv. Anastasov Garčeto, Xr. Jurukov i Nikola Puškarov (Η επαναστατική κίνηση στην ανατολική πλευρά του Βαρδάρη και ο πόλεμος με τους Βερχοβιστές. Με βάση τα απομνημονεύματα του Γιάνε Σαντάνσκι, Τσερνοπέεφ, Σάβα Μιχαήλωφ, Χρήστο Κούσλεφ, Ιβ. Αναστάσωφ Γκαρτσέτο, Χρ. Γιουρούκωφ, και Νικόλα Πουσκάρωφ). Επιμέλεια L. Miletič, Sofija, Materiyali za istorijata na Makedonskoto osvoboditelno dvizhenie, εκδόσεις Makedonski Naučen Institut, Βιβλίο VII, τυπογραφείο P. Gluskov, 1927.

Gavrilova Raina, *Bulgarian Urban Culture in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Massachusetts, 1999.

Gorčević Spyridon, *Makedonien und Alt-Serbien, Mit 67 original illustrationen (14 tafeln, 2 doppelbilder, 51 textbilder) und einer ethnographischen karte (1 : 300.000) in fünf blättern und Fünfzehnfachem Farbendruck*, Wien, 1889.

Gorčević Spyridon, *Ethnographische Karte von Makedonien und Alt Serbien, Maßstab 1:750.000*, 1889. Πηγή: <https://balkanethnicmaps.hu/originalmap12.html> (πρόσβαση 13-9-2022).

Gorčević Spyridon, *Stara Srbija i Makedonija* (Παλαιά Σερβία και Μακεδονία), μετάφραση Milan Kasumovich, Deo prvi, Beograd 1890.

Hylland – Eriksen Thomas, *Μικροί τόποι, Μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία*, Εισαγωγή και επιστημονική επιμέλεια Ιωάννης Μάνος, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2007.

Ioannidou Alexandra, “Questions on the Slavic dialects of Greek Macedonia”, *Ars Philologica. Festschrift fur Baldur Panzer zum 65. Geburtstag* (επιμ. K. Grunberg και W. Potthoff). Φρανκφούρτη: Peter Lang 1999, σ. 55-68.

Inalcık Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600*, Μετάφραση: Μιχάλης Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995.

Ivanov Jordan, *Bâlgarete v Makedonija: Izdirvanija i dokumenti za tehnoto poteklo, ezik i narodnost* (Οι Βούλγαροι στην Μακεδονία: Αναζητήσεις και έγγραφα για την καταγωγή, την γλώσσα και την εθνικότητά τους), Sofija 1915.

Ivanov Jordan, *Naselenieto v jugoiztočna Makedonija: Sersko, Dramsko i Kavalsko* (Ο πληθυσμός στην νοτιοανατολική Μακεδονία: Περιοχές Σερρών, Δράμας και Καβάλας), Komitet za izučvane na bâlgarskite zemi, Knizhka 2, Sofija 1917.

Jelavich Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων II. 20^{ος} αιώνας*, μετάφραση. Σταυρούλα

- Γιαννοπούλου, επιμέλεια. Βάσιας Τσοκόπουλος, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006.
- Kalionski Alexei, *Yürüks in the Ottoman Balkans*, American Research Center in Sofia Foundation, Sofia 2020.
- Kančov Vasil, *Makedonija. Etnografija i Statistika* (Μακεδονία, Εθνογραφία και Στατιστική), Sofija 1900.
- Kančov Vasil, “Patuvane po dolinite na Struma, Mesta i Bregalnica” (Ταξίδι στις κοιλάδες του Στρυμόνα, Νέστου και Μπρεγκάλνιτσα), *Izbrani proizvedenija*, Tom 1, Izdatelstvo “Nauka i izkustvo”, Sofija 1970, σ. 29-373.
- Karpat Kemal, *Ottoman population 1830-1914*, Γουινσκόνσιν 1985.
- La Macedoine illustree avec 483 reproductions autotypiques et une carte ethnographique*, Comite pour l'etude des terres Bulgares, Sofia 1919.
- Lindemann Albert S., *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης – Από το 1815 μέχρι σήμερα*, Πρόλογος & επιμέλεια: Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Μετάφραση: Γιώργος Χρηστίδης, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2014.
- Livanios Dimitris, «'Conquering the souls': nationalism and Greek guerilla warfare in Ottoman Macedonia 1904-1908», *Byzantine and Modern Greek Studies* 23 (1999), σ. 195-221.
- Melichárek Maroš, «Foreign Powers and the Macedonian Question at the end of 19th century», *Serbian Studies Research*, Vol. 11, No. 1 (2020), σ. 303-318.
- Miletich Ljubomir, “V polurazrushenija Melnik [Patni belezhki ot 1914 godina]” (Στο ημιερείπωμένο Μελένικο: Οδοιπορικές σημειώσεις από το 1914), *Makedonski Pregled*, kn. 2 (1924), σ. 85-96.
- Minov Nikola, *Vlašhoto prašanje i romanskata propaganda vo Makedonija (1860-1913)* (Το βλαχικό ζήτημα και η ρουμανική προπαγάνδα στην Μακεδονία 1860-1913), Skopje 2013.
- Minov Nikola, “The War of Numbers and its First Victim: The Aromanians in Macedonia (End of 19th – Beginning of the 20th century)” in *Macedonian Historical Review*, University of Ss. Cyril and Methodius – Skopje, Faculty of Philosophy, vol. 3, Skopje 2012, p. 153-192.
- Motta Giuseppe, «The fight for Balkan Latinity: The Aromanians until World War 1», *Mediterranean Journal of Social Sciences*, vol. 2, no. 3 (2011), σ. 2-16.
- Obraz na carskij ferman za rešenieto na bâlgarskij vâpros [po turski, po bâlgarski i po gracki]* (Εικόνα του βασιλικού φερμανιού για την λύση του βουλγαρικού

- ζητήματος: στα τουρκικά, τα βουλγαρικά και τα ελληνικά), Pečatnica ‘V. Makedonija’, Κωνσταντινούπολη 1870.
- Odorico Paulo, avec la collaboration de S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmezas, *Conseils et memoirs de Synadinos pretre de Serres en Macedoine (XVIIe siecle)*, Edition de l' Association “Pierre Belon”, Paris, 1996.
- Pailliares M., *Η μακεδονική θύελλα: Τα πύρινα χρόνια 1903-1907. Θεσσαλονίκη – Κοζάνη – Έδεσσα – Νάουσα – Σέρρες – Καβάλα – Δράμα – Μοναστήρι – Σκόπια*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994.
- Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922* (μεταφ. Μαρίνος Σαρηγιάννης), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Publication No. 4, Washington, 1914.
- Šopov Atanas, *Iz zhivota i polozhenieto na bǎlgarite van Vilaetite* (Περί της ζωής των Βουλγάρων στα Βιλαέτια), Plovdiv 1894.
- Soteriadis George, *An Ethnological Map Illustrating Hellenism In The Balkan Peninsula And Asia Minor*, London, 1918.
- Stamatopoulos Dimitris, «From Millets to Minorites in the 19th – Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization», S. G. Ellis, G. Halfadanarson, A. K. Isaacs (επιμ.), *Citizenship in Historical Perspective*, Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2006, σ. 253-273.
- Synvet A., *Carte Ethnographique de la Turqie d' Europe*, par, Echelle 1:3.400.000. Πηγή: <https://balkanethnicsmaps.hu/originalmap1.html> (πρόσβαση 13-9-2022).
- Verkovich S. I., *Topograficheskoe-etnograficheskoe očerk Makedonij* (Τοπογραφικό-εθνογραφικό δοκίμιο της Μακεδονίας), S. Peterburg 1889.
- Vilayet de Salonique*, κλίμακα 1:600.000. Σειρά: Cartes geographiques et statistiques de la Turquie d' Europe, Ρώμη 1908. Πηγή: <http://eliaserver.elia.org.gr:8080/lselia/rec.aspx?id=587112> (πρόσβαση 26-2-2023).
- Weigand Gustav, *Aromune. Etnograficheskoe-filologicheskoe-istoricheskoe izdirvanija na tuj narečeniha narod Makedono-romune ili Cincare* (Αρωμόνιοι. Εθνογραφικές-φιλολογικές-ιστορικές αναζητήσεις αυτού του ονομαζόμενου λαού Μακεδονορουμούνων ή Τσιντσάρων), μετάφραση Sr. Danoff, Varna 1899.
- Wilkinson H. R., *Maps and Politics: A review of the ethnographic cartography of*

Macedonia, Liverpool University Press, Liverpool 1951.

Z. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandzhakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knizhovno družestvo v Sredec*, Godina Sedma (XXXVI), Sredec, Darzhavna pečatnica, 1891, σ. 809-860.

Z. (Γκεόργκι Στρέζωφ), “Dva sandzhakja ot Iztočna Makedonija” (Δύο σαντζάκια της Ανατολικής Μακεδονίας), *Periodičesko spisanie na Bâlgarskoto knizhovno družestvo v Sredec*, Година Осма (XXXVII-XXXVIII), Sredec, Darzhavna pečatnica, 1891, σ. 1-91 & 294-342.